

А 2009

20147к

АЙТБАЕВ

ҚАЗАҚ
ТЕРМИНОЛОГИЯ-
СЫНЫҢ
ДАМУЫ МЕН
ҚАЛЫПТАСУЫ

ҚАЗАҚ ССР ҒЫЛЫМ АКАДЕМИЯСЫ
ТІЛ БІЛІМІ ИНСТИТУТЫ

Ө. АЙТБАЕВ

ҚАЗАҚ
ТЕРМИНОЛОГИЯ-
СЫНЫҢ
ДАМУЫ МЕН
ҚАЛЫПТАСУЫ

Қазақ ССР-інің «ҒЫЛЫМ» баспасы

АЛМАТЫ · 1988

Айтбаев Ө. Қазақ терминологиясының дамуы мен қалыптасуы.
— Алматы: Ғылым, 1988. — 208 б.

Бұл кітап қазақ әдеби тілі лексикасының үлкен бір тармағы коғамдық және гуманитарлық ғылымдар терминологиясын қарастыруға арналған. Онда терминологияның тіл құрылымындағы орны, оның жасалу көздері мен жолдары, сондай-ақ, жазу мен аударманың термин қалыптастырудағы, тіл байытудағы ролі деген мәселелерді ғылыми тұрғыдан талдауға талпыныс жасалады. Жұмысты жазу барысында Тіл білімі институты терминология мен аударма теориясы бөлімінің картотекалық қоры мен баспасөз материалдары пайдаланылды және электронды есептеу техникасының қолғабысы болды.

Еңбек ғылыми қызметкерлерге, филолог-аспиранттарға, оқытушыларға, студенттерге, журналистерге, сондай-ақ көпшілік қауымға арналады.

Жауапты редактор:

Қазақ ССР Ғылым академиясының академигі **Ә. ҚАЙДАРОВ**

Рецензенттер:

филология ғылымының докторлары **Т. ЖАНҰЗАҚОВ,**
Т. САЙРАНБАЕВ

460200000—020
А 407(05)—88 124.88

ISBN 5—628—00124—4

©Қазақ ССР-інің
«Ғылым»
баспасы,
1988

ТЕРМИН ЖАЙЫНДА ЖАЛПЫ ТҮСІНІК

Қоғам өміріндегі өзара қарым-қатынастың ең басты құралы болып саналатын тілді әлеумет әрдайым өте жоғары бағалап, оның өзгеріс, өрістерін жіті қадағалап отырады. Тіл қоғамдық құбылыстың бірі ретінде сол қоғам құрылысын айнаға түсіргендей өрнектейді. Яғни қоғам өмірінде болған, болып жататын құбылыстардың бәрі тілден орын тебеді де, тіл көмегі арқылы халық қазынасына айналады. Сонда, тіпті кейде тілдегі кейбір сөздер арқылы ел басынан өткен кезеңдерді көзге елестете аламыз да, қоғам дамуының белестері арқылы тіл дамуын сүзіп шығуға мүмкіндік алып отырамыз деген сөз бұл. Сөйтіп қоғам мен тіл бірінсіз бірі күн кеше алмаса керек. Ендеше халық тарихы оның тілінде, яғни тіл фактілері арқылы біз халық тарихын тануға мүмкіндік аламыз.

Қоғам дамуы арқылы тіл де дамиды дейміз. Бірақ тілдің даму деңгейі оның барлық яруссына бірдей тән емес. Оның белгілі бір қабаты өзгеріс, өріске онша көне бермейді (мәселен тілдің грамматикалық категориялары, дыбысталу жүйесі т. т.). Ал оның қайсы бір қатпарлары жаңалыққа иін беріп, жаңа мағыналық ұғым, түсініктер әкелуге бейім тұрады. Осы тұрғыдан алып қарағанда, дамыған, жетілген тілдің басты көрсеткішінің бірі — оның терминдік жүйесінің саралануы болып табылады. Тілдің қоғамдық қызметі арта түсті, дамыды деп ауыз толтырып айтарлықтай дәрежеге жетсек, осыны айтқызытын терминологиялық лексика. Неге десеңіз қоғам дамуы әлеумет өміріне алуан-алуан жаңалық әкеледі. Ондай өзгерістер, әсіресе революциялық дүмпүлер ең алдымен елдің сауатын ашып, білімін жетілдіреді, қоғам мүшелері-

нің өресін биіктетіп, қоғамдық ой-сана мен дүниетанымды кеңейте түседі. Сауаты ашылып, көзқарасы көрегендене бастаған жұртшылық біртіндеп ғылымды игеруге бет түзеп, техниканың құлағын ұстай бастайды. Мәдениет пен өнерге құштарлық күшейіп, жаппай біліммен жарактану кезеңі басталады.

Ұлы Октябрь революциясынан кейін өзгеше қаулап қанат жайған мәдени өміріміздің әрбір күні, әрбір сәті жаңа іс, жаңа қимыл, жаңа әрекетке толы болатын. Сауатсыздыққа қарсы шабуыл, неше алуан үйірме, бастауыш мектептердің ашылып, газет-журналдардың шығуы, қызыл бұрыш, қызыл отаулар т. б. саналы жорығы қазақ сөзі мен қазақ жазуына жаңаша өріс берді. Осы ұлы оқиғалар тұсынан бергі жердегі қазақ тілінің болмысына көз салсақ, оның ұлттық сипаты ғана күшейіп қоймай, сонымен бірге халықаралық ауқымы кеңейіп, қуаттана түскенін байқауға болады.

Қазақтың ұлттық тілі сөздік құрамының қатарына *революция, коммунизм, социализм, интернационал, совет, министр, комитет, парламент, партбилет, радио, комсомол, коммунист* т. б. тәрізді толып жатқан кірме сөздермен бірге, терминдену нәтижесінде сапалық өзгеріске душар болған, қызмет аясы кеңейген, тұрақтанған, нақтылана түскен *еңбек, екпінді, күрес, жарыс, іс, тап, жиналыс, жоспар, құн, белсенді* сияқты сан алуан сөздер жаңаша қолданысқа еніп, өрісі кеңейді. Бұл есепсіз мол қазына қатары күні бүгінге дейін толысып, молайып келеді. Яғни тіліміздің терминдену сапасы әлі жүріп жатыр. Тілдің осылайша толығуы, оның қоғамдық қызметін күшейтіп, бұрынғыдан әлдеқайда әлуетті құралға айналдырды. Тілдің байлығын күшейтіп, қызметін арттырған, оның икемділігі мен дәлдігін дамытқан бұл лексикалық қабатты ғылым тілінде термин сөздер деп атау лингвистер түсінігінде дағдыға айнала бастады.

Терминнің күнделікті өмірде араласпайтын жері жоқ. Тіпті қазіргі кезеңде термин сөздердің ауызекі сөйлеу тілімізге де еніп, күнделікті өзара қарым-қатынас құралына да айнала бастағанын байқау қиын емес. Мұның өзі тілдің, атап айтқанда, әдеби тілдің қарқынды дамуын байқататын бір белгі. Керек десеңіз сан салалы ғылыми қажетімізді өтеуге қызмет етіп отырған әдеби тіл, ең алдымен осы терминологиялық лексиканың өрістеуіне тәуелді. Терминологиялық жүйесі жасалмаған, терминдік

ұғымдары қалыптаспаған тіл, ол әлі әдеби тіл дәрежесіне көтеріле алмаған тіл.

Термин ретінде мұны біліп қолданатындар да бар, термин екенін сезбей де қолданатындар бар. Тілдің мәдениетіне ойысатын мәселенің бұл жағы да зерттей түсуді тілейді. Сөйтіп, кім қалай қолданса да, термин сөздердің әлеумет өмірінің қатынас құралындық қажетін қамтамасыз етіп отырғаны даусыз. Яғни терминсіз сөз қолданыс болмайды, терминсіз ғылыми ой-пікірді өрбітуге болмайды. Оның қанат жайғаны соншалық, қоғам өмірінің қандай саласында да қазір терминсіз күн кешу мүмкін емес. Ол партиямыз бен үкіметіміздің қаулы, қарар, директиваларын, саясат пен идеологиямызды жұртшылыққа жеткізіп, насихаттап отырған баспасөз құралы, радио мен телевизия арқылы эфирден берілетін көпшілік-бұқара тілі, мыңдаған аудиториялар мен кластарда студенттер мен оқушылар санасына сіңіп жатқан неше алуан оқулықтар мен оқу құралдарының тілі, ең бастысы маркстік-лениндік идеология мен партиялық саясатты іске асырушы айбынды құрал болып отыр.

Ал енді бұл арнайы лексиканың аумағын саралап, оның ғылыми анықтамасын беру оңай іс емес екені мәлім. Сонда да қазіргі таңда бұл саладан едәуір жетістігіміз бар деп айта аламыз.

Біздің елімізде терминология мәселесі о бастан-ақ социалистік интернационализм принципі негізінде қарастырылып, шешім тауып келеді. Мұны басқаша айтар болсақ, терминология проблемасы халықаралық терминдер мен ұлттық терминдерді дәйекті үйлестіру арқылы дамытылып отыр (Дешериев Ю. Д.)¹.

Ғылыми-техникалық революция белең алып отырған қазіргі жағдайда мәселенің бұлайша қарастырылмауы мүмкін де емес. Өйткені терминологиялық лексика, әсіресе қоғамдық, табиғат және техника ғылымдары тілі бұл кезеңде өзгеше даму жолына түсіп, соған байланысты неше алуан күрделі проблемаларды алға тартады. Міне сондықтан ұғымдар жүйесін тіл материалы арқылы жабдықтайтын терминология кез келген ғылым саласының логикалық мазмұнын жасайтын негіз деп аталуға хақысы бар. Ендеше терминология дегеніміз ғылым тілі болып шығады.

¹ Дешериев Ю. Д. Языковые проблемы многонационального советского общества // Вопросы языкознания. М., 1982. № 6. С. 19.

КПСС XXVII съезінің ғылыми-техникалық прогресті жеделдету жөніндегі тарихи программасын іс жүзіне асыру көзделіп отырған бүгінгі таңда тіл ғылымына қойылар талап та күшейе түсті.

КПСС XXVII съезі ғылым алдына қойған жаңа міндеті бойынша жеделдету кезеңінде «... ғылым мен техниканың ең жаңа жетістіктері, ғылыми-техникалық прогрестің жетекші бағыттарында ілгері озып шығу, шаруашылық механизмін, басқару жүйесін өзгерту негізінде халық шаруашылығын түбірімен қайта құру»²... мәселесі көзделіп отыр. Бұл ғылым мен техника дамуына бұрынғыдан да бетер даңғыл жол ашылады деген сөз. Қоғам дамуын ілгерілете түсудің бірден бір тиімді жолы ғылыми-техникалық прогресс болып отырған жағдайда қоғамдық ғылымның, оның ішінде лингвистиканың үлесіне тиер шаруа да аз емес. Іскерлік, жауапкершілік, білгірлік, білімдарлық, шапшаңдық, қабілеттілік талабы күшейген қайта құру кезеңі, әсіресе тілдің ең күрделі де бай қатпары — терминологиялық лексиканың реттелуін қажет етеді. Өйткені ғылыми-техникалық прогресс жетістіктеріне сүйену арқылы экономика мен әлеуметтік шаруаны жеделдете түсу мәселесі бір есептен сол жетістіктерді дұрыс өрнектеуге тиіс тілдің терминдер жүйесіне де тікелей байланысты деп түсіну керек.

Ал мәселенің бұл жағына келгенде әрбір тілдің өзіне тән міндеттері айқындалып отыр. Совет заманында өзгеше өріс алып, дамыған тілдер қатарына қосылған қазақ тілінің терминологиясы түбегейлі зерттеліп, оның барлық мәселесі жан-жақты қарастырылды, дәйекті шешім тапты деп әзір айта қою қиын. Рас, әдеби тілдің халықаралық сипатын танытатын терминдер жүйесін жасап, қалыптастыруда кезеңдік қажетті өтеген, практикалық роль атқарған әрекеттер болды. Алайда, оның ғылыми-теориялық мәселелері әлі де түбірлі де терең зерттеуді керек етеді. Бүкіл қоғамдық өмірдің барлық саласында түбірлі өзгерістер болып жатқан қазіргі кезеңде, сол өзгерістерге лайықты қызмет етуге, соны айны қатесіз, нақпа нақ білдіруге тиісті тіл десек, оның ішінде терминологиялық лексиканың жөні мүлде бөлек. Неге десеніз, халық ша-

² Совет Одағы Коммунистік партиясының XXVII съезіне КПСС Орталық Комитетінің Саяси баяндамасы // Совет Одағы Коммунистік партиясы XXVII съезінің материалдары. Алматы, Қазақстан. 1986. 31-б.

руашылығы мен экономиканың дамуын жеделдету бағытында істеліп жатқан шаралардың бәрі де ғылым мен техника жетістіктерін нақты пайдалану нәтижесінде іске асырылмақ. Бұл ғылым мен техниканың дамуына бұрынғыдан да бетер мүмкіндік туады деген сөз. Яғни, бұл жөнінде де партияның саясаты айқын да анық.

КПСС Программасының жаңа редакциясында «Партияның ғылым саласындағы саясаты білімнің барлық салаларының серпінді прогресі үшін қолайлы жағдайлар жасауды, кадрларды, материал және финанс ресурстары белгіленетін экономикалық және әлеуметтік мақсаттарға қол жетуін, қоғамның рухани дамуын жеделдетуге, елдің сенімді қорғаныс қабілетін қамтамасыз етуге тиісті неғұрлым перспективалы бағыттарға шоғырландыруды көздейді»³, — деген жолдар бар.

Ал енді термин қатарына қандай сөздер жатқызылатынынан жұртшылықтың жалпы мағлұматы болғанмен, бұл салада да түсінісер жайт көп. Оның анықтамасына келгенде, мәнін, құрамын анықтауда, жасалу принципі туралы әр алуан түсінік бар. Енді әңгіменің осы жағына ойысалық. Ең алдымен, совет тіл білімпаздарының біразы бұл мәселе жөнінде сонау 20—30 жылдардың өзінде-ақ ой толғап⁴, оның мәні, мазмұны, ғылым, білім игеруде жасайтын септігі жайында жазылған еңбектерді алдымен еске аламыз. Солар қандай ойға жетектейді, проблеманы қалай түсінеді, нендей түйінге келеді дегенге назар аудару керек сияқты.

Сонымен термин және терминология дегеніміз не? Оны сөздік құрамның өзге қабатынан қалай ажыратуға болады? Оның негізгі белгілері қайсы?

Біз бұл жұмысымызда осы ұғымға байланысты туатын сұрақтардың бәріне бірдей түбегейлі жауап береміз деп айта алмаймыз. Тек күні бүгінге дейін ғылыми әдебиетте орныға бастаған кейбір пікірлерді ғана саралап, салғастырып өтпекпіз. Терминологиялық лексиканы зерттеуде және оның қоғам үшін мәнін, маңызын анықтауда

³ Совет Одағы Коммунистік партиясының Программасы. Жаңа редакция // Совет Одағы Коммунистік партиясы XXVII съезінің материалдары. Алматы, Қазақстан, 1986. 215-б.

⁴ Чаплыгин С. А., Лотте Д. С. Задачи и методы работы по упорядочению технической терминологии // Изв. АН СССР. ОТП. М., 1937; Винокур Г. О. О некоторых явлениях словообразования в русской технической терминологии // Труды Московского Института истории, философии и литературы. 1939. Т. 5.

жоғарыда аты аталған ғалымдармен бірге А. А. Реформатскийдің, В. В. Виноградовтың, Н. А. Баскаковтың, Г. В. Степановтың, С. Г. Бархударовтың, О. С. Ахманованың, И. Ф. Протченконың, В. И. Сифоровтың, Ю. Д. Дешериевтің, Қ. М. Мусаевтың, Р. А. Будаговтың, Л. И. Скворцовтың, В. П. Даниленконың, Т. С. Қоготкованың, Т. Л. Канделакидің, А. В. Суперанскаяның, Б. З. Букчианың, В. Ф. Журавлевтің, И. Н. Волковтың, Б. О. Орузбаеваның, М. Ш. Гасымовтың, Т. Бертагаевтың т. б. зерттеуші ғалымдардың ролі ерекше болды.

Бұл жайында орыс тіл білімі зерттеушілері мен түркологтар⁵ біраз пікір өрбіткен.

Термин жайында бүкіл түркология, оның ішінде қазақ тіл білімінде, сондай-ақ орыс лингвистикасының өзінде де осыған тоқтайық дейтін бәтуәлі пікір, ақиқат тұжырым тізгінін ұстау қиын. Оның не екенін, лексиканың қай тобына жататынын елдің бәрі білгенмен, негізгі басты белгілерін ажыратып тануда әрқилы түсінік бар. Оған берілетін анықтаманың өзі де ала-құла. Ғылыми әдебиетте қалыптаса бастаған пікірлердің қайсыбіріне тоқталып көрелік.

Ал «термин» деген ұғымның өз басына келер болсақ, әлі күнге бұл жайында бірегей пікір қалыптаса алмай келеді. «Бұл еңбекте қабылданған көзқарас бойынша термин — бұл арнаулы қолданыс сферасындағы ғылыми немесе өндірістік-технологиялық ұғымның атауы болып табылатын және дефинициясы (тиісті ұғымның анықтамасы) бар сөз немесе сөздер тіркесі»⁶. Ұсынылып жүрген анықтамалар бірыңғай емес. Негізінде (принципінде) кез келген сөз термин бола алады, бірақ ол оның ерекше қызметіне (функциясына) байланысты. Өндіріс жағдай-

⁵ *Реформатский А. А.* Что такое термин и терминология // Вопросы терминологии: (Материалы Всесоюзного терминологического совещания). М., 1961; *Суперанская А. В.* Терминология и номенклатура // Проблематика определений терминов в словарях разных типов. Л., 1976; *Даниленко В. П., Скворцов Л. П.* Терминологическая норма // Проблемы разработки и упорядочения терминологии в академиях наук союзных республик. М., 1983; *Орузбаева В. О.* Кыргыз терминологиясы. Фрунзе. 1983; *Жубанов Х. К.* Исследования по казахскому языку. Алма-Ата, 1966; *Сауранбаев Н. Т.* Проблемы казахского языкознания // Избр. тр. Алма-Ата, 1982; *Аманжолов С.* Вопросы диалектологии и истории казахского языка. Алма-Ата, 1959; *Балақаев М.* Қазақ тілінің мәдениеті. Алматы, 1971, т. 6.

⁶ См.: *Прохорова В. Н.* Актуальные проблемы современной русской лексикологии. М.: Изд-во МГУ, 1973. С. 40.

ында терминдер белгілі бір адамдар (мамандар) тобының өзара қарым-қатынас құралы есебінде пайдаланылады. Яғни олар маман ортада, арнаулы әдебиетте қолданылады.

Кәсіби терминология әдетте белгілі практикалық мұқтаждыққа, күнделікті қажеттілікке орай пайда болады. Әдеби тіл мен оның функционалдық стильдері пайда болмастан бұрын кәсіби лексика өзінше табиғи түрде жасалып отырады, кейде тіпті оның әрқилы жергілікті (территориялық) қосарлары (варианттары) да қабаттаса жүреді. Арнаулы әдебиеттердің пайда болуы сөздік құрамның бұл саласының дамуына жаңа бір леп қосады, яғни дамудың басқаша арнасына түседі. Ол белгілі бір мақсатқа орай саналы түрде жасалған терминдермен толыға бастайды. Бұлардың негізгі көпшілігі нақты, тұрақты мағыналығымен, стандартталуымен ерекшеленеді. Адамдардың саналы араласуы термин жасау творчествосын бақылап қадағалап, жүйелеп отыруға мүмкіндік береді, термин сөздер жасау барысында мамандандырылған әдістерді еркін қолданылып отыруға жағдай жасайды.

Термин жөнінде ғылыми және анықтағыш еңбектерде түрлі мәлімет беріледі. Тиянақты түйін мен дәл анықтамалар беруге тырысатын энциклопедиялық сөздіктерге үнілгенде мынаны байқадық.

«Термин рим мифологиясында шекара құдайы. Т. — терминалдар құрметіне арналған мейрам» дегенді меңзейді екен. Сонымен бірге термин *шекара*, *шек* деген ұғымды білдіретін латын сөзі. Бұл 1980 жылы Москвада жарық көрген бір томдық «Советский энциклопедический словарь» деген еңбекте берілген анықтама.

Терминология мәселесімен айналысқан ғалымдардың қай-қайсысы да, ең алдымен мұның өзінің мазмұны мен мәнін ашып, анықтамасын айқындап беруге тырысып отырған. Әсіресе, бұл проблеманы лингвистер тереңірек қарастырып келді. Мысалы, бұл жайында О. С. Ахманова еңбегінен⁷ мынадай жолдарды оқуға болады. «Термин (ағыл.) дегеніміз арнайы ұғымдар мен арнайы заттарды дәл белгілеу үшін жасалған (қабылданған, енген және т. б.), тілдегі арнайы (ғылыми, техникалық т. т.) сөздер мен сөз тіркесі».

⁷ Ахманова О. С. Словарь лингвистических терминов. М., 1966.

Сонда бұл келтіріліп отырған екі анықтаманың өзара аздаған ғана айырмасы болғанмен, негізінен бір тектес екенін көреміз. Термин болатын сөздің шегі, шеті, шекарасын анықтау керек дегенді мегзейді. Яғни оның өзге сөздерден айырмасы оның мағынасының шектеулі болатындығында дегенді білдіретін тәрізді.

Бұл екі сөздікте «терминология» ұғымына да анықтама⁸ берілген.

Энциклопедияда берілген анықтама терминологияны белгілі бір ғылым, техника салалары мен өнер түрлері терминдерінің жиынтығы екеніне мән береді. Ал О. С. Ахманованың сөздігінде осы айтылғандарға қоса мұның реттеуге, жөндеуге мейлінше көнбіс лексиканың ерекше қабаты екені баса айтылады. Шынында лексиканың өзге үйірлеріне қарағанда, мұның саналы әрекет арқылы реттелуге мүмкіндігі мол екенін дәлелдейтін деректерді ғылымның кез келген саласынан ойып алып ойға тірек етуге болды.

Ал Д. Э. Розенталь мен М. А. Теленкова терминнің жоғарыда айтылған белгілеріне қоса, бір мағыналылығына мән береді. Яғни тілдегі сөздердің біразы көп мағыналы болып келсе, термин болатын сөздердің олардан негізгі айырмашылығы — жалқы мағыналылығында деп түйеді. Әрине бұл да термин сөздің табиғатын нақтылай, анықтай түсетін басты белгілердің бірі екені даусыз.

Тіл білімінің белгілі мамандарының бірі А. Реформатский де термин мен терминология ұғымының теориялық мәнін ашып беруге тырысады. Ол термин, ұғым, сөз түсініктерінің өзара байланысы жөніндегі түрлі пікірлерді сүзіп шығып, екі түрлі бағытқа ден қояды: бірі — терминді белгілі бір затпен байланысты қарайтындар да, екіншісі — ұғыммен байланысты қарайтындар. А. А. Реформатский терминді ұғыммен байланыстыра қарайтын бағыттың белең алып келе жатқанына назар аударады. Ол мұның яғни термин мен ұғымның өзара қатыстылығы әсіресе ғылымда айқынырақ көрінетінін байқайды. Сөйтіп осы уақытқа дейін термин мен терминологияға беріліп келген анықтамалардың көп кемшілігі барын сынайды.

⁸ Советский энциклопедический словарь. М., 1980; Ахманова О. С. Словарь лингвистических терминов. М., 1966; Розенталь Д. Э., Теленкова М. А. Словарь-справочник лингвистических терминов. М., 1985; Реформатский А. А. Что такое термин и терминология // Вопросы терминологии. М., 1961. С. 46.

Ол терминнің басты белгілерін анықтап беруге тырысады. Оның дәлелдеуінше терминнің жоғарыда сөз болған ерекшеліктеріне қоса мынадай белгілері бар: термин емес сөздердің мағынасы көбінесе контекст арқылы ашылып отырса, термин сөздер контекстке тәуелді емес. Сондай-ақ термин сөздерге көп мағыналық, экспрессия жат екенін баса айтады.

Термин мәселесімен тікелей айналысқан қазақ ғалымы, белгілі лингвист Қ. Жұбанов бұған мынадай орысша-қазақша анықтама береді:

«Термином называется специфический вид определенных словесных обозначений, передающих определенные понятия, установленные на данном этапе развития науки и революционной практики, при чем передаваемое термином терминологическое понятие может не совпадать со словарным значением, которое присуще данной словесной величине в обыденной жизни»⁹. Бюллетеннің келесі санында (№3) дәл осы ойын ол былай деп қазақша түсіндіреді:

«Белгілі бір ұғымдарды білдіретін қарақшылы (qaraq-sb1b) сөздер болады, о сөздерді әлігіндей ұғымдарға — ғылым мен революция жағы қандай сатыда тұрса, міне осы екеуі теліп отырады; сонымен қатар термин сөзінің терминдік ұғымы мен күнделік тіршілікте қолданылатын жай сөздік мағынасы басқа болуы да мүмкін».

Проф. Қ. Жұбанов терминнің өзіндік өзгешелік сипатын дұрыс түсінбеушіліктен кеткен қателерге назар аударады. Мысалы, ол аударуға болмайтын терминдердің (психология, коммунист, геометрия) аударылуын (*жан жүйесі, ортақшыл, пішіндеме*) қате санайды. Мұның негізгі себебі терминдердің терминдік мағынасы емес, лексикалық мағынасына мән беруден дейді. Яғни әңгіме бұл жерде бір тілден екінші тілге аударуда немесе қабылдауда, ең алдымен көңіл қойылуға тиісті шарт, оның терминдік мәні болу керек.

Академик І. Кеңесбаев пен проф. Т. Жанұзақов та терминнің о баста латын тілінің «шек», «шекара» деген сөздерінен пайда болғанын айта келіп: «Ғылым мен техниканың, көркемөнер мен қоғам өмірінің алуан түрлі саласына байланысты қолданылатын, тиянақты, тұжырым-

⁹ Жубанов К. О специфике слов-терминов // Бюллетень государственной терминологической комиссии. № 2. Алма-Ата, 1935; *Его же*. Исследования по казахскому языку. Алма-Ата, 1966. С. 273.

ды ұғымды білдіретін сөздер мен сөз тіркестері, атау сөз»¹⁰, — деп түйін жасайды. Қазақ Совет энциклопедиясында да негізінен осы типтес анықтама берілген: «**Термин, атау** — ғылым, техника сол сияқты тұрмыстың белгілі саласындағы ұғымдарды дәл атау үшін жұмсалатын сөздер мен сөз тіркестері»¹¹.

Ғылыми әдебиеттерде кездесетін пікірлердің бәрі де сайып келгенде негізінен осы тұжырымдарға тоқтайды. Сонда термин дегеніміз, ең алдымен, негізінен белгілі бір ғылым мен техника саласында қолданылатын арнайы лексика болып шығады. Оның басты белгілері: дәлдік, қысқалық, жүйелілік.

Дәлдік туралы. Термин арқылы ғылыми ұғым білдіріледі. Ондай жағдайда термин ғылыми зерттеу жұмыстарының, ізденістердің негізгі құралына айналады. Ғылыми ой-пікір қашанда өзінің анықтығымен, дәлдігімен, нақтылығымен ерекшеленуге тиіс. Термин дәл болсын (дәлдік) дейтін талап осы негізде пайда болған. Сонда осы дәлдікті кейбір зерттеушілердің айтуына қарағанда (Гасымов М. Ш.) қамтамасыз ететін үш түрлі фактор бар сияқты: 1) термин білдіруге тиісті ұғым белгілерін дәл іріктеп алу; 2) термин жасау кезінде пайдаланылатын оның компоненттері мен элементтерін дұрыс саралау; 3) термин жасау барысында осы аталған бөліктердің (элементтердің) органикалық бірлігі қамтамасыз етілуге тиіс.

Қысқалық туралы. Термин қысқа болсын дейтін талап әшейін айтыла салған сөз емес. Оның негізінде назар аудармауға болмайтын себеп бар. Әсіресе, ғылым мен техниканың ерекше қарқынды даму жолына түскен қазіргі кезеңде информациялық ақпарат жиілігі барған сайын үстемелене түсуде. Оның игерілуі едәуір қиындыққа айналып отырған осындай жағдайда айтылатын ұғымның, мәліметке тірек болатын термин сөздердің барынша қысқа, тұжырымды келуінің практикалық мәні айрықша болып отыр. Ал автоматтандырылған информациялық-іздеу жүйесінің (автоматич. информ-но-поисковая система) қолданысқа ендірілген кезеңде осыған лайықталған текстердің қысқалығы қажет-ақ. Мұның үстіне көңілге жатталып, есте сақталуы үшін де, сондай-ақ есептеу ма-

¹⁰ Кеңесбаев І., Жанұзақов Т. Тіл білімі терминдерінің орысша-қазақша сөздігі. Алматы, 1966.

¹¹ Қазақ Совет энциклопедиясы. Алматы, 1977. 2-т.

шинасына берілетін тексті бастыруға кететін уақытты үнемдеу үшін де маңызы зор.

Қысқа әрі ыңғайлы термин жасау үшін түркологияда мынадай әдістер қолданылып жүргенін байқаймыз: термин құрауға қатыстырылатын кейбір элементтерін қысқартуға болады; термин құрамының қайсыбірін басқа элементтермен алмастыруға болады; термин құрамындағы жеке сөздерді қосымшалармен алмастыруға болады; бір синтаксистік конструкцияны екіншімен ауыстыруға болады. Кейбір бөліктері мен элементтерін қысқартуға болады; аббревиатура көмегін пайдалануға болады¹².

Жүйелілік туралы. Кейінгі кезде, әсіресе лингвистикалық әдебиеттерде терминдердің жүйелі болу жағы жиірек сөз болып жүр. Ал енді бұл жүйелілік дегенді елдің бәрі бірдей дұрыс түсіне бермейтін сияқты. Әр қилы пікір бар. Мұның әркім әртүрлі жағын алып өзінше түсіндіргісі келеді. Мәселен, белгілі терминолог-тілшілердің бірі В. П. Даниленко¹³ мұның классификациялық мәніне баса назар аударып, сол тұрғысынан алып түсіндірмек болады. Ал әйгілі тілші А. А. Реформатский¹⁴ терминнің сөзжасамдық жүйесіне көбірек көңіл бөледі. Ал үшінші бір пікір осы айтылғандарды дамыта келіп, терминдер жүйесін екі түрлі ыңғайда қарастырады. Яғни оны бір жағынан терминологиялық жүйенің элементі ретінде, екінші жағынан жалпы тіл жүйесінің элементі есебінде бағалайды¹⁵.

Түркология ілімінде де бұл жайында белгілі бір түсінік орныға бастаған тәрізді. Олардың қайсыбірі мына тектес. Жүйелілік талабы термин құрайтын элементтер мен белгілерді іріктей білу жүйесіне тікелей байланысты болса керек деп қарайды. Іріктеу сәтінде ол белгілердің біртектестігіне қатты көңіл бөлумен қатар, терминдер жүйесінің дұрыстығы белгілі жүйе бойынша белгілерді ірік-

¹² Гасымов М. Ш. Основы терминологии азербайджанского языка: Автореф. дис. . . д-ра филол. наук. Баку, 1972; Орузбаева Б. О. Современная киргизская терминология // Советская тюркология. Баку, 1972. № 4; Чернов М. Ф. К вопросу о структурно-семантической классификации и образовании составных терминов современного чувашского языка. Чебоксары, 1979.

¹³ Даниленко В. П. Как создаются термины // Русская речь. 1967. № 2. С. 58.

¹⁴ Реформатский А. А. Что такое термин и терминология? // Вопросы терминологии. М., 1961. С. 54.

¹⁵ Будагов Р. А. Введение в науку о языке. М. 1965. С. 33, 36.

теуге ғана емес, сонымен бірге сол белгілердің қай түрде болатынына да байланысты екенін ескеру қажет¹⁶. Оның айтуынша, терминология жүйелілігі термин элементтерінің тіркесімділігіне, басқаша айтқанда, олардың орналасу тәртібіне де қатысты болады.

Жүйелілік тәртібі сақталатын жерде синонимдік қатарға, көпмағыналылыққа орын жоқ. Әсіресе, әр қилы қызмет атқаратын жалғау, жұрнақтарды белгілі бір мағынада қайталап қолдануға әуес болмаған жөн. Жалпы, қалайда терминдер жүйелілігі лексика тұрғысынан, морфология тұрғысынан да талап етілген дұрыс. Жай сөздер табиғатына тән кейбір грамматикалық ауытқулар терминдерде болмауға тиіс.

«Терминология» терминінің өзін жете түсінбей, оның нендей мағынаны қамтитынын дәл танымай бұл туралы ғылымда жүйелі ой-пікір өрбіту қиын. Бұл ұғым жалпы ғылымда екі түрлі ыңғайда түсіндіріледі. Қалыптасқан пікір бойынша жоғарыда әңгіме болғанындай «терминология» ең алдымен, тілдің арнайы лексикасының даму заңдылықтарын тексеретін ғылым, сонымен бірге ол ғылым мен техниканың жеке салалары терминдерінің жиынтығы.

Көптеген пікірлер ағынына қарағанда, терминология ғылымы шеңберінде мынадай мәселелер қарастырылып, шешім табуға тиісті:

1) ғылыми-техникалық ұғымдардың классификациясы, ұғымдар мен ұғымдар жүйесінің арасындағы байланысты анықтау; 2) ұғымдар анықтамасын құру; 3) терминдерді талдап, іріктеп түзу; 4) терминдер жүйесін жасау.

Терминология немесе терминологиялық жұмыстардың методикасы мен теориясы лингвистика (лексикология) мен логика базасы негізінде дамиды (М. Ш. Гасымов).

Терминологияның теориялық міндеті не болмақ. Оның міндеті біздің түсінігімізше және көптеген зерттеулер барысы байқатқанындай терминдердің, ұғымдардың, анықтамалардың жасалуы мен олардың белгілі бір аспектінде (жүйеде, салада) қолданылу заңдылығын ашу болса керек.

Теориялық терминология мақсаты ұғымдар жүйесін табу принциптері мен олардың классификациялар мен

¹⁶ Гасымов М. Ш. Основы терминологии азербайджанского языка: Автореф. дис. ... д-ра филол. наук. Баку, 1972. С. 19.

анықтамаларда берілу ережесін анықтау, сондай-ақ сол ұғымдарды, әр қилы терминдік құрылымдармен (структура) көрсету.

Терминдер жиынтығы ретінде сөз болғанда «Терминологияны» «номенклатура» ұғымымен салыстыра тексеріп, олардың ұқсас белгілері мен алшақ айырмасын анықтап алу қажет. Өйткені бұл екі ұғымды әлі күнге дұрыс түсінбей, кейде бірімен-бірін шатастырып қолдану байқалады. Сондықтан бұлардың негізгі белгілері мен түрлерін анықтап алған жөн.

Термин, ең алдымен белгілі ғылым саласының ұғымдар жүйесінен туындайды. Ол осы құбылысты таңбалау үшін құрастырылған немесе сол жағдай үшін арнайы ойлап табылған шартты белгілер емес. Олар тілде бұрыннан бар белгілі бір мағынаға ие сөздер мен түбірлер негізінде пайда болады. Ал «номенклатураға» келетін болсақ, ол үшін дыбыстар немесе мағыналық шектеуден тыс сөздер алынады, яғни номенклатуралық белгі ретінде алынатын сөздердің мағыналық өрісін қумалап, оны сақтап жатудың қажеті шамалы. Номенклатуралық белгілер ғылыми ұғымдармен сәйкес келе бермейді, содан туындап жатпайды.

Терминология логикалық ұғынудың жоғары сатысы — адамдардың танымдық қызметін, соның нәтижесін тұрақтандыру, таңбалау құралы есебінде қолданылады. Ал номенклатурада абстракция шамалы. Номенклатура арнаулы объектілердің тізбесін ғана береді. Олардың өзара мағыналық байланыстарын іздеп жатпайды. Ал терминология керісінше, мұндай байланыстарға мән беріп отырады. Сөйтіп, бір сөзбен айтқанда, терминология мағыналы сөздер негізінде жасалатын арнайы лексика жиынтығы және соны зерттейтін ғылым саласы болса, номенклатура дыбыстар мен мағынасыз сөздер арқылы таңбаланған белгілер дегенге саяды. Алайда бұдан бұлардың арасында болып жататын реальды байланысты жоққа шығаруға болмас еді. Өйткені, түптеп келгенде, номенклатура дегеніңіз ұғым атаулыдан мүлде алшақ жатқан нәрсе емес.

Егер сөз, термин және номенклатураны қатар қойып салыстыра қарайтын болсақ, бұлардың өзді-өзіне тән ерекшелігі, тілдегі қызметі және жасалу жолдары мен мағыналық өрісі айқын аңғарылады. Әсіресе, бұларды қашықтық туралы хабар беретін есту және көру сигнал-

дарымен салыстырсаңыз, бір жағында сигналдар тұрса, екінші жағында сөздер тұрады. Жол тәртібін сақтау үшін жасалған сигналдар қатынас құралының қарапайым ғана түрі. Мұндай сигналдар белгілі бір ойды, оның мағыналық өрісін, неше алуан құбылыс-құйылысын бере алмайды, олар өзімен-өзі шектеулі шартты белгілер болып табылады. Ал сөздер грамматикалық құрылысы жағынан ғана емес, мағыналық өрісі жағынан да өзара тіркесіп, байланысып, біріне-бірі әсер ете дамып жатады. Міне, сол себепті де ол ойдың бүкіл динамикалық қуатын бере алады. Егер осылардың бәрін бір қатарға жайғастырсақ, мұның екі шетінде сигналдар мен сөздер тұрады. Мысалы, сигналдар, номенклатуралық белгілер, терминдер, сөздер. Осы қарапайым салғастырудан байқалатынындай, бұлардың ішінде іргелес тұрған номенклатуралық белгі мен термин сигналдар мен сөздерден әлдеқайда өзара жақын. Ал екінші жағынан, сигналдарға ең таяу тұрған номенклатуралық белгілер де, сөздерге таяу тұрған терминдер. Осының өзінен-ақ біраз жайды аңғаруға болады.

Сөз қолданыс тәжірибесінде номенклатуралық белгілердің терминге ауысып жататын кезі де болған. Мысалы, ғылыми әдебиеттерден мынадай деректерді көреміз. Бір кезде «каучук» саласы бойынша терминдерді реттеуде 1909 жылы пайда болған «Бутодиеновые каучуки» деген сөз тіркесі номенклатуралық атау қатарына жатқызылған. Мұның 1932 жылы «бутодиеновые каучуки стериорегулярные» дейтін варианттары пайда болғаны (Канделаки) туралы¹⁷ фактілер бар. Нәтижеде каучуктың белгілі сортын білдіретін бұл номенклатуралық атау сол каучуктың бір топ түрін танытатын терминге айналды.

Номенклатуралық белгілер жүре келе қалыптаса бастайды, өйткені ғылым мен техниканың дамуына орай олар білдіретін заттар тіл қолданушылар дағдысына еніп, күнделікті тұрмыс қажетін өтеуге араласады. Мәселен, витамин «А», витамин «В», витамин «С» тәрізді неше алуан медициналық препарат пен дәрі-дәрмектер атаулары күнделікті тұрмысқа еніп отыр. Сол сияқты мысалдарды басқа да ғылым салаларының кез келгенінен келтіруге болады.

¹⁷ *Канделаки Т. Л.* Работа по упорядочению научно-технической терминологии и некоторые лингвистические проблемы, возникающие при этом // *Лингвистические проблемы научно-технической терминологии.* М., 1970.

Осыған қарағанда, номенклатуралық атаулар, терминдер және сөздер қоғам дамуы, соған орай тіл дамуына байланысты бірінен-біріне көшіп, ауысып отырмақ. Олардың арасын әлдебір тас қорғанмен шектеуге болмайды. Ғылым салаларын саралап қарасақ, бұлардың қайсыбірінде терминдер басым да, екінші бірінде номенклатуралық атаулар көп. Мәселен гуманитарлық ғылым салаларында номенклатуралық атаулар азырақ та, негізгі теориялық терминдер басымырақ, ал ботаника, зоология, география, медицина т. б. салалардың терминологиялық жүйесінің көбі дерлік номенклатуралық терминдерден тұрады. Мұның мәнісі мынада. Гуманитарлық ғылымдар көбінесе абстракты ұғымдарды жиынтық қорытынды жасайтын категорияларды пайдаланады да, екінші топтағылар неше алуан заттық объектілерге сүйенеді.

Ғылыми терминдерді тексергенде олардың қай сөз таптарынан жасалатынын қатты қадағалау қажет. Термин жасауға тек зат есімді қатыстыру қажет пе, жоқ әлде өзге де сөз таптарынан термин жасауға бола ма деген мәселеге назар аударған жөн. Бұл жайында неше алуан пікірлер бар. Мыс.: Г. О. Винокур¹⁸ терминдер тек зат есім болуға тиіс деп түйеді. Яғни термин болу үшін сол сөз заттануы тиіс. Ол әсіресе қимыл атауларына назар аударады. Сөйтіп ол техникалық терминдердің көбі осы қимыл мен процесс атаулары болып келеді деген қорытынды жасайды.

Осы тектес пікірді, біз Н. А. Щеглованың еңбектерінен¹⁹ де кездестіреміз. Ол терминологиялық жүйедегі қимыл процесі етістік түрінде емес, дерексіз зат есім арқылы білдіріледі дегенді айтады.

Ал А. А. Оруджев (әзірбайжан тілшісі) дербес мағынасы бар кез келген сөз, мейлі ол зат есім болсын, мейлі ол сын есім болсын, тіпті етістік пен үстеу де термин бола алады²⁰, — дейді.

¹⁸ Винокур Г. О. О некоторых явлениях словообразования в русской технической терминологии // Труды ИФЛИ. 1939. Т. 5. С. 13.

¹⁹ Щеглова Н. А. К вопросу о грамматических средствах терминологизации русских глаголов и профессиональной речи 17—18 вв. // Уч. зап. МОПИ. 1963. Т. 38. Вып. 8. С. 89.

²⁰ Оруджев А. Г. О создании научной терминологии и об упорядочении существующих терминов на азербайджанском языке // Изв. АН АзССР. 1951. № 12. С. 12.

Жалпы қоғамдық және гуманитарлық ғылымдар саласы бойынша шыққан сөздіктерді сүзіп шыққанда зат есім терминдермен қатар сын есімді де, етістікті де, үстеу терминдерді де кездестірдік. Бұл жөнінде Тіл білімі институты терминология мен аударма теориясы бөлімінің электронды есептеу машинасының сарабынан (К. Бектаев) өткен қоғамдық ғылымдар терминдерінің төрт томдық жиынтық сөздігін²¹ қарап шығуға болады.

Терминдердің қай сөз табынан жасалатынын анықтауда жекелеген фактілерге ғана сүйеніп қорытынды жасау дұрыс емес. Мұны теориялық тұрғыдан қарастырған лазым.

Терминді екі түрлі структуралық типтерге, яғни олардың құрылымдық болмысын екі ыңғайда бөліп қарауға болады: тілдік және тілдік емес деп. Бұлар белгілі бір терминологиялық жүйенің құрамына ене отырып, бір-бірінен ерекшеленетін де жері бар (әсіресе сапалық ерекшелігі жағынан).

Тілдік терминдер былайша жіктеледі:

1. Термин сөздер (терминдік мәндегі сөздер).

Бұлардың өзін бірнеше топқа бөліп қарау керек.

а) түбір тұлғалы терминдер: *бал, бас, газ, йод, бор, лак, өт, алтын* т. б.;

ә) туынды түбір терминдер: *жазушы, бастауыш, баяндауыш, тракторшы, көрермен, қондырғы, есірткі, көрме* т. т.;

б) күрделі термин (сложные термины): *үшбұрыш, екітілділік, темір бетон, радиоактивтілік* т. б.;

в) қысқарған күрделі терминдер, мұның өзін бірнеше топқа бөлуге болады:

1) буын қысқарту арқылы біріктіріп жасалған терминдер. Мұнда көбінесе екі сөздің басқы буындары біріктіріледі: *колхоз, совхоз, обком* т. т.;

2) аралас типті күрделі терминдер. Бұлар, әдетте, бір сөздің басқа буынын не сол сөзді тұтас басқа бір сөздердің басқы дыбыстарымен біріктіру арқылы жасалады: *райпо — районное потребительское общество, сельпо — сельское потребительское общество, райфо — районный финансовый отдел* т. б.;

3) қысқарған сөздерден жасалған аббревиатуралар: *ГЭС — кзм ВЦСПС, СССР, КПСС, ВЛКСМ, МТС* т. т.;

²¹ Қоғамдық және гуманитарлық ғылымдар саласының қазақшарысша терминологиялық сөздігін (4 томдық) қараңыз. 1985.

2. Сөз тіркесі түріндегі терминдер.

а) еркін тіркесті терминдер. Мұның құрамындағы әрбір компонент жеке тұрып термин бола алады. Ол басқа терминологиялық сөз тіркесінің қатарына енуі де ықтимал: Мысалы, *күкіртті азот, азотты алюминий, Совет Одағы, Коммунистік партия, еңбекші бұқара, Жазушылар одағы* т. б.;

ә) еркін емес тіркесті терминдер, яғни бұлайша тіркескен терминдер құрамындағы сөздердің бәрі бірдей жеке тұрып термин бола бермейді. Олар дәл осы тіркесім түрінде ғана терминдік қызмет атқарады. Мысалы, *қызыл бұрыш, ақ отау, қара топырақ, қызыл әскер, азат ел, сұрапыл соғыс* т. б.;

б) фразеологиялық терминдер: *ежелгі заман, көне тіл, абсолют шама, абсолюттік ақиқат, үлкен жол, сырт пішін, азамат соғысы, қызу жұмыс, азаматтық право, балалар бақшасы, рухани тәрбие, замана тынысы, ерте дүние тарихы, рухани мәдениет, хайуанаттар дүниесі, табиғат заңы, даңғыл жол, алтын ғасыр, алтын қор, тарихи кезең, тарихи уақиға, құрмет тақтасы, ақыр заман, ірі басылым, қайта құру, қоғамдық құрылыс, қоғамдық даму, ортақ іс, ашық хат, бірінші орын, саяси жүрес, саяси қайраткер, соңғы хабар, жұмыс күші, жұмыс столы, бақыт құсы, сот ісі, салтанатты мәжіліс, оқу жылы, ғалым хатшы, арнайы тапсырма, жомарт табиғат, айқын мысал.*

Тілдік емес терминдерге неше түрлі таңба белгілер, графикалық символдар, математикалық, физикалық, химиялық формулалар мен цифрлар жатады.

Әдетте адамзат ойы табиғи тілдерсіз көрініс беруі мүмкін емес. Барлық саяси, идеологиялық, экономикалық, эстетикалық, мәдени және ғылыми мұқтаждың бәрін өтейтін осы табиғи тіл. Бұл дамудың өзгеше сипатымен өлшенетін құбылыс. Тіл де дамуға тәуелді. Тіл дамуы лексика саласында айқынырақ аңғарылады. Ол тілдерде мәдени және ғылыми байлықтар жасалып, қорлана түскен сайын, тілдердің лексико-фразеологиялық құрамының ішінде терминологиялық қоры молая, байи түспек.

Соңғы жылдардағы ғылыми-техникалық революцияның жедел қарқынмен дамуы, ғылым мен техниканың, шаруашылық, өндірістің барлық саласындағы қыруар информациялық мағлұматтың келіп құйылуы терминология құрамының қорлана түсуіне сеп болып отыр, сондай-ақ белгілі бір ғана тіл шеңберінде шектеліп қалмайтын

номенклатураның әр алуан түрі көбейді. Бұлар ұлттық шектелу шекарасын бұзып, ұлтаралық, тіпті халықаралық сипат ала бастады. Дамыған тілдің қай-қайсысында да бұлар лексиканың басқа салаларынан әлдеқайда көп, сондықтан олардың бәрін ешқандай сөздік қамти алмақ емес. Химия терминдерінің өзі шамамен қазір 2 миллионнан асады екен. Басқа қай ғылым саласын алып қарасақ та осыған ұқсас жайды көреміз. Өмір ілгері жылжыған сайын терминологиялық лексиканың ауқымы кеңейе бермек.

Сондықтан жалпы әдеби тіл жүйесіндегі терминологияның орны қандай болмақ деген сұрақ тууы заңды. Мұны тек белгілі бір салада қызмет ететін мамандар ғана қолданатын болса, онда арнаулы терминология әдеби тіл лексикасының құрамына ене ала ма? Бұл сұрақтарға қазіргі лингвистика біржақты жауап бере алмайды.

60-жылдарға дейін терминологияның әдеби тілге жататындығы жөнінде дау болмайтын. 1959 жылы Москвада Бүкілодақтық терминологиялық мәжілісте және 1967 жылы Ленинградта өткізілген ғылыми-техникалық терминологияның лингвистикалық проблемалары жөніндегі кеңесте терминологияны әдеби тіл лексикасының дербес қабаты (саласы) деген пікір басым болды. Осы тезисті тәптіштей келе 1967 жылғы кеңесте: С. Г. Бархударов «Жалпы арнаулы лексиканың қайсы бір бөлігі әрдайым тек мамандар тілінде өмір кешетіні анық: сонымен бірге оның сан жағынан аздау болса да мәні, сыбағалық салмағы жағынан маңызы зор бұл бөлігінің бүкіл қоғам мүлкіне айналатыны, сөйтіп жалпы ұлттық тілдің бөлінбес бір бөлшегіне айналатыны да даусыз. Осыдан келіп жалпыхалықтық тіл мен арнаулы лексиканың өзара байланысы деген күрделі проблема туындайды»²². (Аударма біздікі — Ө. А.). Ал Ф. П. Филин бұл мәселені мүлде басқаша қарайды. Ол тіпті мұны жалпы әдеби тіл құрамынан шығарып тастағысы да келген. Ол былай дейді: «Мамандар арасында ғана қолданылатын бұл қисапсыз мол арнаулы лексика өз алдына бөлек тұрады. Бұл нормалы қалыпқа түскен лексиканың барлығы туралы мәселе қозғауда мүмкіндік береді»²³.

Біздің ойымызша, бұл «нормаланған тілді» әдеби тіл-

²² Лингвистические проблемы научно-технической терминологии. М., 1970. С. 8—9.

²³ Русский язык в современном мире. М., 1971. С. 108.

ден тыс қараудың жөні жоқ. Мамандар өз саласы бойынша өзара қарым-қатынас жасағанда да пайдаланатыны жалпыға ортақ әдеби тіл, әрине бұл тұста өздеріне ғана тән, тіпті жалпы әдеби тіл түгілі жалпы ұлттық тіл шеңберінен шығып кететін термин сөздер, формулалар, символдар белең алып жатады. В. П. Даниленко: «Жалпыхалықтық тілдің бір тармағына жататын ғылым тілі, біздіңше, сөйлеу тілі, көркем әдебиет тілі дейтін ұғымдармен қатар тұруға тиіс. Жалпы әдеби тілдің әрбір тармағына өзіне ғана тән құрылымдық өзгешелік пен әдейі жүктелген қызмет аясы болады. Ал бұлардың әрқайсысы кейде жалпы әдеби тіл шеңберінен шығып кетіп семантикалық және құрылымдық шеп құрайды»²⁴.

Ғылым тілі болмысты танудың (гносеологиялық қызметін) оны зерттеу мен практикалық жұмыстардың нәтижесі туралы мағлұмат беріп, сақтаудың, жинақтаудың, хабар берудің (информационно-коммуникативті) құралы. Бұдан біз оның әдеби тілдің функционалдық жүйесін құрайтынын көреміз. Бұл жайында В. П. Даниленко: «Ғылым тілі бір жағынан жалпыхалықтық тілге қарағанда, шеңбері шектеулі ұғым, өйткені оған жалпыхалықтық тілге қатысты нәрсенің бәрі бірдей ене бермейді. Ғылым тіліне жалпыхалықтық тіл қасиетінің бәрі бірдей тән бола алмайтындықтан, ол бір жағынан сол жалпыхалықтық тілге қарағанда, анағұрлым тар ұғымда беріледі. Екінші жағынан әдеттегі кәсіби қатынастан тыс ғылыми ұғымдарды білдіретін арнайы терминологиясы бар ғылым тілі жалпы әдеби тілге қарағанда анағұрлым кең ұғымды білдіреді»²⁵.

Терминология әдеби тілдің бір тармағы (жүйесі) ретінде сол әдеби тіл нормасы мен ережесіне бағына отырып, сөзжасам (термин жасау) және сол норманы кодификациялау жағынан өзіне ғана тән өзіндік ерекшеліктерін де құрайды. Кейде өзінен өзі жасалып жататын кәдімгі тілдік құбылыстардан ерекше саналы әрекет негізінде, яғни коллектив еркімен болатын да құбылыс. Ол сөзжасам процесінің қай-қайсынан болса да осынысымен ерекшеленеді.

Орыстың терминологиялық сөзжасам тарихы тіл жүйесінде бұрын мүлде болмаған, мүлде жат сөзжасам

²⁴ Даниленко В. П. Русская терминология. Опыт лингвистического описания. М., 1977. С. 10.

²⁵ Сонда. 10—11-б.

модельдері мен түрлері пайда болғаны туралы мол мағлұмат береді. Мысалы: орыс тілі дәстүрінде бұрын *-ость* жұрнағы арқылы жасалған зат есімнен үстеме сын есім жасалмайтын. Қазір мұндай модель орыс тілінде өнімді сөзжасам түрінің біріне айналды. *Яркий* — *яркость* — *яркостный*, *жидкий* — *жидкость* — *жидкостный*, *разный* — *разность* — *разностный*, *стойкий* — *стойкость*, *плоский* — *плоскость*, *емкий* — *емкость* т. б. Сондай-ақ *-ота* суффиксі арқылы сын есімнен зат есім, содан қайтадан сын есім жасау да орыс тілінде өнімді тәсілдердің біріне айнала бастағаны туралы да мәлімет бар. Мысалы: *мерзлый* — *мерзлота* — *мерзлотный*, *высокий* — *высота* — *высотный*, *долгий* — *долгота* — *долготный*, *широкий* — *широта* — *широтный*, *частый* — *частота* — *частотный*²⁶.

Терминологиялық сөзжасамның осы тектес амалдары жалпы сөз жасау модельдерін жіктей түсуге оны белгілі ғылым салалары бойынша тұрақтандыруға көп көмек етеді. Мәселен, орыс тілінде *снеговой* және *снежный* деген сын есім сөздер баяғыдан бар. Даль сөздігінде бұлардың ара жігі ажыратылмаған 30-жылдары ауа райын болжайтын Институттың терминологиялық комиссиясы *снежный* терминін қардың өзінен туындайтын ұғымды білдіргенде ғана (*снежный покров*, *снежная лавина* т. б.) қолдануды, ал *снеговой* терминін әңгіме болып отырған объектінің (қардан емес) қарға қатысы болған жағдайда ғана (*снеговая линия*, *снеговое питание* т. б.) қолдануды ұсынған екен.

Қазақ және басқа түркі тілдерде туынды сөздер грамматикалық тұлғасы тұрақты толық мағыналы сөздерге қосымшалар жалғау арқылы жасалады. Советтік дәуірде орыс тілінен енген кірме сөздердің жұрнақтары (суффикстері) қазақ тілі қосымшаларымен (аффикс) берілетін болды. Басқаша айтқанда, сөзжасау қосымшалары морфологиялық (жағынан) кейпі жасақталып бітпеген сөздерге жалғанады. Осы тәсілмен жасалған неше алуан жаңа сөздер (неологизмдер) көбейді. **Абстракты** — *абстрактный* — **абстрактылық**, **дерексіздік** — абстрактность, **агрессивті** — *агрессивный*, **агрессивтілік** — *агрессивность*, **объективті** — *объективный*, **дұрыстық**, **әділдік** — объективность т. б.

Соңғы жылдардағы өрістеген халықаралық байланыс,

²⁶ См.: Русский язык и советское общество: Лексика современного русского литературного языка. М., 1968. С. 157.

екітілділік, көптілділік ұлт тілдерінде ғылыми-техникалық терминологияны молайтып келеді. Қазақ тілі терминологиясы 20—30 жылдары негізінен ана тілдің лексико-грамматикалық құралдары арқылы жасалса, қазір бұл арнаулы лексика қоры негізінен орыс және халықаралық терминологиямен толығып отыр.

Кірме сөздер күнделікті әдеби-тілдік қолданысқа актив түрде еніп отыр.

Сөйтіп көптеген пікірлер желісі мынадай түйін жасауға итермелейді.

Термин сөздер тілдің ғылыми-техникалық прогреске иек артып, қол созған тұсына тән лексиканың арнайы саласы, яғни бұл, бір жағынан, тілдің әдебилігін тәптіштей түсетін бір белгі. Басқаша айтқанда, терминологиялық лексика әдеби тілмен тікелей байланысты дамып, оның әдебилігінің негізгі көрсеткіштерінің біріне айналады. Ол ең алдымен ғылыми ой-пікірді, техникалық ұғымды білдіру үшін пайда болады да, солардың дамуымен бірге қанаттанады. Термин сөз нақты, қысқа, тұжырымды, дәлме-дәл және бір мағыналы болуы керек. Алайда бұл шарттардың бәрін бірдей үнемі түгел сақтап отыру қиынға соғады. Кейде кейбір техникалық ұғымдарды білдіру үшін бірнеше сөздер тізбегін пайдалануға немесе тіркес жасауға тура келеді. Сөйтсе де термин жасау процесінде оның негізгі талаптарын сақтау талап етіледі.

ҚАЗАҚ ТЕРМИНОЛОГИЯСЫНЫҢ ЖАСАЛУ КӨЗДЕРІ

ТЕРМИН ЖАСАУҒА НЕГІЗ БОЛҒАН ЛЕКСИКАЛЫҚ ҚАБАТТАР

Өзге түркі тілдерімен қазақ тілінің негізгі лексикалық қорын салыстыра қарағанда түбір ортақтықты байқамау мүмкін емес. Тіпті алтай тілдерінің де көптеген элементтері зерттеушілердің біразын осындай ойға жетектеп жүр. Бұл жайында белгілі түрколог Ә.Т. Қайдаровтың еңбегінен («Структура односложных корней и основ в казахском языке», 1986) толық мағлұмат алуға болады. Осы еңбек мазмұнымен және басқа да зерттеушілердің еңбектерін қарастыра келсе түркі тілдерінің негізі бір екеніне, оны дәлелдейтін фактілер қай тілде де жетерлік екеніне көзіңіз жетеді. Сөйтіп түркі тілдерінің бәрінің түбірі ортақ тіл¹, дегенге құлақ асуға әбден болады. Айырмасы дыбысталуы жағында, яғни олар әрбір тіл ерекшелігіне байланысты фонетикалық пішінге ие болған. Бұл ортақ сөздер (түбірлер) кейін терминологиялық лексиканың дамуына да негіз болды деп айта аламыз. Мұндай қорытындыға қазірдің өзінде ортақ түбір негізінде жасалған термин сөздер итермелеп отыр. Мұндай түбір ортақтығы болмаса, бірегей терминологиялық лексика жөнінде әңгіме қозғамас та едік. Осының негізінде түбі терминологиялық ортақ қор жөнінде мәселе көтеруге болатын сияқты. Ал қайсыбір сөздер бұл тілдерде сол ортақ қалпында терминдік қызмет атқарып келеді. Мысалы: қада (qada) — *вбивать*, монғолша осылай (xada); аң (an) — *зверь*; бұқа (buqa) монғ. ви-ха — бык; жүрек (jйчек зичек) тәрізді сөздер түркі-монғол тілдерінің көбіне ортақ. Ендеше мұндай ортақ түбірлер ортақ терминологиялық қор жасауға септігін тигізе-

¹ Языки народов СССР. Т. 2; Тюркские языки. М., Наука, 1966. С. 34.

ді деп түйін жасауға болады. Көптеген тілдердің терминологиялық лексикасын қарастырғанда біз осындай мүмкіндіктің бар екенін және олардың күнделікті өмірде осылайша пайдаланылып келе жатқанын да байқауға болады.

Түркі тілдерінің сөздік құрамында көне дәуірде енген кірме сөздер бар екенін ғалымдар (Н. Баскаков) әңгімелеп келеді. Мұны қазақ тілінің фактілері де растайды (Н. Сауранбаев, С. Аманжолов), Санскрит, көне иран және қытай тілдерінің байырғы замандарда тілімізге еніп, сіңіп кеткен сөздерін қазір айырып алу, әрине, оңай емес. Өйткені олар барлық жағынан өзгеріп, өзгеше өріс тапқан сөздер.

Санскрит элементтерін қазақ тілінен табу өте қиын. Бұлар түркі тілдеріне, негізінен көне ұйғыр тілі арқылы ерте заманда енгенін байқаймыз. Тек *seri//сери//seri* (*воин, войско*) тәрізді сөздерді ғана атауға болады.

Ал көне иран кірме сөздерінің қатарына арна (*arna*) жер суландыру үшін жасалған үлкен канал, кент (*kent*) — қала, бөз (*böz*) мақтадан жасалған материал тәрізді т. б. бірнеше сөз жатқызылып жүр.

Сондай-ақ қазіргі қазақ тілінің құрамындағы заң, шай, шанақ сөздерінің бір кезде қытай тілінен ауысқанын бұл күнде ескере де бермейміз.

Бұлар, яғни санскрит, ескі иран және қытай тілінің элементтері өте көне дәуірлер жемісі болып есептеледі, бір сөзбен айтқанда, бұлар көне дәуірде пайда болған кірме сөздер.

Сөз алмасу процесі мұнымен шектелмеген. XI—XV ғасырлар арасында түркі тілдері төртінші бір арна — араб, парсы тілдерінің ықпалына душар болады. Араб, парсы сөздері ислам дінінің таралуымен бірге алдымен өзбек, татар тілдеріне тарайды да, содан кейін сол тілдер арқылы сатылап қазақ тіліне жетеді. Олардың басым көпшілігі діни, ғылыми, қоғамдық-саяси және түрлі шаруашылыққа, ұсақ өндіріске, қол өнеріне қатысты термин сөздер болып келеді. Сонымен қатар дерексіз ұғымдарды білдіретін сөздер де баршылық.

Араб-парсы тілдерінен енген кірме сөздер

Қазақ тіліндегі араб-парсы элементтері дегенде алдымен мынадай жағдайды ескеру керек. Кейбір зерттеу-

шілер² пікіріне қарап және қазақ тілінің сөздік құрамындағы қайсыбір сөздер төркіні араб-парсы элементтері деген ұғымды айырып түсінуді қалайды. Осының жөні бар деп ойлаймыз. Өйткені араб тілінен гөрі парсы тілі элементтерінің тілімізге бұрынырақ енгенін дәлелдейтін тарихи, экономикалық, мәдени деректер айқын аңғартады. Осындай деректерді, ғылыми топшылауларды сарапқа сала отырып, араб тілі зерттеушісі Л. Рүстемов мынадай қорытынды жасаған: «түп төркіні иран тілдес болып келетін сөздердің түркі халықтарының тіліне ауысуы, парсы және түркі тілдерінің өзара инфильтрация жасау процесі ертеректе, арабтар мұнда келмей тұрған кезде, араб мәдениетінің гүлденуінен әлдеқайда бұрын басталған»³.

Дәл осы пікірді біз С. Исаев еңбегінен⁴ де кездестіреміз. Ол осы туралы өз ойын түйіндей келіп «... араб, иран тілдерінің әсері дегенде иран тілдерінің әсері араб тілдерінен гөрі ертерек басталатынын да жоққа шығармаймыз», — деп жазады. Араб, иран тілінен енген кірме сөздердің қазақ тіліне ену мерзімін Л. Рүстемов аталған еңбегінде екі кезенге бөліп қарайды: бірінші кезең — XV ғасырға дейінгі шақ, екінші кезең — XV ғасырдан Ұлы Октябрьге дейінгі уақытты қамтиды. Жалпы бұрынғы-соңғы ғылыми әдебиеттер мен қазақ тілі сөздік құрамындағы араб, парсы сөздері 17 процент (Л. Рүстемов) шамасы болады екен. Өзге түркі тілдерімен, оның ішінде өзбек, татар тілдеріне қарағанда, қазақ тілі құрамында араб, парсы сөздері аз дегеннің өзінде осы шама. Мұның өзін де жүйелеп қараған дұрыс. Қайсыбір зерттеушілер айтқандай бұлардың біразы ертеректе қазақ халқын құраған тайпалар тіліне еніп, түбірлі өзгеріске душар болған *адам, ажал, әдет, дәулет, құдірет, мезгіл, сабын, уақыт, халық* тәрізді сөздер. Аталған сөздердің дыбыстық тұлғасы қазақ тілінің заңдылығына бағынып, тілімізге төл сөздер қатарына баяғыда қосылып, әбден кірігіп кеткен. Ал енді, *ғибрат, ғайбат, мехнат, махрұм, еж-диһат* тәрізді сөздер бір кезде діни ұғымдар арқылы немесе кітаби лексикада қолданылған. Бір қарағанда, бұлар да фонетикалық өзгеріске ұшыраған сияқты. Содан

² Рүстемов Л. З. Қазіргі қазақ тіліндегі араб-парсы кірме сөздері. Алматы, 1982. 44—45-б.

³ Сонда. 45-б.

⁴ Исаев С. Қазақтың мерзімді баспасөз тілінің дамуы. Алматы, 1983. 112-б.

да болар, кейде осы тектес сөздердің негізінен алыс кете алмай, қазақ тілі лексикасының заңды түрде қатарына жете алмай екі арада жүрген әрі-сәрі сөздерді қайсы-біреулер қолдануға әуес. Бірақ ескілікті көксеміш адамдардың аузында әлі күнге жүргенмен, бұлар тілімізге сіңе алмай, сөздік құрамға ене алмай келеді.

Зерттеушілердің қай-қайсысы да араб, парсы элементтерінің қазақ тіліне тікелей қоян-қолтық араласу нәтижесінде емес, көршілес туыс халықтар арқылы сатылап жеткенін баса айтады. Сонда байқалатын бір жәйт, араб халифатының діни шабуылы қазақ еліне екі жақтан, яғни бірі оңтүстіктен, екіншісі батыс жақтан болғанға ұқсайды. Оңтүстікте өзбектер арқылы, батыста татарлар арқылы сөздер ауысып отырған.

Кірме сөздер құрамы жағынан әр алуан. Біразы үй тұрмысына, басқа да шаруашылыққа байланысты болса (*айна, атырап, бадам, базар, байрақ, батпан, орамал, перне, таба, таға, торап*), енді бір алуаны мәдени және ғылыми ұғымдарды білдіреді (*дәуіт, дәптер, дәреже, дүние, қалам, қағаз, мектеп, медресе, мағлұмат, мереке, емтихан, ғалым, ғылым, пән, кітап, тарих* т. т.). Діни ұғымды білдіретін *аруақ, аят, бейіт, дәрет, намаз, ораза, құдай, құдірет, күнә, мәйіт* тәрізді сөздер де бар.

Монғол тілдерінен енген кірме сөздер

Қазақ тілі лексикасының құрамынан монғол тілі элементтерін де табамыз. Бұлардың араб, парсы тілдерінен енген сөздерден едәуір өзгешелігі бар. Ол ерекшелік сөздердің келу, ену жолына байланысты. Қазақ рулары ежелден монғол тайпаларымен қоян-қолтық аралас-құралас өмір кешкен, іргелес отырған. Осыған қарағанда, монғол сөздері қазақ тіліне тек Шыңғысхан шапқыншылығымен ғана байланысты емес, одан әлдеқайда бұрын-ақ енгенге ұқсайды. Мына сөздерді салыстырып қарасақ, біраз мәселенің беті ашылатын сияқты. Әшекейі бар сандықты қазақтар да, монғолдар да *абдыра* дейді. Сол сияқты мына төмендегі бірнеше сөзді салғастырып отырсақ, кейбір дыбыстық өзгешелігі болмаса білдіретін мағынасы бірдей болып шығып отыр: *алтын — алтан, байсал — байқал, баян — баян, аймақ — аймаг, адақ — адаг, аңсағай — аңқиғай, дулыға — дуулға* (шлап), *баран — бараан* (Ақансерінің «Құлагеріндегі» «қылаң бол-

май *баран* болды» дейтін жолдарды еске алыңыз), *жол* — *зол*, *дөнежін* — *дөнжин*, *жасақ* — *жасаг* тәрізді мысалдар баршылық. Бұлардың көбі архаизм қатарына көшкен сөздер. Келтірілген мысалдардан байқалатынындай, ежелгі заманда қолданысқа актив қатысқан бұл сөздер күнделікті тұрмысқа, үй тіршілігіне қатысты болып келеді. Мәселен, көшпелі ел тіршілігінде өте маңызды роль атқарып келген күш көлігінің бірде болса бірегейі түйе малы болса, соның ішінде *атан түйеге* айрықша қызмет жүктеледі. Ал осы түйеге қоссыз жүк артылмайды. Ендеше ғалымдардың бүгінгі таңда архаизмдер қатарына ығысып бара жатқан *атан*, *қом*, *дулыға*, *жасақ* сөздерінің пайда болуын көне замандарға апаруы тегін емес. Сонда монғол тілінен сөз енуді XI—XIV ғасырлар⁵ деп шамалау (Ғ. Мұсабаев) ретті сияқты.

Жалпы терминологиялық лексиканың реттелуін көздеп отырған қазіргі ғылыми-техникалық прогресс заманында сөздердің шығу төркінін біліп отырудың айрықша маңызы бар. Сөздердің шығу тегін, жасалу жолын білу арқылы оның мағыналық өрісін, потенциалдық мүмкіндігін шамалауға болады. Осыған қарағанда, тілдер сол рулық, тайпалық қауымдастықтың өзінде-ақ бір-біріне әсер етіп, бірінен-бірі нәр алып отырғанға ұқсайды.

Орыс тілінен енген кірме сөздер

Қазіргі қазақ тілінің сөздік құрамында ең бір бай әрі күрделі қабатты орыс тілінен енген кірме сөздер және сол арқылы келген халықаралық терминдер алып жатады. Бұлардың тілімізге ену, келу жолдары да ерекше. Ғасырлар бойы іргелес отырып, ауыс-түйіс жасап келген орыс халқы мен қазақ халқы мәдени қарым-қатынастың осы түрін, яғни тіларалық қатынасты тіпті ертеден-ақ бастаған тәрізді. С. Исаевтың дәлелдеуінше, тіпті XIV ғасыр ескерткіші болып саналатын «Кодекс Куманикусте» де «изба», «печь» тәрізді орыс сөздері⁶ қолданылған екен. Осыған қарағанда, қазақтар орыс сөздерін ежелден-ақ пайдаланып, әжетіне жарата бастаған деп түйін жасауға әбден болатын тәрізді. Ендеше мұның өзі

⁵ Мұсабаев Ғ. Ғ. Современный казахский язык: Лексика. Алма-Ата, 1959.

⁶ Исаев С. О роли русского языка в формировании казахской терминологии. Прогрессивное влияние русского языка на казахский. Алма-Ата, 1965. С. 96.

арнайы ізденісті керек ететін құбылыс деп шамалаймыз. Ал революциядан бұрынғы бұл процесс ХІХ ғасырдың екінші жартысында тіпті үдей түскен.

Қазіргі лексикадағы ең өнімді де өрісті сала орыс тілінен енген кірме сөздерін негізінен екі кезеңге яғни революциядан бұрынғы және революциядан кейінгі кезеңге бөліп қарауға көпшілік келісетін сияқты. Ал бұл екі кезең өз алдына тармақталып қарастырылуға тиіс. Әрине, орыс тілінен енген сөздерді нақты мына уақытта мұншасы, ана уақытта аншасы келді деп ашып айту қиын. Сондықтан зерттеушілердің көбі мұны жоба, жорамалмен шамалайды.

Ғ. Мұсабаев өзінің 1959 жылы шыққан «Современный казахский язык»⁷ деп аталатын еңбегінде де революцияға дейінгі орыс тілінен енген сөздерді үш кезеңге бөліп қараған.

Бірінші кезең — ХVІІ ғасырға дейінгі дәуірді қамтиды. Бұл орыстар мен қазақтардың әлі қоян-қолтық араласа қоймаған, шаруашылық-экономикалық байланыстың дамымаған кезі. Міне сондықтан бұл кезде әлі орыс сөздері тілімізге ене қойған жоқ болатын. Тек орыстармен іргелес отырған маңдарда ғана аздаған ауыс-түйіс болып жататын. Бұлар елеулі сипат ала алған жоқ.

Екінші кезең — ХVІІ ғасыр мен ХІХ ғасырдың екінші жартысындағы аралықты қамтиды. Бұл тұста тіл аралық қатынас қоныс аударушылармен арадағы қатынасқа орай дамыған тәрізді. Оның үстіне Қазақстанның өз еркімен Россияға қосылуы қазақ өміріне түбірлі өзгерістер әкелгені мәлім. Орыстар мен қазақтар енді бұрынғыдай емес, шаруашылық-экономикалық жағынан да, тіпті саяси байланыстылық жағынан да араласа бастайды.

Бұл аралықта қазақ тіліне, әсіресе, ауылшаруашылық құрал-саймандарына, үй-іші жабдықтарына, әскери әкімшілікке байланысты көптеген сөздер еніп үлгерді: *соқа, хутор, поднос, генерал, пристав, майор, адвокат, шәйнек* т. б. сөздер сол кездерде-ақ тілімізге енген.

Үшінші кезең — ХІХ ғасырдың екінші жартысынан басталып, Ұлы Октябрь революциясына дейін созылады. Бұл тұста қазақ елі түгелімен Россияға қосылып біткен болатын. Капитализмнің дамуы, орыстар мен қазақтардың арасындағы ақша айналымы, мәдени байланыс,

⁷ Мусабаев Ғ. Современный казахский язык: Лексика. Алма-Ата, 1959. Ч. 1.

сауда-саттық жұмысы екі ел арасындағы қарым-қатынасты күшейтті. Соның нәтижесінде бұл кезеңде қазақ ұғымына тосын жаңа сөздердің біразы ене бастады. Осы тұста игерілген орыс сөздерінің біразын ұлы Абай туындыларынан да кездестіруге болады. Мысалы, *аршин, интернат, единица, ноль, такт, картечь, визит, счет, штык, пара, элемент, шар, болыс, ояз, старшина, кандидат, съезд, бүбірнай (выборный), пөштебай, майор* т. б. сөздер ақынның сөз қолданысында өз жарасымын тапқан. Осы және осы тектес термин сөздер революцияға дейінгі қазақ әдебиеті мен қазақ баспасөзінің⁸ бетінде де жиі кездесіп отырады. Тіпті Жамбылдың революция алдындағы шығармаларында да *жандарал* (генерал), *болыс* (волостной управитель), *остепке* (выставка), *губернатор, солдат, атаман* деген, сондай-ақ тұңғыш қазақ романы Спандияр Көбеевтің «Қалың малында» да орыс сөздері қолданылатынын Ш. Сарыбаев⁹ көрсетеді.

Бір қызығы бұл кезде орыс сөздері дін басылары мен қазақтың кертартпа шынжырбалақ шұбартөстерінің, ескілік шырмауындағы оқығандардың қарсылығына қарамастан қолданысқа еніп кеткен.

Әдеттегі түсінік бойынша, термин сөздердің пайда болуын ғылым мен техникаға байланыстырамыз. Қазақ топырағында ғылыми ой-пікірдің өрбуін зерттеушілер ХІХ ғасырдың екінші жартысынан бастайды. Біздіңше мұның жөні бар сияқты. Ғылым туралы тұңғыш деректер мен ғылыми мақалалар алғашқы қазақ газеттері — «Түркістан уәлаятының газеті» (1870—1882) мен «Дала уәлаятының газеті» (1888—1902) беттерінде¹⁰ жарияланған. Осындай пікірді басқа да ғалымдар қолдайды. Ғ. Мұсабаевтың мына бір пікіріне назар аудару қажет: «Ғылыми терминологияның элементтері Октябрь револю-

⁸ Жанпейісов Е. Қазақ прозасының тілі. Алматы, 1968; Әбілқасымов Б. Алғашқы қазақ газеттерінің тілі. Алматы, 1971; *Осы автор.* ХІХ ғасырдың екінші жартысындағы қазақ әдеби тілі. Алматы, 1982; Исаев С. Қазақтың мерзімді баспасөз тілінің дамуы. Алматы, 1983; Суханбердина У. Қазақтың революциядан бұрынғы мерзімді баспасөзіндегі материалдар. Алматы, 1963; Әдеби мұра. Революциядан бұрынғы мерзімді баспасөз бетінде жарияланған көркем шығармалар. Алматы, 1970; Сарыбаев Ш. Развитие лексики казахского языка в советскую эпоху. М. О. Ауэзову (к его 60-летию). Алма-Ата, 1960.

⁹ Сарыбаев Ш. Развитие лексики казахского языка в советскую эпоху // М. О. Ауэзову (к его 60-летию). Алма-Ата, 1960.

¹⁰ Әбілқасымов Б. Алғашқы қазақ газеттерінің тілі. Алматы, 1971.

диясына дейін болғаны да сөзсіз... Орыс мәдениетінің белгілі ұғымдарын қазақ тіліне қазақтың XIX ғасырдағы белгілі ағартушылары біраз енгізген болатын»¹¹.

Шынында, зерттеуші Б. Әбілқасымов атап көрсеткендей, бұл газеттердегі ғылыми мақалалардың көбі сол кездегі ғылыми экспедиция материалдары, солардың жұмысы туралы есеп, не солар жайында хабар болып келеді. Сонымен бірге тіл, әдебиет, тарих, этнографияға қатысты мақалалар да жарияланып отырған. Бұларда кездесетін ғылыми ұғымдарды газет «... қазақ ұғымында бұрыннан бар сөздер арқылы түсіндірме жолымен аударып беруге тырысқан, кей кездерде сол терминдік мағынадағы орыс сөздерінің өзін қалдырып та отырған»¹². Сонда кездесетін ғылымға, оқу-ағарту ісіне байланысты терминдердің қайсыбірі мына тектес: *ғылым* (наука), *ағач су ғылымы* (ботаника), *тау-тас ғылымы* (горное дело), *жан-жануарлар ғылымы* (зоология), *көктен түскен тас* (метеорит), *ұлама* (профессор), *мадрис* (преподаватель), *ұстаз* (учитель), *шәкірт* (ученик), *медіресе*. Осы соңғы медіресе сөзін жоғары оқу орындарының бәріне қатысты ұғымды білдіруге пайдаланған тәрізді. Мысалы «университет деген медіресе», «ұстаз даярлайтын медіресе», «институт деген медіресе» сияқты тіркестер осы айтқанымызға дәлел бола алады.

Тіл біліміне қатысты терминдердің берілуі де назар аудартады: *лұғат* (тіл), *әуез* (дыбыс), *хәріф* (әріп), *әліфби* (алфавит), *қатты әуез* (дауыссыз дыбыс), *қағда* (ереже, заңдылық), *мұрыннан оқылатын* (сонор). Тіліміздің терминологиялық жүйесін жасауда өзіндік роль атқарған бұл лексикалық қабаттар әдеби тілдің даму барысын байқатады. Бұлардың көбі қоғам дамуының ерекшеліктеріне орай өзгеше өріс алып, кейін басқаша аталатын болды. Біразы мүлде өзгеріске душар болса, енді біразы дыбысталуы тұрғысынан қазіргі әдеби тіл нормасына сәйкестендірілді.

Юриспруденцияға байланысты сол кезде пайда болған термин сөздердің көбі қалыптасып, сіңісіп кетті. Күнделікті тірлікте жиірек араласуға тура келгендіктен бе, әлде ел ішінде арыздану, шағым айту, істі болу салдарынан бұл саладағы термин сөздердің орысшасы бол-

¹¹ Кеңесбаев І. Мұсабаев Ғ. Қазіргі қазақ тілі: Лексика, фонетика. Алматы, 1962. 37-б.

¹² Әбілқасымов Б. Аталған еңбек. 93-б.

сын, қазақшасы болсын қолданысқа еніп, тұрақтанып кеткен. *Суд, жаза* (наказание), *абақты* (тюрьма), *залок, кефіл* (поручательство), *жазакер, жауапкер* (обвиняемый), *жұмыс, іс* (дела), *адуакат, куә* (свидетель), *жан алу* (присяга), *ықтияр* (право) деген сөздер қатарынан *жаза, кепіл, жауапкер, іс, куә* тәрізділердің терминдік мазмұны нақтыланып, заң терминдері есебінде тұрақтанды.

Белгілі түрколог Н. А. Баскаков өзінің «Түркі тілдері»¹³ деп аталатын көлемді ғылыми-зерттесу мақаласында жалпы түркі тілдері жайында өте маңызды мәлімет пен типологиялық сипаттама бере келе, барлық түркі тілдері, оның ішінде қазақ тіліне де тікелей қатысы бар классификациялық талдама жасайды. (Бұл жайында жоғарыда айтылды — Ө. А.).

АЛҒАШҚЫ ГАЗЕТ-ЖУРНАЛДАРДЫҢ ТЕРМИН ЖАСАУДАҒЫ РОЛІ

XX ғасырдың бас кезінде болған алуан түрлі әлеуметтік, саяси өзгерістер қоғамдық өмірге де көптеген жаңалық әкелді. Халықтың сана-сезімі оянып, арта түсумен байланысты баспа ісі де ілгері дамыды. Ол процесті қазақтың баспасөз тарихынан анық көруге болады. XX ғасырдың басынан елімізде Совет өкіметі орнағанға дейін аз уақыттың ішінде көптеген газет-журналдар жарық көрді. XIX ғасырда 30 жылдай мерзім ішінде шығып келген газеттермен салыстырғанда, бұл мерзім ішінде жарық көрген газет-журналдар саны жағынан болсын, сапасы жағынан болсын, өз беттерінде көтерген мәселелерінің шеңбері мен тереңдігі жағынан болсын көш ілгері еді.

Аз ғана уақыт өмір сүруіне қарамастан, бұл баспасөз органдары әсіресе «Айқап» журналы қазақтың жазба әдеби тілін, оның жақсы дәстүрлерін әрі қарай дамытуда, жалпыхалықтық тілдің кейбір стильдік тармақтарын қалыптастыруда, оның терминологиялық лексикасын жасауда орасан зор қызмет атқарды. Бұл газет-журнал беттерінде жаңа журналистік жарналар үлгісі, әдебиеттің әртүрлі жанрлары қалыптаса бастады. Публицистика тіліне тән көптеген термин сөздер мен терминдердің, грамматикалық единицалардың тұрақталуында осы кезеңдегі баспасөз тілінің маңызы зор бол-

¹³ Языки народов СССР. Т. 2. Тюркские языки. М., 1966. С. 34.

ды. Кейінгі кездегі баспасөз тілінен мықтап орын алған жаңа термин сөздер мен сөз орамдарының көбі-ақ алғаш осы газет-журнал беттерінде қолданылып отырды. Елімізде болып жатқан саяси әлеуметтік, қоғамдық, экономикалық, мәдени өзгерістерге байланысты кірген жаңа ұғымдарды дәл атап, баламалауда болсын, қазақ тілінің сөздік құрамын атау сөздермен, терминдермен одан әрі байыта түсуде болсын, сөз тудыру, терминжасам амалдарын жетілдіруде болсын, бұл мерзімді баспасөздің ролі ерекше болды. Бұл ерекшеліктер баспасөз тілінің лексикалық құрамы мен грамматикалық құрылысы төңірегінде сөз етілмекші.

Баспасөз тілінің лексикалық құрамы мен терминдік жүйесі туралы

Әдетте сөздік құрам деген атауға тілдегі сөздің жалпы көлемі сияқты ұғым жатқызылады. Бұл жерде о басқашарақ мәнде, яғни газет-журнал тілінде сөз саптаудың, сөз тудырудың, қолданылған лексемалардың жанрлық-стильдік ерекшеліктері сияқты ұғымдарда қолданылып отыр.

Жанрлық, стильдік жағынан қарағанда, бұл кезеңдегі баспасөз әсіресе «Айқап» журналының тілі бірыңғай деп айтуға болмайды. Онда күнделікті өмірде қолданыла бермейтін, кітаби тілге тән шет ел тілдері мен түркі тілінің сөздері де, ауызекі сөйлеу тіліне тән сөздер мен диалектизмдер де, терминдік лексиканың түрі бұрын кездесе бермейтін жалпы жана сөздер де көптеп ұшырасады. Әрине бұл кезеңдегі газет-журнал тілі лексикасының басым көпшілігі қазақ тілінің қай жанры, қай стилінде болсын, қолданылатын ортақ сөздер болып келеді. Дегенмен, «Айқап» журналының сөз саптауында, жаңа сөз тудыруында өзіндік ерекшеліктер де байқалады.

XX ғасырдың бас кезіндегі баспасөз тілінде бір ұғымды білдіретін сөзді түрлендіріп, әртүрлі формада қолдану жиі ұшырасады. Мысалы, қазіргі әдеби тілімізде тұрақталған *білім*, *білік* деген сөздермен қоса, онда *білікді*, *білгі*, *білмір* сияқты сөздер де жарыса қолданылып отырады. Әр нәрсеге *білік* керек, *білік* болмай бірлік болмайды, бірлік болмай тірлік болмайды (Қазақстан. 1912. 21 февраль. 3-бет). Бұл турада *білгілернің* қараб тұрмай, журнал сахифаларында қаламлары жыл-

дамырақ үлгеруі керек еді (Айқап. 1911. № 7. 5-б.), «Айқап» журналы арқылы бағзы бір адамлар хозларының көңілдегі толқұб журган хиялдарына жауаб іздеб *білмірлардан* сауал сұраб еді. (Сонда. 1912. № 3. 49-б.). Мұндай мәселелерді ашу ушун елдің *білмір* бас адамларының бір жерге жиылуб кеңес етуі тиіс. (Сонда. 1913. № 4. 75-б.). *Семинаріне һәм учительски* школ секілді орындарға кіруге қанша *білік* керек? (Сонда. 1912. № 7. 167-б.). *Білім* мен *білік* сөздерін саралап қолдану қазіргі баспасөз тілінде де кездесіп отырады. Біз сонда ғана балаларымызға заман талабына сай *білім* мен *білік* таныта аламыз (Қазақстан мұғалімі. 1963. 29 июнь. 3-б.). Осы сияқты «Айқап» журналы *тузу* сөзімен *түзік* деген көне тұлғасын көбірек қолданады. Бұл емленің *түзік болуы* үшін ең керегді қағидалар (Айқап. 1913. № 10. 217-б.).

Сол сияқты журнал беттерінде *отырықшы, отырақшы, отырақ, отырықты, отырық* және *жабайы, жай* сөздерінің бірінің орнына екіншісінің қолданылуында ешбір мағыналық айырмашылық жоқ. Бұл сияқты сөздер тіпті бір мақаланың ішінде де жарысып қолданылып отырады.

Бір ұғымды білдіруде бірнеше сөздің жарысып қолданылуындағы параллельдің бірі — қазақтың төл сөзі я жаңа сөз болса, екіншісі — басқа тілден енген сөз болады. Сол ілтифатқа алмаған уақытында бізге *жиылыс* керек (Айқап. 1913. № 10. 221-б.). Қышлақ жағында өзара бір *жамигат* жасалып мені де шақырды (Сонда. № 3. 53-б.). Сол сияқты *проект* — *жоба, жер өлшеушілер — землемерлер, дохтор — табиб* т. б. сөздерді кездестіреміз.

«Айқап» журналдарының беттерінде жаңа сөз жасаудың көптеген тәсілі пайдаланылып отырады. Соның бірі — ежелден қолданылып келе жатқан сөздерді жаңа мағынада, иә үстеме мағына, мағыналық реңк қосып жұмсау. Бұлардың қолдарын қойдырған соң, өзлары *жазу білген* (грамотный) үш адам қол қойуы тиіс. Бұл үш адамды *гуалар* (свидетели) деб атайды (Сонда. № 6. 120-б.). Бұлар (молдалар — Ө. А.) бала оқутыб *ағартады* деуге де болмайды не ушун десеніз балаға тағлим берерлік моллаекеннің өзінің *ғылыми нысабқа* толмаған (Сонда. 1914. № 5. 85-б.).

Әдебиет кеші, серік (товарищество), *кеңес* (совещания), *астаһа* (публика) т. б. сияқты жаңа сөздер немесе жаңа мағынада қолданылған сөздер көптеп кездеседі.

Сырт қарағанда, *куә* сөзінің «Айқап» қосқан жаңа мағынасы жоқ сияқты. Өйткені қазақ тілінде бұдан бұрынғы дәуірлерде де *куә* сөзі бірнәрсеге айғақ болушы, растаушы деген мағынада қолданылып келген. Бірақ бұл жерде *куә* жалпы айғақ болушы ғана емес, рәсми айғақ болушы мағынасында, яғни терминдік мәнде қолданылып отыр. Ол адамдар *куә* болғандығы үшін қол қоюы керек. *Ағарту* етістігі бұрын өзінің тура, ақ түске айналдыру мағынасында қолданылып келсе, бұл жерде *үйрету, сауаттандыру, оқыту* мағынасында жұмсалған. *Ағарту* етістігінің дәл осы мағынада әдеби тілімізде тұрақтануында «Айқап» журналының қызметі ерекше. Жалғыз бұл емес, оқу-ағарту саласында журнал сан алуан жаңа сөз енгізді. Оның көбі-ақ ана тіліміздің ішкі мүмкіндіктерінің негізінде жасалып отырды. Ол, бір жағынан, «Айқап» журналының халқымызды оқу-ағарту ісіне шақырып, сол жолда елге қызмет етудегі мақсат бағытынан да айқын көрінеді. Халық арасында оқу, білім алу ісін өркендету, әсіресе ескі мұсылманша оқудан гөрі жаңаша, европа халықтарынан үлгі-өнеге алу, сол жолда оқу сияқты мәселелер «Айқап» журналының көтерген өзекті проблемаларының бірі болып саналады. Тіпті «Айқап» журналының оқу-ағарту ісін, халықтың білім алу қажеттігін сөз етпеген бірде-бір номері жоқ деуге болады.

Журнал қазіргі заманда ел болудың кілті білімде, өнерде, оқуда деп уағыздады. Сондықтан да оқу-ағарту саласына байланысты сөздерді мейлі ол кірме сөз болсын, мейлі жасанды лексема болсын, «Айқап» журналының көптеп қолдануы заңды да. Өзге мысалдарды да осылайша талдауға болады.

Нисап сөзінің қазіргі қанағат, тойымдық мағынасынан гөрі шегіне жету, білімі толысу, білім дәрежесі мағынасында қолданылған тәрізді. Берілген мысалда *ғылыми нисапқа толмаған* деген тіркес қажетті білімі жоқ, білім дәрежесі төмен мағынасын білдірген. *Кеш* сөзі де бұл жерде жаңа мағынада, яғни сауық жиыны, бас қосу жиыны мағынасында қолданылып отыр. Бұл сөздің осы мағынасы ана тіліміздің материалы негізінде туып тұрса да, оған орыс тіліндегі «вечер» сөзінің де әсері жоқ емес. Қазіргі әдеби тілімізде бұл сөз дәл осы мағынасында берік еніп, мықты орын тепті.

Кеш сөзінің дәл осы мағынасында тек бұл кезеңдерде әдеби тілге ене бастауын көрсете алатын мынадай

фактілер бар. ХІХ ғасырдың соңғы бөлігінде шығып тұрған «Дала уалаятының газетінде» *кеш* сөзі қолданылмай, оның орнына *тамаша* не *ойын* сияқты сөздер қолданылған. Бұған мынадай мысал дәлел бола алады. Мужской гимназияда яғни еркек балалар оқитұғын жерде 3-синуардың түнінде 1888 жылы бек *тамаша ойын* қылғанлар (ДУГ, 1888. 1 июль). Орысша аудармасында бұл тіркес «Литературный вечер» деп берілген. Ал ХХ ғасырдың бас кезіндегі баспасөз тілінің өзінде *кеш* сөзі кейде араб, иран тілдерінен енген *ахшам* сөзімен ауыстырылады. Мысалы: Әдебиат *ахшамы* (Қазақстан. 1912. 21 февраль). Осының өзі *кеш* сөзінің тілімізге орнығып қалыптасуында қызық кезеңдер болғанын, тарихы бар екенін байқатады.

Қазіргі уақытта бұл сөздің сөзжасамдық, тіркесімділік қабілеті кеңейді. Ол *әдеби кеш* дегеннен басқа *сауық кеші*, *музыкалық кеш* немесе белгілі бір мүшел тойға, датаға, тойға байланысты тіркестер құрамында жиірек қолданылатын болды.

Осындай жаңа мағынаға ие болған сөздер *серік* және *кеңес*, т. б. Осы тәріздес әр мағынада қолданылған сөзге *майданды* да жатқызуға болады. Мыс.: «Айқапқа» айтар өкпеміз болса, халық *майданына* қоймай-ақ өз аралықтарымызда да бітірсеңіздер де болатұғын еді ғой (Айқап. 1914. № 7. 118-б.). Енді бұрынғы замандағы һәм осы күнгі ақылды, ойлы кісілер дүние жайынан өздері сынау-тәжірибе ету мекен тапқан халыққа fayдалы болған ойларын, фікірлерін уәм кім білуб fayдалансун, күн елту жолын түзесек деб кітап қилуб жазуб *майданға* шығарған (Сонда. 1913, № 8. 171-б.). «Айқап» журналында халыққа ықыласы бар қалам ұстаған жаңа фікірлеріміз халқымыздың fayдасына осыны істелік деб көб сөзлер жазып *майданға* салды (Сонда. 1912. № 2. 1-б.). *Майдан* сөзі парсы тілінен қазақ тіліне бірнеше мағынасымен енген. Қазіргі әдеби тілде солардың ішінен соғыс даласы, ұрыс болған жер деген мағынасы көбірек қолданылады. «Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі» негізінен бұл сөздің осы мағынасын ғана береді. Сонымен бірге әдеби шығармаларда *майдан* сөзі тойтарыс беру, бетін қайтару, жеңу мағынасында да кездеседі. Оған М. Әуезовтің «Еңлік — Кебегіндегі» мына жолдар дәлел. Матай қолын бастап келе жатқан өңшең ығай мен сығай көкжал бөрі дәл жортуыл басы он бес батырға жалғыз өзі *майдан* берген. Сол си-

яқты бұл сөздің алаң, жалтыр мағынасы да жоқ емес. Ауыз әдебиетіне жататын «Жар-жар» өлеңінде кездесетін: Есік алды қарасу. *Майдан* болсын жар-жар, дегендегі *майдан* осыны көрсетеді. *Майдан* сөзінің бұл мағынасы Абай шығармасында да кездеседі. Астында дария — көк *майдан*? Үстінде сәуле — алтын күн.

Демек, «Айқап» тілінде *майдан* сөзінің талқы, талас, көптің пікірі, жариялау, пікір таласы сияқты мағыналарда қолданылуына таңдануға болмайды. Бірақ бұлай қолданудың өзі тұрақты бола бермейді. Жоғарыдағы үш сөйлемдегі *майданның* бір-бірінен ептеген болса да мағыналық өзгешеліктері бар. «Айқапта» кейде бұның орнына басқа сөз де қолданылып отырады. Мысалы, бұл істердің барлығының да хата екендігі айтылыб, ...ел болыб мынадай *приговор* бойынша іс жүргізуге қаулы қылысды (Айқап. 1915. № 5. 76-б.). Бұл жерде әшкерелеу, жұртқа жариялау, жұрт талқысына салу мағынасында *халық (жұрт) майданына қою* тіркесімен синонимдес қолданылған.

«Айқап» журналының сөз қолданысындағы тағы бір ерекшелік, әдетте көп қолданыла бермейтін, бірақ әдеби тілде бар сөздердің, сондай-ақ көне түркі тілінде, жазба мұраларда молынан қолданылған, көне формалы сөздерді жандандыра түсу тенденциясының байқалуы. Мысалы, *кісі құны жүз түйе деб, жүз түйеге баһалаб екі жүз байтал кескі қылды* (Айқап. 1913, № 2. 41-б.). *Қазақдан миллионер бай жоқ: шебер муһандес* (ар. құрылысшы, архитектор, геометр — Ө. А.) *жоқ, маһир доктор жоқ, адал адвокат жоқ, бұ неден* (Сонда. 1912. № 8. 203-б.)? *Мубада* (п. әлдеқалай, кейде бір — А. Ө.) *оқуб, жеңсігі басылған біреуде бар болса, хабарын білсем, пұлын төлеб алар едім* (Сонда. 1913. № 8. 185-б.).

Кескі, майыр, жеңсік сөздері қазіргі жазба әдебиетте қолданылмай ұмыт қалып келе жатқан сөздер деуге болады. *Кескі* сөзі қазіргі қолданылып жүрген *үкім* дегенмен синонимдес, бірақ екеуінің айырмашылығы да жоқ емес. Бұл екі сөз екі дәуір құрылысына байланысты. *Кескі* — көне заман төрелігіне байланысты болса, *үкім* — жаңа заманның заң, право органдарының ісімен байланысты. Бірақ осыған қарап, *кескі* сөзін әдеби тілде қолданудың ешбір қажеті жоқ деген пікір болмаса керек. Өйткені бұл екі сөздің мағыналық жағынан өзгешеліктері жоқ емес. *Үкім* сөзі айыптап та,

арашалап та қабылданған шешім болса, *кескі* — айыптап қабылданған шешім. Бұл — қазақтың төл сөзінен жасалған етене лексема. *Кес* деген етістік түбірге зат есім тудыратын *-ік* жұрнағы жалғанып, оның үстіне қатыстық сын тудыратын *-і* жұрнағы үстеліп барып жасалған. Кейде ол соңғы *-і* жұрнағынсыз да қолданыла береді. *Мұндай сұмдыққа қазақ айтқан жол жоқ. Кесігін де айтпапты, — деді... Жаңағыдан әрі жазылған жоқ. «Пәлен етем» деп кесікті байлауын да айтпады* (М. Әуезов. «Абай жолы». I-том, 25—26-б.).

Көркем сөз шебері, тіл білімпазы, нәзік талғамды М. Әуезов *кескі* (*кесік*) сөзін кәдеге жаратып, құбылтып қолданған. Бұл сөзді тек атау күйінде терминдік мәнде ғана емес, одан сын есім де туғызып, жаңа тіркес құрамында да жұмсаған.

Майыр сөзі о баста араб тілінен енгенімен де кейін әдеби тілден орын алған, ұста, шебер, өнерлі мағыналарында қолданылып жүреді. Бір өкініштісі осылардың бірде-бірі «Қазақ тілінің түсіндірме сөздігіне» енбей қалған.

Жеңсік сөзі де сирек қолданылатын сөздің бірі. Құмарлық, сүйген іс мағынасында қазіргі жазба әдебиетте де кездесіп қалып отырады. Бір қызығы бұл сөз жазба әдебиет, баспасөз тілінде қолданылуының арқасында жаңа тіркестер құрамында қолданылып, тіркесімділігі арта түсті.

Сол сияқты көне тіл элементтерін қайта жаңғырту тенденциясы да байқалады. Қазіргі жазба әдеби тілде кездеспейтін немесе басқа формада жұмсалатын сөздердің «Айқап» тілінде қолданылуы да жиі ұшырасып отырады. Оның белгілі бір негізі де жоқ емес. Жалпы «Айқап» журналы тіл туралы жарияланған кейбір мақалаларында болсын, практикалық ісінде болсын түркі тілдерінің бір-біріне сөздік құрамы, грамматикалық құрылысы жағынан да алшақтап кетпей қайта жақындата түсу бағытында болды. Бұл позиция журналдың орфограммасынан да анық байқалады. Көптеген қосымшаның қажет деген жерде — қатаң, кейде ұяң варианттары жазылмай, тек сонор (ұяң) дыбыстан басталатын түрлерінің қолданылуы осыны көрсетеді: *қарттар* емес — *қартлар* я *қартдар*, *халыққа* емес — *халығге*; *бастырушы* емес — *басдырушы*, *облста* емес — *облсда*, *білікті* емес — *біліклі* т. б. Басқаша сөзбен айтқанда, «Айқап» журналы сөздің жазылуында ортағасырлық

түркі әдеби тілі дәстүрлерін сақтауға тырысқан. Бұл жеке лексемалардың қолдануынан да байқалады. Бірнеше мысалдар: Мен бұл сөзлерді дұспандық менен жазып отырғаным жоқ, замандасдарымның *ансыздығына* көңілім ренжігеннен жазып отырмын (Айқап. 1914. № 22. 205-б.). Ғәр *кешінде* татар *қарындастарымыздың* көздері ашылуб, айда-зарардын арасын айыарлық адамдарды жетісуб дін, дүния оқуының керегін түсінген кісілері көбейе бастады (Сонда. 1913. № 9. 194-б.). Сондай закон біздің Руссияда да тузулуб жатыр (Сонда. 1912. № 2. 198-б.). *Үшбу* Қаражан ақсақал өзі қарт, балалары жас еді (Сонда. 1912. № 11. 255-б.). Біздің қазақ Руссияға *табиғ* болғаннан бері, бұрыннан да Оралдың тауынан күншығысқа қарай Қытай *границиясыне* шейін жайылған, мал асырауменен күн көрб көшүб, жүрген халық еді (Сонда. 1912. № 2. 42-б.).

Аң сөзі осы түбір тұлғасында көне түркі жазба нұсқаларының көбінде-ақ *ой-өріс, білім, сана, ақыл* мағыналарында жұмсалған. Мысалы, Махмуд Қашқари сөздігінде ол сөз түсіну, білу, Орта Азиялық тефсір, Сейф Саран шығармасында, «Қосырау мен Шырын» тілінде, Абу-Хаянның грамматикасында, «Құдатғу білік» дестанында, Әбілғазы мен Қадырғали Жалайыри еңбектерінде т. б. бірде *ақыл-ой*, бірде *білім, ес*, бірде *еске түсіру, ойлану, ақыл қорыту, пайымдау* мағынасында қолданылған. Атау тұлғасында және *-сыз (аңсыз)* қосымшасын жамылып *аң* сөзі қазақ баспасөзінде 1920 жылдарға дейін қолданылып келді. Ғәм миллиондаған халықды әсіресе шет ұлттарды қалайша қараңғылықпен *аңсыз надандық* да өз айдаларын білмесдей меңіреу, керектерін сұрай алмастай мылқау етіб ұстау қамында болып сонымен ғана шұғылданды («Мұғалім». 1919. № 2. 25-б.). Кейінгі кезендерде сөздің мұндай түбір тұлғалары (ақыл, ой-өріс, білім мағыналарында) қолданылудан біртіндеп шығып қалды. Қазіргі әдеби тілімізде бұл сөздің *аңдау, аңғару* сияқты тұлғалары байқау, пайымдау, абайлау, сезу, түсіну мағынасында қолданылады. Қазіргі қырғыз тілінде ғана *ан* сөзі ақыл-ой, сана мағынасында түбір күйінде сақталған.

Қарындас сөзінің «Айқап» қолданған мағынасы да өзгеше. Көне жазба ескерткіштерде бұл сөз қазіргі қазақ тіліндегідей өзінен жас жағынан кіші әйел туыс қана емес, жалпы туыс оған аға да, іні де, ана да, қарындас та, сінлі де кіреді. «Айқап» бұл сөзді кеңірек

мағынада қолданған. Бұлай қолдану жалғыз «Айқап» тілінде ғана емес, бұл кезеңдерде шыққан басқа да жазба әдебиет тілінде ұшырасады.

Түзу етістігінің қолданылу аясы аң сөзіне ұқсас. Бұл етістік те құрастыру, жинау, жазу (составитель, сочинять) мағынасында қазақ баспасөз тілінде 1920 жылдарға дейін қолданылып келді. *Ол бір үлкен аэропанын түзген көрінеді* (Еңбекші қазақ. 1923. 30 июль. 1-бет.). Қазіргі әдеби тілде *түзу* сөзі осы мағынасында қолданылмағанымен көптеген түркі тілдерінде (өзбек, ұйғыр, башқұрт, қырғыз, татар, т. б.) жұмсалады.

Табиғ, тапух сөзінің мағынасы А. А. Семеновтың көрсетуінше тек қызмет ету (служить, услуга) ғана емес, оның терминдік те мәні болған. Юсуб Баласағұнның «Құтадғу білігінен» бастап, кейінгі дәуірлерге жататын жазбалардың көбінен бұл сөз кездесіп отырады. Соның қай-қайсысында да бұл сөз қызмет ету, қызмет көрсету дегеннен гөрі жалбарыншы болу, табыну, бас иіп тағзым ету сияқты мағыналарда қолданылады. *Табиғат (тапуғ)* сөзінің тұрақтанған белгілі терминдік мәні жайында А. А. Семенов мынадай мәлімет келтіреді. Парсы тарихшылары Мирхонд мен оның немересі Хондемирдің еңбектерінде Тимурид Султан Хусейн мырза Дешті қыпшақтың ханы Абулхайыр ханға барғанда *табиғ (тапуғ)* жасағаны көрсетіледі. Улуғ хан алдында бас киімін алып, қолымен құлағын ұстап, еңкейіп келіп тағзым етеді. Бұл сөз осы дәуірде белгілі бір тұрмыстық ұғымды білдіретін дараланған термин болған. Сондықтан оның беретін мағынасы қызмет ету, қызмет көрсету емес, толық бағынышты, қарауында болу, бағынышты қызмет, қоластында болу сияқты¹⁴.

Бұл сөздің осы мағынасын қазақ тіліндегі онымен түбірлес табыну сөзі жақын. Бұнда да қызмет ету емес, соған берілу, сол жолда құлдық ету, құлшылық ету, жанын пида қылу дегенді меңзейді.

Б. Майлиннің «Шұғаның белгісіндегі» Шұғаның мына бір сөзі де осымен мағыналық шығуы жағынан тәркіндес екенін көрсетеді. Басқан ізінді *тауаб* етеді дегейсің, Әбіштің етегінен ұстағанмын. Ал «Айқап» тілінде *табиғ* сөзі бұл мағыналарында емес, жаңа мағынасында жеке адамның емес, бүкіл бір елдің екінші мемлекет

¹⁴ Семенов А. А. Уйгурское «табук» (тапук) и его историко-бытовая параллель в языке узбеков XV в.; *Белек С. Е. Малову: Сб. статей.* Фрунзе, 1946. С. 55—56.

қоластында бағынышты ел мағынасында қолданылғанын көреміз.

«Айқап» журналы жаңа сөз жасаудың морфологиялық жолына үлкен мән бергендігі байқалады. Бұрыннан сөз жасау практикасында қолданылып келген төл және кірме жұрнақтардың жаңа сөз тудырып, сөзге жалғану өрісі кеңейе түскенін көреміз. Яғни «Айқап» журналы беттерінде жұрнақ арқылы жасалып, алғаш қолданылған жаңа сөздердің көбі-ақ әдеби тілімізден берік орын алды. Ал кейбіреулері сол кезең шеңберінен шықпай қалды. «Айқап» тілінде жаңа сөз тудыруда *-шы, -ші* жұрнағының қызметі арта түсті. Бұрын жазба тілде қолданылмаған *-шы, -ші* арқылы жасалған туынды сөздерді «Айқап» бетінен көптеп кездестіруге болады. Мысалы: бұл *үш тобышыны* тобышылап қарағанда бастабы екі *тобышы* (фікірі) бірыңғай болса да, Әлжанов тобышысы оған қарағанда басқарак көрінеді («Айқап». 1911. № 7. 4-б.). Оқушылар мұның турасында неш бір дыбыс шығармай, жәй *тыншы* болып не дұрыс, не бұрыс демей жүріп жатыр. (Сонда. 5-б.). Бұл мысалдағы *топшы, тыңшы* сөздері жазба әдеби тілге орнығып қала алмады. *Топшы* сөзі пікір, жоба мағынасында қолданылған, қазақ тілінде осы сөзден туған *топшылау* етістігі жұмсалады, бірақ қалыптасып қалған әрі терминдік мәні бар араб тілінен келген *пікір (фікір)* сөзінің орнын толық баса алмады. *Тыңшы* сөзінің осы мысалда берілгендей тыңдаушы мағынасында тұрақтай алмауының басты себебі оның екінші жағымсыз мағынада (жасырын бақылаушы, аңдушы) әдеби тілде қолданылуы деп білеміз. Ерте кезден бастап күні бүгінге дейін қолданылып жүрген *тыңдаушы* сөзін тар мағынада яғни белгілі бір шығарманы тыңдаушы мағынасында, *тыңшы* сөзі арқылы беру тенденциясы ХХ ғасырдың басындағы жазба әдебиет тілінен байқалады. Мысалы С. Торайғыровтың «Кім жазықты» романы мына жолдармен ашылады: Бір сөзім бар шалдуар, Болмаса да *тыңшысы*, Бұ күнде жоқ соң туар, Роман мен сыншысы. Бұл жердегі *тыңшы* сөзі кейбір зерттеушілердің көрсетулеріндей *сыншы* сөзіне тек ұйқастыру үшін алынып отыр деп қарауға болмайды. Ұйқас қажеттігі де бар шығар, дегенмен бұл сөздің қолданылуы мен «Айқап» бетіндегі қарасөзде кездесетін *тыңшыны* салыстыра қарау қажет.

«Айқап» бетінде *-шы, -ші* жұрнағы арқылы байырғы

сөздерден жаңа сөз иә жаңа мағына жасалып отырады. Мыс.: Бұл — төренің *арызшы* халықтан жылдамырақ құтылуға істеген ісі екенін қайдан білсун. (Айқап. 1913. № 8. 175-б.). Ел арасындағы *егушілерге* ектірмеу жарамайды (Сонда. № 3. 60-б.). Ерлерден музыка *ойнаушы* көб еді (Сонда. 1915. № 3. 40-б.).

Арызшы сөзі бұл жерде бұрыннан қолданылып келген арыз, арызқой сөзінің мағынасынан мүлде бөлек. Ол тек арыз беруші арыз иесі дегенді білдіреді. Яғни тіркес арқылы беріліп жүрген ұғымның орнына *-шы* жұрнағы жалғанған бір-ақ сөз қолданылған. *Егуші* сөзі де бұл кезең үшін жаңа сөз, ол медициналық термин мәнінде жұмсалған. *Музыка ойнаушылар* тіркесі орыс тіліндегі *музыкант* сөзінің орнына қолданған. Бірақ бұл тұлғада жұмсалыуының өзі де тұрақты емес. Бірақ *музыкаға құмар ойнаушы* болып жалпы мағынасы сақталып, бірде *музыкашы* болып орыс тілі арқылы енген сөзге *-шы* жұрнағы жалғанып қолданылады. *Музыкашылар* һәр уақыт жиналыб, өздері мәжіліс жамифад жасаб сөйлесіб, кем-кетігі болса толтырыб, үйренісіб тұрушы еді... *Музыкаға құмар ойнаушылар* да көбейіп өрши берді (Айқап, 1915. № 3. 40-б.).

«Айқап» журналының тілінде *-шы*, *-ші* жұрнағы байырғы сөздерге жалғанып қана қолданбайды. Сонымен бірге басқа тілден ауысқан кірме сөздерге, әсіресе сол кезеңде орыс тілі арқылы келген сөздерге де жамалып жұмсалады. Мысалы: *Эспирантошылардың* қазір Русияда да жиылысдары, курслары бар (Айқап. 1913. № 9. 200-б.). Русларда *газеташылардың* мынадайлары бар (Сонда. 1912. № 9. 200-б.). Қант, нефт, керосин, темір, қаңылтыр саудагерлері хатты олар ғана емес, *монуфактуршылар* (аршын бұйымшылары) дын өзара бірігулері һәр кімге белгілі (Сонда. 1912. № 13. 289-б.). Бұл жол себеблi *фабрикшілеріміз* шетден арзан нәрсе келер деб қорқынышы болмаған соң нашар нәрселерін қымбат баһаға сатады (Сонда. 1912. № 13. 289-б.).

Бұл мысалдардан *-шы*, *-ші* жұрнағы «Айқап» беттерінде орыс тіліндегі кейбір қосымшалардың (*нт, ист, чик, щик* т. б.) баламасы ретінде жұмсала бастағанын көреміз. Кейде осының өзі әрдайым тұрақты бола бермейді. Бірде ол тұрпайы қазақшаланып (қараңыз: *аршын бұйымшалар*), бірде орыс тіліндегі күйінде беріледі. Бірақ түбінде Мәскеу *фабрикантлары* алар шығар, неге десеңіз олардың сөзі тындамдырақ болса керек

(Айқап. 1912, № 10. 229-б.). Бұның өзі «Айқап» журналының сөз жұмсаудағы алуан түрлі ізденісін, соның ішінде тиімді жолын қарастырғанын көрсетеді. Әдеби тілдің дамуындағы бұл принцип кейінгі жылдардағы баспасөз тілінде де дами түсті. *-Шы, -ші* қосымшасының мұндай қызметі қазақтың алғашқы баспасөз тілінде де кездеседі. Мысалы, «Дала уалаятының газеті» беттеріндегі редакциядан деген мағынада *газет шығаратындардан* дегенмен бірге *газетшілерден* соң қолданылып отырады. «Айқап» журналында бұл мағына *басқармадан* деген сөзімен беріледі.

«Айқап» бетінде *-шы, -ші* жұрнағынан басқа да қосымшалардың жаңа сөз жасауда жиі пайдаланылып отырғанын көреміз. Олар, негізінен мыналар: *-ша (-ше), -лық (-лік), -шылық (-шілік)*. Оған мына төмендегі бірнеше мысалды келтірсек те жеткілікті. *Жер жанартау* үшін жазылған кітап уа ғайри онға жақын өкей *диқаншылық* хақында шығарылған майда-майда *кітапшаларды* барлығын біріктіріп үлкен хәм тәртібді қылыуб жазыб, кем жерлері болса, басқа жақдан толықтыруб басылса, қазақ үшін көб қолай болар еді (Айқап. 1912, № 10. 236-б.). Сол сияқты *еркіншілік, көшпелілік, мәденилік, бәдуилік, солдатлық, мұғалімдік* дегендердегі анық көрінетіндей, бұл қосымшалар алуан түрлі мағыналық реңк пен қызметте жұмсалған. *-Ша* жұрнағы кішірейткіш мағына беріп тұр, оны аңғарта түсу мақсатымен «Айқап» ол жұрнақ жалғанған сөздің алдына *майда-майда* деген анықтауышты қолданған. *-Шылық, -шілік* қосымшасы әдеттегі кәсіпті мамандықты білдірумен қатар (*диқаншылық, көпшілік*) дерексіз абстракты, жинақтық ұғымды да көрсетуге бейімденгені байқалады. Сол сияқты *-лық, -лік* қосымшасы қатыстық мағынамен қатар жинақтық, абстракты ұғымды қоса көрсетуге бейімделген.

«Айқап» тілінде кездесетін өнімді жұрнақтардың бірі — есім сөздерден етістік тудыратын *-ла/-ле, -да/-де, -та/-те* қосымшасы. Ол жұрт оқиды, *өнерленеді*, тірі болады (Айқап. 1912, № 5. 113-б.). Бұл сауалға кесуб жауап беру қиын болса, *жосбарлаб* бірнеше сөз айтуға болады (Сонда. 1911. № 10. 7-б.). Сатуға жұмсарлық жерлер Торғай, Ақмола облусларында хәм Тобыл губернасында бес жүз мың *десетинелеб* есебтеледі (Сонда. 1913. № 4—5. 73-б.).

Жалпы осы жұрнақтар арқылы жаңа сөз жасау про-

цесі — өте көне құбылыс. Көне жазба мұраларымызда қазіргі әдеби тілде қолданылмайтын туынды сөздер көптеп ұшырасады: *атлат-атқа отырғыз* (Тоньюкук), *елге—(елде)—ел құру, одақ құру* (Күлтегін), *сүле—әскермен жорыққа аттанып соғысу, қағанла-хан-болу* (Күлтегін), (Тоньюкук) т. б.

Өнер сөзінен туған етістік кейінгі кездегі баспасөз тіліне қабылданбай қалды. Сол тәрізді *десятина* сөзінің тілге енбей қалуымен байланысты *десятинелеп* етістігі де тұрақты орын ала алмады. *Жоспарлап* етістігі «Айқап» тілінде болжау, топшылау мағынасында қолданылса, кейінгі кезде ол сөз істелетін істі алдын ала жүйелі түрде жобалау мағынасында қалыптасты.

«Айқап» тілінде сөз жасау процесінде осындай байырғы қосымшалармен бірге араб, иран тілдерінен ауысқан формаларды қолдану да жиі кездесіп отырады: Мысалы, *Өлең айтушы әнпаз адамдарды жұртқа есерсоқ деб көрсетбей, есті деб қадірлі етуб көрсетуге тырысыңдар* (Айқап. 1913, № 13. 294-б.). Қуанушы едік: бізден де Писарев, Белинский, Добролюбовтар шығуб, жолдан тайған *жазымпаздардың* қаламын түзеп тұрады ғой деб (Сонда. 1914, № 2. 24-б.). Осы аталған бес түрлі кеңес хақында жазылған *қарарнаме* уездный начальникнің қолына табырылды (Сонда. 1912. № 2. 41-б.). Жақын жерде натариус тұрса оған баруб наториальный *әсиетнама* жаздырған артық (Сонда. 1913. № 6. 212-б.). Осы күнге сахара *низамнамесі* өзгерілуге лайық ба? (Сонда. 1913. № 10. 222—223-б.). Қазақ мектеблерінде шәкірд балаларға марқұмның *ғұмырнамесі* оқылыб халыққа қадірі қымбаты қандай екендігі түсіндірілді (Сонда. 1915. № 2. 17-б.). Кираатхананың жоқдығын жазыбды (Сонда. 1914. № 24. 140-б.).

Осы мысалдардың өзінен-ақ «Айқап» тілінде *-паз, -наме, -хана* тұлғаларының сөз тудырғыштық қызметі біршама кең болғандығын байқаймыз. *Әнпаз, жазымпаз* сөздері қазіргі әнші, *ақын-жазушы, көркем сөз шебері* дегендердің орнына қолданылған. Әрине, кейінгі жылдары бұл сөздер осы мағынасында жазба әдеби тілде қалыптасып, тұрақты орын ала алмады. *Жазымпаз* деген сөз қазіргі жазба тілде жазушы емес, көп жазушы, жылдам жазатын деген ұғымды білдіреді. Бірақ *-паз* қосымшасы қазіргі баспасөз тілінде жаңа сөз жасауға мүлдем қатыспайды деуге болмайды. Газет-журнал беттерінде осы жұрнақ арқылы туған жаңа терминдер де

қолданылып отырады. Футболдан «А» класының екінші тобындағы *жеңімпаздардың* ақтық ойындары әр тур сайын шпеленісе түсуде (СҚ. 1967. 29 октябрь.). Бұл жерде *жеңімпаз* сөзі тек победитель мағынасында емес, сонымен бірге оның терминдік мәнін де сақтап тұр. *Қарарнаме, өсиетнаме, низамнаме, ғұмырнаме* сөздеріндегі *-наме* тұлғасы — түп-төркініндегідей жазылған, жазба түрдегі деген мағынаны «Айқап» тіліндегі қолданысты да сақтап тұр. Яғни бұл сөздер жазылған қарар, жазылған өсиет, жазылған заңдар (уложение), жазылған өмірбаян деген мағынада қолданылған. Осы мәнде бұл қосымшаларды қолдану тәжірибесі қазақтың алғашқы мерзімді баспасөз тілінде де болған. Жетісу облысының почта бастығы мәлім қылады. *Мәлімнаме* (ТУГ. 1876. 27 март.). Жария *бұйрық наме* яғни циркуляр дала уалаятын билеп тұрушы (ТУГ. 1888. 1 январь). Түркістан генерал-губернаторының *бұйрықнамесі* (ТУГ. 1870. 30 ноябрь). Бірақ бұлай қолдану әрқашан жүйелі түрде сақтала бермейді. Циркуляр яғни жария бұйрыққа (ТУГ. 1888, 19 февраль).

«Айқап» тіліндегі *-хане* арқылы сөз тудыру процесі одан әріректегі жазба тілде, баспасөз беттерінде кездесіп отырады. Мысалы, «Дала уалаятының газетінде» *баспахана* деген сөз редакция мағынасында қолданылған. *Баспаханадағы хат* (Дала уалаятының газеті. 1889. 21 июль), Ақмола облысы газетінің *баспаханасына* (Сонда. 1890. 5 январь). «Дала уалаятының газетінде» кейде *редакция* сөзі де кездеседі. Құрметлу Дала уалаятының *редакция* газетінің мекемесіне мағлұм етіп, көп пайдасына жазамын (Сонда. 1900. 20 февраль).

«Айқапта» қолданылған *қираатхана* — оқу үйі, оқу залы мағынасын білдіреді. Өйткені *қираат* — араб тілінде оқу, ХХ ғасырдың бас кезіндегі жазба әдебиеттер тілінде бұл сөз осы мағынасында қолданылды: мектептерге арналған оқу кітаптары мен хрестоматиялар *қираат кітабы* деп аталды. Ал *оқухане*, «Айқаптың» өзі түсіндіруі бойынша түркі әдебиеттерін *оқудың үйірмесі* (кружок по изучению тюркско-татарской литературы). Жазба әдеби тілге «Айқап» қолданған *науқасхана* (больница) енбей, осы үлгімен жасалған *аурухана* сөзі қалыптасты.

«Айқап» тілінде жаңа сөз жасаудың басқа түрлерін де байқай аламыз. Ол сөзді қосарлап, біріктіріп қолдану немесе бір мағынаны білдіру үшін атаулық тіркестер

құрау. Қай милләтді қарасақ да һәр бір іске ынтымақ кылуб, *газате-журналларнын* көбдігін көреміз (Айқап. 1913. № 6. 127-б.). *Енді* бұрынғы замандағы һәм осы күнгі ақылды, ойлы кісілер дүния жайынан өздері *сынау-тәжірибе* ету менен табқан халыққа файдалы болиан ойларын, фікірлерін һәр кім білуб файдалансун күн елту жолын түзесін деб кітаб жазуб *майданға* шығарған (Сонда. 1913. № 8. 171-б.). Үшінші тілегім журналға русша жазуды қоя туруб, русша білімі бар жігіттеріміз хукіметдің *жер алу, мектеб, медресе, оқу, оқыту* секілді уа ғайри біздің тіршілігімізге керегді *низам—бұйрықдарын* қазақша аударыб, «Айқапқа» жазуб тұрсалар екен (Айқап. 1913. № 6. 125-б.). *Заң — закон* күннен-күнге жанарыб басқаланыб барады (Сонда. 1913. № 10. 225-б.). Болмаса тағы қандай *жол-жоспар* бар, тасламай ортаға салу керек (Сонда. 1911. № 7. 5-б.). Дүнияда тұруға бірінші тірек болған *промышленность* яғни *һөнер кәсібі* бізде жоқ (Сонда. 1912. № 13. 289-б.). Қысқасы қай жұртдың *баспасөзі* болса да, оның *шығарушысы* сол жұртдың ортасында бірдей барлығында бір көз менен қараб, жақсылықты бәріне бірдей іздемекші һәрелдің заң шаруасына қарай (Сонда. 1914. № 1. 8-б.). Бұл туралы біздің *үкіметіміз* қытай *хақімлеріне* өлтірген адамдардың зарарларын толықтыруды сұраб *қатты қағаз* (протест) жіберді (Сонда. 1912. № 7. 165-б.). Мал өсіретін адамдарды қызықдыру үшун жер *министрі* ол жерлерді аренаға бергенди тұраққа салмай береді, әрине, байлар кедейлерге қарағанда алдарақ жүрсе керек (Сонда. 1913. № 4. 73—74-б.). Бұл неше түрлі *от кеме, от арба* жақсыдан да, жақсыны іздегеннен табылған (Сонда. 1912. № 11. 254-б.). Европаның зор қалаларының көшелерінде осы *электрик арбалар* адамдарды алып жүрді. Мұны *трамвай* деп атайды (Сонда. 1912. № 6. 135-б.).

Мысалдағы *газет-журнал, сынау-тәжірибе, мектеп-медресе, нисам-бұйрық, заң-закон, жол-жоспар* сияқты қос сөздер бұдан бұрынғы жазбаларда кездеспейді. Мүмкін, бұлардың кейбіреуі сөйлеу тілде жүйесіз қолданылған да шығар. Бірақ «Айқап» оларды саналы түрде өз беттерінде қолданды. Бұлардың біразы газет-журнал, кейінгі баспасөз тілінде орнығып қалса, кейбіреуі жазба әдеби тілден шығып қалды. *Медресе, нисам, закон* сөздерінің әдеби тілден орын ала алмай, бір кездегі *архаизмдер* болып қалуына байланысты *бұйрық, жос-*

пар сөздерінің кейінгі кездерде мағынасы өзгеріп, сараланып тұрақталуы нәтижесінде *мектеп-медресе, низам-бұйрық, заң-закон, жол-жоспар* қос сөздері осы күйінде жазба тілге сіңісіп кетті дей қоюға болмайды. Дегенмен «Айқаптың» бұл тенденциясы, яғни көптеген ұғымдарын атаулық тіркестер арқылы беру, терминдік мағынадағы тіркестер жасау, кейінгі кездердегі мерзімді баспасөз тілінде ілгері қарай дами түсті. Тіркес құрамындағы кейбір сөздердің арасы жақындасып, бірігіп кетті. Сөйтіп, олардың біразы жаңа сөз жасаудың тағы бір түріне, сөздерді біріктіріп қолдануға мүмкіндік туғызды. Мысалдағы *баспа сөзі, өнер кәсібі* дегендер, міне, сондай эволюцияны басынан кешірді. «Айқап» тілінде бұлар біріккен сөз емес, изафет үлгісімен құралған атаулық (яғни бір ғана заттық мағынаны білдіретін) тұрақты тіркестер. Кейінгі кездердегі мерзімді баспасөз тілінде бұл текстер *баспасөз, өнеркәсіп* тұлғасына өзгеріп, біріккен сөз болып кетті.

Протест сөзінің мағыналық ерекшеліктерін толық қамту мақсатында *қатты қағаз* деген тіркес алынған. Бірақ бұл тіркестің терминдік мәні солғын болғандықтан, тіркеске түскен екі сөздің мағыналық үйлесімділігі мен олардың беретін мағыналары толық ескертілмегендіктен, тіркес бұл тұлғасымен жазба әдеби тілге сіңбей қалды. *Қатты қағаз* деген тіркес өзінің тура мағынасында (қағаздың өз сапасы) қолданылатындықтан, *протесті* толық бейнелеп бере алмады.

Ал *жер министрі* үлгідегі тіркес кейінгі кезеңдерде кең өріс алды. Жаңа атаулардың келуімен байланысты осы үлгіде терминдік мағынада көптеген жаңа тіркес туды: *қара металлургия министрлігі, оқу-ағарту министрлігі* т. б.

От арба, от кеме, электр арба тіркестері орыс тіліндегі *поезд, паропход, трамвай* терминдерін беру үшін қолданылған. Бұлардың кейбіреуі бұдан бұрынғы жазбаларда да ұшырасады. Бірақ оларда да бірінғай емес, әр тұлғада кездеседі. Орыс газеттерінде Ташкентке *темір арба* жүруге қайсыбір жол жақсы болар (ТУГ. 1876. 17 июнь.). Орыс газеттерінде айтылыпты. Орынбордан Түркістан жағына жүретұғын *от арбасын* шақырыпты (ТУГ. 1880. 17 апрель).

Ең алдымен қазақ тілінде *поезд* дегенді беру үшін *от арба* сөзі қолданылады. Кейін осының үлгісімен *от кеме*, ал «Айқап» бетінде *электрик арба* сөздері туды.

Бұлардың кейбіреулері 1920 жылдағы мерзімді баспасөз тілінде де жиі қолданылып отырды, бірақ бұлар соңғы кездегі мерзімді баспасөз тілінде, сондай-ақ жалпы жазба әдеби тіліне енбей қалды.

Кейін орыс және орыс тіліне енген сөздердің өзін алу үлгісі де болды (*поезд, пароход, трамвай*). «Айқап» тілінде туған я бұрын да ештеп қолданылып келген бұл сияқты атаулық тіркестер орыс тілінде бір ұғымды затың атын білдіретін жеке сөздің я біріккен сөздің орнына алынды. Бұндай принцип кейінгі кезеңдердегі мерзімді баспасөздерде кеңінен пайдаланыла бастады. Соның нәтижесінде қазіргі жазба әдеби тіліміздің қажетін өтеп, кәдеге асқан көптеген жаңа атаулық терминологиялық тіркес пен біріккен сөздер пайда болды.

XX ғасырдың бас кезіндегі мерзімді баспасөз беттерінде ауызекі сөйлеу тілінің, сондай-ақ әберлікті сөйлеу тілінің (диалектизмдер) элементтері де кездесіп отырады. Сөйлеу тілі элементтерінің сипаты күрделі болып келеді. Бірде жазба тілде қолдануға болатын сөз қайталаулар немесе тек ауызекі сөйлескенде кездесетін қыстырма сөздер болса, бірде сөйлем құрамы өзгеріп кетеді.

XX ғасырдың бас кезіндегі мерзімді баспасөз тек қазақ тілінің ішкі мүмкіндіктерін сарқа пайдаланумен ғана шектеліп қойған жоқ, сонымен бірге жаңа ұғымдағы бейнелеуде бөтен тілден сөз алу процесін де мықтап дамытты. Бұдан әрине, сол кездегі газет-журналдар қабылдаған шетел сөздерінің бәрі сол күйінде толық қабылданып, жазба әдеби тілге бүтіндей сіңісіп кетті деген қорытынды тумайды. Әңгіме жалпы бағыт баспасөздің ұстаған тенденциясы жайында болып отыр. Және бұл процесс ертеден бері болып келе жатқан тілдік құбылыс екенін де ұмытуға болмайды.

Әдетте қазақ тіліне ауысқан сөздерді үш топқа бөледі. Олар монғол тілдерінен ауысқан сөздер, араб-иран тілдерінен ауысқан сөздер және орыс тілінен не орыс тілі арқылы келген сөздер. Қазақ тіліндегі кірме сөздердің бұл үш тобының әрқайсысына тән өзіндік ерекшеліктері, сипаты бар.

* * *

Монғол тілдерінен енген тілдік элементтер, негізінен тікелей қарым-қатынастың нәтижесінде сөйлеу тілі арқылы ауысқан немесе түркі, монғол тілдеріне ортақ, немесе монғол тілінен ауысқан сөздер XX ғасырға дейін

тілімізге біржола сіңісіп, төл сөзіміз болып кетті, бол-маса жазба тілімізге енбей, сөйлеу тілден ұшты-күйлі шығып қалды. Ал XIX, XX ғасырларда монғол тілі қазақ тіліне әсер ете қоймады. Сондықтан бұл кезеңде қазақ тіліне монғол тілінен енген сөз жоқ деуге болады. Оның әртүрлі өзіндік себептері бар.

Монғол, қалмақ халықтарымен қазақ халқының әртүрлі қарым-қатынасы бұрынғыдай болмады. Қазақстанның Россияға қосылуымен байланысты екі арадағы жаугершілік, шапқыншылық тоқтады. Монғол, қалмақ тілдері қазақ тіліне қарағанда, саяси-әлеуметтік ғылым мен мәдениет, экономикалық ұғымдарды білдіру жағынан ілгері дамып, ықпал етерліктей дәрежеде емес еді. Сондықтан бұрынғы дәуірлерде еніп, қазақ тілінің байырғы сөзі болып кеткендерді есептемегенде XIX және XX ғасырлардағы қазақтың мерзімді баспасөз тілінде монғол тілінен енген сөздер жоқ деуге болады.

* * *

Ал араб, иран тілдерінің ықпалы бұдан мүлде өзгеше. Бұл халықтар мен қазақ халқының арасында тікелей қарым-қатынас болған жоқ. Әрине, қазақ халқының құрамындағы кейбір рулардың ерте замандарда бұл халықтармен байланысы болғанмен, кейінгі кезеңде, тіпті ортағасырлық дәуірде, қазақтың халық болып қалыптасқан кезеңінен бері қарай тікелей қарым-қатынастың болмағаны айқын. Араб, иран тілдерінің қазақ тіліне тигізген әсері тікелей сөз алу емес, ол екі түрлі: бірі — қазақ халқы жеке жұрт болып бөлінбей тұрған кездегі тигізген әсер-ықпалдың қалдығы немесе орта ғасырдағы түркі әдеби тілінің әсерлері, екіншісі — кейінгі кезеңдерде көбіне дін, діни оқумен байланысты көрші отырған түркі халықтарының (мысалы өзбек, татар т. б.) тілдері арқылы енген сөздер, араб, иран тілінің көптеген сөзі қазақ тіліне сіңісіп байырғы сөздер қатарына қосылды. Енді бір сыдырғысы тек ескіше оқығандардың сөйлеуінде, жазба тілде ғана қолданылып отырды. Бұл екі жағдайда да кірме сөздер бірде өздерінің о бастағы мағынасында ғана жұмсалса, енді бірде жаңа мағына я мағыналық леп үстеліп отырды. Мысалы кітап о баста тек діни кітаптар болса, кейін мазмұнына байланысты болмай, жалпы кітап атаулының жинақтық атауы болды. Ол бірден қалыптасып кеткен жоқ.

XIX ғасырдың аяғы мен XX ғасырдың басындағы жазба материалдарға назар аударсақ, діни емес немесе орыс тілінде жазылған кітаптар, кейде оқулықтар біраз уақыт *книге* деп аталып келгенін байқаймыз. Сол сияқты *даулет* сөзі мен қазақ тілінде *мемлекет*, *мемлекеттік* деген түркі мағынасының бірі қалыптаспай қалып қойды. Міне, XX ғасырдың бас кезіндегі мерзімді баспасөз тіліндегі араб, иран тілдерінен енген сөздер дегенде, дәл осы кезде бұл халықтардың тілінен тікелей ауысқан лексемалар айтылмайды. Сол сияқты тілімізге енген жалпы араб, парсы сөздері де әңгіме етілмейді. Өйткені олардың көбі-ақ бұл кезеңде сіңісіп, белгілі функционалды қызмет атқарып, жаттығын жойып кеткен.

Демек, XX ғасырдың бас кезіндегі мерзімдік баспасөз тіліндегі араб, иран тілдерінен енген сөздер дегенде, бұдан бұрын кейбір жазба деректерде қолданылмаған, әдеби тілге сіңбей қалып қойған, бірақ осы кезеңдегі газет-журналдар ол сияқты тілдік элементтерді керегіне жаратып, әдеби тілге енгізуге тырысқанын айтамыз. Сондай кірме сөздер мен тұлғалардың көбі осы кезеңдегі мерзімді баспасөз тілі шеңберінде қалып қойса, кейбірі әдеби тілге еніп, кейінгі жылдардағы баспасөз тілінде де қолданыс тапты.

«Айқап» бетінде араб, иран тілдерінен ауысқан ондай кірме сөздер тақырыбы жағынан әр алуан болып келеді. Саяси-әлеуметтік өмірге байланысты *мизам*, *жамигат*, *куз*, *мүдде*, *мұрат*, *мақсұт*, *арыз*, *қарар* сияқты сөздер, оқу-ағарту, медицина саласында күнделікті өмірге байланысты *мәслихат*, *табиб*, *кираат*, *нисап*, *майдан*, *маһир*, *тәржіме* тәрізді сөздер қолданылған. Жоғарыдағы мысалдардан анық көрінетініндей бұл сияқты сөздер «Айқап» бетінде алғаш жұмсалып отырған жоқ, тек «Айқап» журналы оларды жаңа мағынада, мағыналық ренкте қолданған.

Әрине, «Айқап» бетінде ұшырасатын араб, иран тілдерінен ауысқан сөздердің саны, қолданылу шеңбері берілген мысалдармен ғана шектелмейді. Біз соның ішінде басты-бастылары-ау дегендерін алдық. Осы мысалдың өзінен кірме сөздердің қолданылу қажеттілігі мен аясы бірдей емес екендігін көре аламыз.

«Айқап» тілінде *милләт* пен *ұлт* сөздері жанаса қолданылған. ...Осындай *ұлт* ғамы үшін ашылған оқу ханаға ақша күші менен һәм тіл күшінен жәрдем беруін халықпен жүз салыб өтінеді (Айқап. 1914. № 5. 1-б.).

Бұл екі сөздің жарыса қолданылуы 1920 жылдардағы мерзімді баспасөз тілінде де ұшырасып отырады. Бірақ кейінгі жылдарда жазба әдеби тілінде осының ұлт сынары толық орнықты. Ондай параллель сөздердің саны «Айқап» тілінде әлдеқайда көп: *Сауал — сұрау, тамам болмаса — бітпесе* т. т.

Рәсім тілімізге екі мағынасында енген болу керек: *сурет — сызылған жоспар, жоба және ереже, дәстүр, салт.* «Айқап» журналы бұл сөзді алғашқы мағынасында қолданған. Бірақ қазақ тілінде соңғы мағынасы біршама тұрақталған, сондықтан мысалдағыдай *рәсім* сөзінің «Айқап» қолданған сурет мағынасы кейін қолданыста алмады. *Жанаблары, мұхтарам, мархаба* сөздерінің қолданылуында кейбір ерекшелік те жоқ емес. *Жаноба — ұлы, құдіретті, ұлы мәртебелі тақсыр, мұхтарам — қадірлі, құрметті, мархаба — хош келдіңіз* жақсы ниет білдіру сияқты мағыналарда қолданылатын араб тілдерінің сөзі. «Айқап» тілінде *жанабалары* сөзі бұл кездегі және бұдан бұрынғы уақыттағы рәсми қағаздар, хаттар, документтер тілінде кездесетін *хазіреттері* сөзінің баламасы ретінде қолданылған. Бұлай қолдануда бір жағынан араб, иран тілдерінің ықпалы болса, екінші жағынан орыс тілінің де әсері жоқ емес. Өйткені бұл сөздер ұлы мәртебелі деген мағынада орыс тілінде жиі қолданылып келген *его превосходительство, его величество* сияқтылардың баламасы ретінде жұмсалып тұр. *Тазбер* сөзінің негізгі мағыналары — басқарма, кеңес; бұйрық, құрылыс, жоспар, шара. Бұл сөз 1920 жылдардағы мерзімді баспасөз тілінде де жұмсалған. *Мағлым* сөзі *өкіл, махым* сөздері сияқты осы тұлғасында да, мәлім тұлғасында да әрдайым тілден мықтап орын алды.

Дәулет сөзінің қазақ тілінде дүние, мүлік, байлық мағынасы ғана бар да, «Айқап» қолданған *мемлекет, мемлекеттік, дәулет думасы* мағынасы енбей қалады. Қазіргі көптеген түркі тілінде соңғы мағынасы да бар («Айқаптың» *дәулет* сөзін мемлекет мағынасында қолдануы басқа түркі тілдерінің әсері болуы керек). Бірақ бұл қолдану «Айқап» тілінде жүйелі емес, өйткені кейде оның орнына орысша нұсқасы да жұмсалады.

Министерство юстиции (қазылық уәзірі) Министрлер кеңесіне *Государственный думаның* карауына кіргізу үшін *Ташкендски судебный округде* һәм Ақмола, Семипалат *облусларында мировой судьелар* һәм сол жерлерде-

гі *окружной* содларда *товарищ прокурорларны* көбейту хақында *проект* кіргізбді (Айқап. 1913. № 2. 40-б.). Бұл сөйлемде тек орыс тілінен енген сөздер ғана емес (мысалы, *Государственный*), сонымен бірге сол сөздердің қазақ тіліне жанаса бермейтін орыс тіліндегі түр-тұлғалары, тіпті тіркестік үлгілері қолданылған: *-ной, -ный, -ств* тұлғалы есімдер (*министерство юстиции*). Тіркес орыс тіліндегі күйінде алына салынған, болмаса қазақ тілінде анықтауыш (*юстиции*) анықталатын сөзінен (*министерство*) кейін еш уақытта тұрмайды. Әрине бұлардың ішінде сөйлеу тілде *мировой судья* сияқты қалыптасып кеткендері де бар.

Жоғарыдағы мысалда *хұқы — право, ерік, матбуғат — жария органдары, баспасөз* (негізгі мағынасы басылып шыққан) *ғали-тахсил — ұлы жиын, көп білім, рухани азық, сахифе — кітаптың беті, парағы* мағыналарында жұмсалған. Бұлардың кейбіреулері (мысалы *хұқық*) кейінгі жылдардағы баспасөз тілдерінде де қолданылып отырды.

«Айқап» журналында бұл сөздердің қолдануындағы тағы бір ерекшелік — олардың стильдік қызмет атқаруымен байланысты деп қараған жөн. Жоғарыда ол сөздердің біз көрсеткен баламалары мен мағыналары «Айқап» қолданған сөйлемдерде толық эквивалент бола бермейді, кейде эквивалент болған күннің өзінде де «Айқап» қолданған кірме сөздердің біразы, белгілі мағыналық реңк, стильдік бояу беріп тұрады. Соның кейбір салдарынан болса керек, араб, иран тілдерінен енген сөздер әсіресе тілімізге толық сіңісіп кеткен сөздер. «Айқап» беттерінде (жоғарыдағы мысалда *мағлұм, мәлім емес, халал, адал* емес) түпкі түр-тұлғасын сақтай қолданған. Шөңке біреуден біреу *тағлым* алуб балаларын оқыта басдар (Айқап. 1912. № 14. 306—307-б.). Ғарзамызға муафиқ май айында *жер өлшеушілер* шығуб, жерімізді өлшеб *панын* алды (Сонда. 1912. № 12. 274-б.). Қай халық түсінуб ғамал етеді, қай халық түсінбей зарар етеді (Сонда. 1913. № 11. 247-б.). Мысалдағы *тағлым, ғарза, ғамал* сөздері сөйлеу тілде осы мағыналарында *тәлім, арыз, амал* тұлғаларында қолданылады.

«Айқап» тілінде жұмсалған осындай кірме сөздер қолданылу шеңбері жағынан да біркелкі емес. Кейбірі бұрынғы жазба мұраларда, тіпті әдеби тілде қолданылып келген болса, енді бірсыдырғысы алғаш «Айқап» бетінде қолданылған деуге болады. *Мағлым, махрым* т. б.

және *хаслап, жанаблары, мұхтарам* т. б. Сол сияқты бұл кірме сөздердің тек «Айқап» шеңберінен аса алмай осы аяда ғана қалып қойғандары бар (*жанаблары, мұхтарам, хаслаб, дәулет, тахсил* т. б.), кейінгі жылдардағы мерзімді баспасөз тілінде де қолданыс тапқандары бар (*миллет, тазбер, хұқы* т. б.), бірақ бұлар да жазба әдеби тілге сіңбей қалды. Енді бірсыдырғы сөздер жазба әдеби тілден түпкілікті орын теуіп жаттығын жойып, байырғы сөздеріміздің қатарын толтырды. *Рәсім — ресми, сауал, мағұлым, өкіл, халал, адал, мақұрым* сияқтылар дәл сондай сөздер.

* * *

XX ғасырдың бас кезіндегі мерзімді баспасөз тілінде күнделікті қолданылып отырған кірме сөздердің ең үлкен бір тобы — орыс тілінен тікелей енген я орыс тілі арқылы кірген шет тілдер сөздері. Орыс пен қазақ (түркі) халықтарының арасындағы байланыс, қарым-қатынас, сондай-ақ сөз ауысу процесі сонау ерте замандардан басталатыны анық. Ол мәселе көптеген жазба деректер негізінде дәлелденіп те отыр. Ал XX ғасырдың бас кезіндегі қазақтың публицистика тілінде күнделікті қолданылып отырған орыс тілінен кірген сөздердің өзіндік ерекшеліктері бар. Ол ерекшелік, ең алдымен, сөз ауысу процесінің өзгешелігінде орыс тілінен қазақ тіліне сөз ауысу процесінен, монғол тілдерінің сондай-ақ араб, иран тілдерінің әсер-ықпалынан мүлде басқаша. Орыс тілінің көптеген сөзі, бір жағынан, тікелей қарым-қатынастардың нәтижесінде ауызекі сөйлеу тілі арқылы үнемі тынымсыз еніп жатса, екінші жағынан, жазба тілде де көптеп қолданылып отырды. Өйткені, қазақ жұртшылығына сол кезде еніп отырған саяси-әлеуметтік, мәдени, ғылым мен техника салаларындағы жаңалықтардың көбі-ақ орыс қауымының тікелей тигізіп отырған әсерінің нәтижесі еді. Тіпті кітап бастырып шығару ісі, мерзімді баспасөздің жарыққа келіп, одан әрі дами түсуі, халық ағарту ісінің жаңа формалары, орыс қауымының ықпалынан келіп туған жаңалықтар еді. Сонымен бірге бұл тілдік процеске мықтап әсер еткен жағдайдың бірі — қазақ елінің Россия қоластында болуында, өйткені қашан да көрші отырған екі елдің мәдениеті, ғылымы, қоғамдық прогресі алда, көш ілгері, жоғары дәрежеде болған халықтың тілі екіншісіне кө-

бірек әсер ететіні айқын. Осындай көптеген сыртқы жағдайлардың нәтижесінде монғол және араб, иран тілдерінің ықпалы уақыт өткен сайын әлсіреп, білінбей бара жатса, яғни өткен кезеңдегі тілдік құбылыс болып қалса, орыс тілінің тигізген әсері күннен-күнге өрістеп, дамып отырған тілдік құбылыс екенін айқын көруге болады. Тілдегі о бастағы стихиялы түрдегі бұл процесті қазақ халқынан шыққан оқыған азаматтардың көбі-ақ айқын сезінгені байқалады. Соның нәтижесінде «Айқапта» жарияланған мақала авторлары орыс сөздерін именбей батыл қолданып отырған.

«Айқап» тілінде қолданылған орыс тілінен енген я орыс тілі арқылы келген интернационалдық лексиканың мағыналық шеңбері, тематикасы араб, иран тілдерінен енген сөздерден әлдеқайда көп. Ол сөздердің көбі саяси-әлеуметтік өмірге, мәдениетке, оқу-ағарту ісіне, экономика салаларына, ғылым мен техникаға т. б. байланысты атаулар болып келеді. Оны мына төмендегі азғана мысалдар да көрсете алады: 1914 жылы қазақ халқы қала салыб *крестьян* қалыбына кірген соң, бұрын *салдат* қызметін атқарудан бостан жүрген бұл халық *салдат* хызыметіне шақырылса керек еді, ләкин бас хакімлер арасында бір *проект* түзелуб тұр (Айқап. 1912. № 7. 164-б.). Баршаңызға мағлым 3 июнь *каноны* бойынша жеті *облыс* қазақ жұрты дәулет думасына өкіл сайлау хұхындан мақұрымы қалғаны (Сонда. 1912. № 12. 260-б.). Бұран шет патшалықтардың істеген мата *тауарларына* мұқтаж екен, хазір Петербор, Мәскеу зор шаһарлар түрлі-түрлі *завод фабрикалардың* ұясы болды (Сонда. 1913. № 9. 191-б.). Халқын байыту, *қазыналық доходды* артдыру, құрал ақша көбейту, халқын оқулы қылу жолында ...неш нәрседен қорықбады, шаршамады (Сонда. 1913. № 9. 190-б.). Ол *приговорды* хакімлер нығайтуб ақша да жинала бастаған еді (Сонда. 1912. № 10. 193-б.). Оның қолыменен жабсырылған бұл қағаз қобдилар төрелер арасында барлық *наградтардан* артық көруші еді (Сонда. 1912. № 8. 188-б.). Жиылған жұрт ортасынан біреуді *председатель* сайлаб мәжілісдегі сөйлеушілер сол *председателдің* һәрбір бұйрығына бой сұну тиіс (Сонда. 1913. № 6. 118-б.). 1913 жылы 11 ғинуарда (далу) Әулие ата уезіндегі Асанский *туземный школ* туралы шақырған кеңес мәжілісіне член болуб сайлануб баруб едім (Сонда. 1913. № 6. 132-б.). Бұл туралы *лесничийға* ғарза беру керек,

жоғарыда көрсетілген *ыстатие*ні айтуб бір *ауылнай* елі болуб сұрағанда оған бір я екі адам *даверенной* сайлаб, істі солар арқылы жүргізу артық болар (Сонда, 1912. № 7. 167-б.). *Студентлеріміздің* қалыбы мұнан да нашар (Сонда, 1912. № 11. 241-б.). Не үшін десеңіз науқасының көбін «*микроб*» дейтуғын жанлар һәр түрлі құртлар *файда* қылатуғын осы күнде тәжірибе менен анық білінген нәрсе (Сонда. № 8. 177-б.). Ішкі іс *министрі* Н. А. Маклаков хузырына *титулярный советник* Тураев кіріб Ақмола *облусының* Петропавл *уезной начальнигі* Оссовский үстінен *парахор* алым алады деб ғарза берді (Сонда. 1913. № 6. 135-б.).

Осы аз ғана мысалдың өзінен экономикалық, шаруашылық жағдайларына байланысты *крестьян, базар, тауар, завод, фабрика, доход, лесничий, мануфактура, план, землемер* сияқты сөздер, саяси әлеуметтік өмірге байланысты *салдат, съезд, проект, приговор, ыстатье* т. б., әкімшілік, ел басқару ісіне байланысты *облыс, наград, председатель, член, доверенный, уездный, комиссия, министр, советник, начальник* т. б., оқу- ағарту құралдары, ғылым мен техника, мәдениет істеріне байланысты *студент, школ, микроб, микраскоп, доктор, музыка, газет, журнал, электр* сияқты алуан түрлі сөздердің «Айқап» беттерінде қолданыс тапқанын көре аламыз. Бұдан, әрине, осы сияқты сөздердің барлығы да алғаш рет «Айқап» тілінде қолданылған екен деген ұғым тумасқа керек. *Съезд, ояз, оязный, облыс, базар, начальник, статья* сияқты сөздер бұрынғы дәуірлерде де я жазба тілде, көркем әдебиет тілінде я сөйлеу тілінде қолданылып келді. «Айқап» журналы ондай сөздерді өз беттерінде қолдана отырып, сонымен қатар олардың қатарын жаңа сөздермен толтыра түсті, кейде қолданылып жүрген орыс тілінің сөздеріне жаңа мағына я мағыналық реңк үстеп отырды. Мысалы *съезд, резолюция* сөздері «Айқап» тілінде *үлкен жиналыс, қаулы* мағынасында ғана қолданбаған, сонымен бірге оның ресми іс екенін де аңғартады. Осы берілген сөйлемдегі бұл сөздер білдіретін атаулардың орындалу формасы да, яғни алдын-ала келісім бойынша мерзімді уақытында белгілі күн тәртібі бар жиналыс және соның жүйелі түрдегі жазылып алынған қаулысы.

Дәл сол сияқты *наград* та көрінген сыйлық емес. Мемлекет тарапынан берілген сыйлықтың түрі, яғни мұның да ресми мәні бар екені айқын көрініп тұр. При-

говор сөзі өзінің негізгі мағынасы үкім дегеннен гөрі *келісім шарт, жасалған қаулы* мағынасын білдіріп тұр. Сол сияқты *статья, председатель, комиссия, доход* сөздерінің де сөйлеу тіліндегі қолданылысынан гөрі тұрақтылық, ресми мәні сезіледі. *Председатель* жиынды басқарушы, ол сөз кейде *төр ағасы* сөзімен де беріліп жүрді. *Доход жалпы түсім, пайда* емес, мемлекеттің тұрақты қоры мағынасында жұмсалып тұр.

Мұндай сөздің құбылып қолданылуы «Айқап» тілінде жиі кездеседі. Айқындық болу үшін, мына бір мысалды талдап көрейік: Және ел билеген билеріміз, болыстарымыз, ақсақалдарымыз енді бұрынғы ғадеттерімізді қойып, бірлік, ынтымақты кетіретін *партия* жолдарынан сақтану керек (Айқап. 1913. № 11. 242-б.). Кіл қырғыз, қазақ баласын шын ықыласы менен өз *партиясына* шақыруб отыр. Бұл партияның бүкіл өзіне шақырып қолын бұлғаб жатқан жазушылары көзге көрінерлік онша көб болмағанмен шындап қарағанда мұны қырғыз, қазақ даласының бірінші хәм көбірек жағының фікірі деуге болады (Сонда. 1913. 196-б.). Бұл екі мысалдардағы орыс тілінен енген *партия* сөзі екі түрлі мағынада қолданылған. Екі мысалдың алдыңғысында *партия* сөзі *жік, айтыс, жаулас топ* мағынасында жұмсалған.

Кірме сөздің бұл мағынасы бұрын да белгілі. ХІХ ғасырдың өзінде *партия* сөзі Абай шығармаларында айтыс-тартыс, *жік*, байлардың бір-бірімен күресу үшін елді жікке бөлуі мағыналарында қолданылатынын мына мысалдар да айқын көрсете алады: Болды да *партия*, Ел іші жарылды. Әуремін мен тия, Дауың мен шарыңды. Немесе: Жалын мен оттан жаралған сөзді ұғатын қайсың бар? *Партия* жиып пара алған Бейілі кедей байсыңдар. Абай шығармаларында бұл сөзге қазақ тілінің қосымшалары жалғанып, туынды жаңа тұлғада да қолданылған: Қара халық менің сонша үйім бар, сонша ауыл-аймағыммен сойылынды соғайын, дауыңды айттайын деп, қай көп бергенге *партиялас* боламын деп құдайға жазып, жатбай тұрмай салып жүріп, басын, ауылын қатын-баласын сатып жүр. Әрберден соң сыртымызға шықты, жауластық, дауластық, *партияластық*.

Абай шығармаларынан алынған бұл сөйлемдердегі *партия* сөзінің басқа сөздермен мағыналық байланысы мен туынды тұлғада жұмсалыуының қайсысында болсын,

оның негізгі бір-ақ мағынада қолданылғаны ап-айқын көрініп тұр. Демек, ХХ ғасырға дейін қазақ тілінде, ең болмағанда, жазба тілде *партия* сөзі бір-ақ мағынада жік, жікшілдік, байлар арасындағы тартыс мағынасында қолданылған деп тұжыруға әбден болады. Ал берілген екінші сөйлемдегідей *партия* сөзінің екінші мағынасы *ұйымдасқан топ*. Халық мүддесін мақсат еткен адамдардың тобы. Белгілі көзқарастағы адамдар мағынасы, жаңа әдеби тілге «Айқап» енгізе бастаған мағынасы деуге болады. Егер *партия* сөзінің алғашқы мағынасы өте жағымсыз мәнде («Айқаптан» алынған бірінші мысал мен Абай шығармаларындағы мағыналары) жұмсалса, екінші мағынасы қайта жағымды мәнде, халық мүддесін көздеуді аңғартып тұр. Әрине мұндай мысалдар бірен-саран ғана емес.

Сонымен бірге орыс тілінің әсері сөз алмасу процесімен ғана шектелмейді. Бұрын және «Айқап» тілінде, одан кейінгі жазба әдеби тілімізде жиі қолданылып келген *өкіл, сайлау, жоба, қаулы, қарар, оқулық, оқушы, үйірме, қоғам* сияқты сөздер орыс тілінің тікелей әсерінен туған жаңа терминдер, я, жаңа мағыналар. Сонымен қатар жеке сөздер тіркесімділігінің арта түсуі де бұл процеспен байланысты. Мысалы, *сайлау* сөзі ХХ ғасырдан бұрын да бар: *Болыс сайлау*, Осының үстіне *председатель сайлау, член болып сайлану, поверенный сайлау, депутаттыққа сайлау* сияқты толып жатқан жаңа сөз тіркестерінің арқасында бір жағынан бұрынғы бар синтаксистік үлгі (модель нығайып қалыптаса түссе), екінші жағынан жаңа үлгілер де туа бастады. Сөйтіп, бұл сөздің мағынасы, мағыналық реңкі солардың нәтижесінде кеңейе түсті. Бұл — грамматикаға байланысты жеке қаралатын мәселелер.

Орыс тілінен енген сөздердің фонетика-грамматикалық тұлғасы біркелкі болып келе бермейді. Кейбір орыс сөздері қазақтың сөйлеу тіліндегі тұр-тұлғасында яғни түпнұсқа қалпынан біршама фонетикалық өзгешелікте қолданылған. *Салдат, тауар, камесие, ыстатие, доктор* сияқты сөздердің тұр-тұлғасынан айырмашылығы — қазақыланғандығы айқын көрініп тұр. Орыс тілінде екпін түспейтін *о* дыбысы айтылуында *а* болып, не түсіп қалып (*доктор*), *у, и, я* дыбыстары *е* болып, жуан дауыстылардың жанындағы *к* жуан варианты қ дыбысына өзгеріп кеткен. Сол сияқты сөз басындағы *ст* дыбыс тіркесінің алдына естілуіндей *ы* қысаңы ко-

сылған. Енді бірде *эспирантошылар, монофактуришылар, фабрикшілер, завод, даход, крестьян, проект, студент, председатель, землемер* т. б. тәрізді түбір тұлғалары сақталып, қазақ тілінің қосымшалары жалғанып та отырады.

Қосымша арқылы сөз тудыру процесінде ондай мысалдар көрсетілді. Кейде орыс тіліндегі түбір тұлғасы ғана емес: туынды түрі қосымшалы формасы да сол күйінде алынғанын көреміз. Оған жоғарыдағы *туземный школ, лесничий, доверенной, уездный, шаһар, временный, комесие, титулярный советник, уездный начальник* сияқты сөздер мен сөз тіркестері дәлел бола алады.

«Айқап» тілінде *-ский* сияқты кірме қосымша тіпті қазақ сөздеріне, әсіресе, фамилияны (аты-жөнін) білдіру үшін қолданылған сөздерге де жалғанады: *Байбақтинский, Найманский* т. б. Бұл тәрізді қосымшаны (*-ский, -ный/-ной, -ый,/-ий* т. б.) сөздер «Дала уалаяты» мен «Түркістан уалаяты» газеттерінің тілінде де жиі кездеседі. «Айқап» тілінде бұл қосымшалы сөздер қазақ сөздерімен де, орыс сөздерімен де тіркесе береді. Сонда бірде орыс тіліндегі синтаксистік үлгі сол күйінде бұлжытпай алынса, бірде сынары аударылып беріледі. Бұл жолы айтайын деген сөзім, «заманың түлкі болса, сен тазы бол» дегендей заманымызда болған *судебный* істерден көргендерім еді («Айқап». 1913. № 6. 118-б.). *Главный управляющий земледелия* һәм *землеустройства* Министерлер Советінде Омскде, *сельскохозяйственный институт* хақында кеңес кіргізібді (Сонда. 1913. № 8. 186-б.).

Кейде қазақ тіліне сіңісіп кіріп кеткен сөздер (мысалы *ояз, болыс*) түпнұсқасына жақындатылып, сөйлем тілдегі түр-тұлғасы өзгертіліп те қолданылған: *Ояз — уезд, болыс — волыс, волост, волосной* т. б. Бұл бұл ма, тіпті қазақ тілі синтаксистік құрылысына жат тіркестер де бар. Мысалы, былтырғы жыл бұлардың ауылының үстіне *производитель работ* көб уақыт жатуб жер алуға *проект* жасаб, артынан жиырма алты үйлердің жерлерін тегіс алмақшы болуб, ауыл несі ақсақалдарға қағазға қол қойыңыздар деб еді (Айқап. 1913. № 8. 167-б.). Мысалдағы *производитель работ* және жоғарыда кездескендей *министерства юстиции* тәрізді конструкциялардың құрылымы, ондағы сөздердің орын тәртібі (анықтауыш — анықталушы) қазақ тілі үшін жат үлгі. Бірақ мұндайлар «Айқап» тілінде көп те емес.

Осыларды жинақтай келгенде, мынадай қорытынды шығаруға болады. Жаңа ұғым жаңа атауды бейнелеуде орыс тілінің сөздерін «Айқап» батыл қолданып отырды. Сондай-ақ оларды түбір қалпында ғана қолданбай төл қосымшалар үстеу арқылы жаңа мағына, жаңа сөз жасаудың бір көзі ретінде пайдалана білді. Бұрыннан енген сөйлеу тілде бар кірме сөздерді сол ауызекі тілдегі тұлғасында жазуға бейімделсе, жаңа кіріб жатқан орыс сөздерін жазуда белгілі бір принцип ұстады деп айта қою қиын. Оны жоғарыда көрсеткен сөздердің түр-тұлғалары байқата алады. Дегенмен, көптеген жағдайда орыс тіліндегі түбір тұлғасы алынып отырды.

Кірме сөздерді бірыңғай жазу принципі кейінгі жылдарда да бірден бір ізге, жүйеге түсе қойған жоқ. Сөйтсе де оларды жүйелеуде, қалыптастырып, тұрақтандыруда «Айқаптың» қызметі зор болды.

ЖАЗУ ЖӘНЕ ТЕРМИНОЛОГИЯ

Араб алфавитіне негізделген жазу және термин жасау мәселесі

Терминдік жүйе жазуы жолға қойылған, орфографиялық нормалары қалыптасқан тілдердің өскелең дәуіріне тән құбылыс. Шынында, жазуы жасалмаған тілдің терминологиялық жүйесі жетілмейді. Қай тілдің тарихын ақтарсаңыз да осыны дәлелдейді. Өзіндік қалыптасу, даму кезеңдерімен ерекшеленетін қазақ тілінің тарихынан да біз осындай процесті аңғарамыз. Ендеше терминология мәселесін түбегейлі қарастырмас бұрын, әуелі қазақ жазуының қалыптасу тарихын тексеріп алған жөн.

Сөйтіп, қоғам өмірінде жазудың алатын орны ерекше. Әлеумет тіршілігіндегі барлық өрлеу, өсу, ілгерілеу, сайып келгенде, жазу өнерімен ұштасып жатады. Ал жазуы жоқ ел, жарығы жоқ үй тәрізді. Қараңғылықтың қасіретін сан ғасыр тартқан талай ұлт, талай ел жайы тарихтан мәлім. Қазақ халқында бұрын қара таныған адамды хан көтеріп, кие тұтып, қастерлеген. Осының өзінен халықтың сауаттылықты ауадай аңсап күткенін көреміз. Ал сауаттылық өлшемі — жазу. Жазу тіл дамуының, сол тәрізді тілді пайдаланушы адамдар қауымының саналы әрекет нәтижесі. Тілдің заңдылықтары мен ерекшеліктері жазу арқылы таңбаланады. Ендеше тіл болмаған жерде жазу болмайды. Тілдің жүйелі көрінісі болып есептелетін жазу кенет көктен түскен олжа емес, ол қоғам өмірінің даму ерекшелігі алып келген еңбек нәтижесі. Өздерінің іс-әрекеттерін сан ғасыр бойы жадында сақтап келген адамдар қауымы еңбек нәтижесінде қатынасудың, өзара пікірлесу, аралас-құраластың жаңа бір жетілген түрін ойлап таба бастайды. Алғаш-

қыда олар көрген, білгенін әр қилы таңба, белгі, сурет түрінде тасқа, ағашқа, теріге түсіреді. Сөйтіп табиғат құбылыстарының әр алуан кескіні түрінде таңбаланған белгілер біртіндеп мазмұн білдірерлік мәнге ие болады. Олай болса, тіл, жазу, еңбек бірінен-бірі туындап, бірімен-бірі байланысты дамып отырады.

Ф. Энгельс тілдің пайда болуы жөнінде тұңғыш рет дәйекті пікір қозғаған. Ол тілді адамның өзі тәрізді коллективтік еңбек нәтижесі деп қарайды. Мұның өзі өзара қарым-қатынастың дамуын және өте ұзақ мерзімді қажет ететін құбылыс екенін баса айтады. Адамның маймыл үйірінен біржола қол үзіп шығуы үшін сан мыңдаған жылдар керек болғанын¹ ескертеді.

Ал еңбек дегеніңіз, ең алдымен, құрал-сайманды керек етеді. Себебі адамды хайуандар үйірінен ажыратып алатын нәрсе осы. Бұл да ұзақ мерзімді қажет ететін құбылыс. Міне, сондықтан да Ф. Энгельс аталған еңбектің тағы да бір жерінде: «адам қолымен жасалған алғашқы тас пышаққа дейін қаншама дәуір өту керек болғанын» ойша болжайды. Бұған дейін оның ойынша бізге мәлім тарихи кезеңдерден әлдеқайда көп мерзім² өткен сияқты.

Ағаш, тас, таңба түсірудің негізгі объектісі болған тәрізді. Осылайша біртіндеп адамзат қағазды ойлап табуға дейін жеткен. Қағазға жеткен кезең адамзат тарихындағы үлкен жеңістің бірі ретінде бағаланады. Өйткені қағаз — жазу өнерінің дамуындағы қажетті әрі жоғарғы сатының бірі болып табылады.

Қағаздың арқасында жазу-сызу процесі дами бастағаны мәлім. Сол бір кезеңнен бергі жердегі жалпы жазу тарихын сүзіп шығатын болсақ, жазудың ғылым тілімен айтқанда, үш түрі бар екенін білеміз.

1) Пиктографиялық жазу, латынша пиктус — салынған сурет деген мағынаны білдіреді. Яғни: «Заттар, іс-әрекетті я пікірді шартты таңбалар арқылы білдіруге бейімделген ертедегі сурет жазу»³. Бұл жазу ойды сөзбен емес, тек бейнелеу арқылы білдіреді.

2) Идеологиялық жазу, ерекше идея-ой деген ұғымды білдіреді.

3) Әріптік жазу — яғни алфавиттік жазу. Бұл тілдегі

¹ Маркс К., Энгельс Ф. Соч. Т. 20. С. 490—491.

² Сонда, 487-б.

³ Кенесбаев С., Жанузаков Т. Русско-казахский словарь лингвистических терминов. Алма-Ата, 1966. С. 123.

ЖАЗУ ЖӘНЕ ТЕРМИНОЛОГИЯ

Араб алфавитіне негізделген жазу және термин жасау мәселесі

Терминдік жүйе жазуы жолға қойылған, орфографиялық нормалары қалыптасқан тілдердің өскелең дәуіріне тән құбылыс. Шынында, жазуы жасалмаған тілдің терминологиялық жүйесі жетілмейді. Қай тілдің тарихын ақтарсаңыз да осыны дәлелдейді. Өзіндік қалыптасу, даму кезеңдерімен ерекшеленетін қазақ тілінің тарихынан да біз осындай процесті аңғарамыз. Ендеше терминология мәселесін түбегейлі қарастырмас бұрын, әуелі қазақ жазуының қалыптасу тарихын тексеріп алған жөн.

Сөйтіп, қоғам өмірінде жазудың алатын орны ерекше. Әлеумет тіршілігіндегі барлық өрлеу, өсу, ілгерілеу, сайып келгенде, жазу өнерімен ұштасып жатады. Ал жазуы жоқ ел, жарығы жоқ үй тәрізді. Қараңғылықтың қасіретін сан ғасыр тартқан талай ұлт, талай ел жайы тарихтан мәлім. Қазақ халқында бұрын қара таныған адамды хан көтеріп, кие тұтып, қастерлеген. Осының өзінен халықтың сауаттылықты ауадай аңсап күткенін көреміз. Ал сауаттылық өлшемі — жазу. Жазу тіл дамуының, сол тәрізді тілді пайдаланушы адамдар қауымының саналы әрекет нәтижесі. Тілдің заңдылықтары мен ерекшеліктері жазу арқылы таңбаланады. Ендеше тіл болмаған жерде жазу болмайды. Тілдің жүйелі көрінісі болып есептелетін жазу кенет көктен түскен олжа емес, ол қоғам өмірінің даму ерекшелігі алып келген еңбек нәтижесі. Өздерінің іс-әрекеттерін сан ғасыр бойы жадында сақтап келген адамдар қауымы еңбек нәтижесінде қатынасудың, өзара пікірлесу, аралас-құраластың жаңа бір жетілген түрін ойлап таба бастайды. Алғаш-

қыда олар көрген, білгенін әр қилы таңба, белгі, сурет түрінде тасқа, ағашқа, теріге түсіреді. Сөйтіп табиғат құбылыстарының әр алуан кескіні түрінде таңбаланған белгілер біртіндеп мазмұн білдірерлік мәнге ие болады. Олай болса, тіл, жазу, еңбек бірінен-бірі туындап, бірімен-бірі байланысты дамып отырады.

Ф. Энгельс тілдің пайда болуы жөнінде тұңғыш рет дәйекті пікір қозғаған. Ол тілді адамның өзі тәрізді коллективтік еңбек нәтижесі деп қарайды. Мұның өзі өзара қарым-қатынастың дамуын және өте ұзақ мерзімді қажет ететін құбылыс екенін баса айтады. Адамның маймыл үйірінен біржола қол үзіп шығуы үшін сан мыңдаған жылдар керек болғанын¹ ескертеді.

Ал еңбек дегеніңіз, ең алдымен, құрал-сайманды керек етеді. Себебі адамды хайуандар үйірінен ажыратып алатын нәрсе осы. Бұл да ұзақ мерзімді қажет ететін құбылыс. Міне, сондықтан да Ф. Энгельс аталған еңбектің тағы да бір жерінде: «адам қолымен жасалған алғашқы тас пышаққа дейін қаншама дәуір өту керек болғанын» ойша болжайды. Бұған дейін оның ойынша бізге мәлім тарихи кезеңдерден әлдеқайда көп мерзім² өткен сияқты.

Ағаш, тас, таңба түсірудің негізгі объектісі болған тәрізді. Осылайша біртіндеп адамзат қағазды ойлап табуға дейін жеткен. Қағазға жеткен кезең адамзат тарихындағы үлкен жеңістің бірі ретінде бағаланады. Өйткені қағаз — жазу өнерінің дамуындағы қажетті әрі жоғарғы сатының бірі болып табылады.

Қағаздың арқасында жазу-сызу процесі дами бастағаны мәлім. Сол бір кезеңнен бергі жердегі жалпы жазу тарихын сүзіп шығатын болсақ, жазудың ғылым тілімен айтқанда, үш түрі бар екенін білеміз.

1) Пиктографиялық жазу, латынша пиктус — салынған сурет деген мағынаны білдіреді. Яғни: «Затар, іс-әрекетті я пікірді шартты таңбалар арқылы білдіруге бейімделген ертедегі сурет жазу»³. Бұл жазу ойды сөзбен емес, тек бейнелеу арқылы білдіреді.

2) Идеологиялық жазу, ерекше идея-ой деген ұғымды білдіреді.

3) Әріптік жазу — яғни алфавиттік жазу. Бұл тілдегі

¹ Маркс К., Энгельс Ф. Соч. Т. 20. С. 490—491.

² Сонда, 487-б.

³ Кенесбаев С., Жанузаков Т. Русско-казахский словарь лингвистических терминов. Алма-Ата, 1966. С. 123.

дыбыстарды әріппен таңбалауға бейімделген жазу, немесе «жүйелі орын тәртібімен тізілген, белгілі бір жазба тілдегі әріптердің жиынтығы»⁴.

Әріптік жазу қоғам өмірінде күрт мәдени өзгерістер әкелді. Тіпті мәдени өрлеулерге себепші десек артық бола қоймас. Алфавит көпшіліктің тезірек хат танып, жылдамырақ сауаттануына жол ашты. Жұртшылықтың сауаттану арқылы алға қойған мақсаттарына жеделірек жетуіне қоғамның ілгері дамуына сеп болды.

Жазудың шығу, пайда болу тарихынан берілген бұл аз ғана дерекпен әзірге шектеле тұрып, енді қазақ халқының мәдени өрлеуіне сеп болған жазу үлгілеріне ден қоймақпыз.

Жасыратыны жоқ, күні кешеге дейін осыншама кең өлкені ен жайлаған елімізде революцияға дейін жазу үлгісі болған жоқ, сондықтан да дүниежүзілік мәдениеттен кенже қалған елміз деп келдік. Бұл өзі қазақ деген ұғымның шығу тарихымен салғастырылғанда ақиқатқа жақын пікір. Жалпы бар, жоқ деп бір-ақ кесіп тастау оңай да, ал егер бар болса, ол қалай, қайдан басталады дегенді, жоқ болса себеп-салдарын қайтіп түсіндіреміз дегенді шындыққа сай дәлелдеп беру аса қиын шаруа. Осы төңіректегі азды-көпті айтылған пікірлердің, біздіңше, ескерілуге тиісті объективті және субъективті сыры бар сияқты. Объективті жағы бұрын жазу үлгісінің болмағаны. Яғни қолмен ұстап, көзбен көріп, міне осы жазу біздің жазу дейтіндей дау туғызбайтын және ескерткіштерге бай еместігіміз. Субъективті сыр дейтініміз де осыдан туындайды. Документ, дерек, фактілердің тапшылығынан және соларды жүйелеп жазып кейінгі ұрпаққа тарту еткен оқымысты, ғұламалардың аздығынан, мына кейінгі біздер бәрін сауатсыздыққа сайып, мәселенің жеңіл шешім табуына барғыштай береміз.

Шынтуайтқа келсек, о шеті мен бұ шетіне бұрын айлап жүріп әрең жететін қазақ жерінде қалалар, мәдени орындар, тарихи ескерткіштер болмаған деп айта аламыз ба? Жоқ айта алмаймыз. Әр алуан хандықтар өзара қарым-қатынастарында нендей нәрсені дәнекер етті, неге сүйенді? Солардан қалған жарлықтар, шежірелер, өзара алысқан хат-хабарлар бізге нені айтады? Осыларды ойлағанда Қазақстан жерінен табылған орхон-

⁴ Кенесбаев С., Жанузаков Т. Русско-казахский словарь лингвистических терминов. Алма-Ата, 1966. С. 14.

енисей, талас, ұйғыр жазуының үлгілерін ескермей кете алмайсыз. Әрине бұл жазу үлгілерінің қай-қайсы да жалпы халық пайдаланған жазу емес екені, тек хандар арасында ғана пайдаланған үлгілер екені мәлім. Бұларда бұхара қауымға қатысты дерек жоқ. Оның үстіне осы әліппе үлгісінде жазылған бір де бір фольклорлық нұсқа, бір де бір көркем дүние жоқ.

Егер тарихқа жүгінер болсақ, VI—VII ғасырлар арасында билік құрған Түрік қағанатының құрамындағы түркі тілдес тайпалардың өз жазуы болған. Олар алғашқыда соғды алфавитін пайдаланған. Бұл алфавит түркі тайпаларының өз жазу нұсқасы пайда болған бертініректегі кезеңдерде де (VII ғасырдың шамасы) қолданылған. Бұған Жамбыл қаласындағы музейде сақтаулы тұрған экспонат дәлел бола алады. Ондағы керамикаға жазылған жазу IX—X ғасырдағы соғды жазуының үлгісі болып табылады.

Ал VII ғасырдың шамамен, алғашқы жартысында, осы соғды жазуы негізінде түркі тайпаларының арасында жаңа жазу пайда болады. Бар болғаны 38 белгіден тұратын бұл жазу түркі тілдерінің фонетикалық ерекшелігін дәл мүсіндеді. Және оның барынша қарапайым пайдалануға ыңғайлы екенін көптеген зерттеушілер (В. Томсен, В. В. Радлов, С. Е. Малов т. б.) атап өткен болатын. Ең алғаш XVIII ғасырдың жиырмамыншы жылдарында Енисей бойынан осы жазу таңбаланған жазу үлгісін Д. Мессершмидт пен И. Страленберг тапқан. Ал 1889 жылы Н. М. Ядринцев Орхон өзенінің жағасынан тағы бір жазу үлгісін тапты. Бұл алфавиттің кілтін ашқан дат ғалымы В. Томсен мен орыс түркологі В. В. Радлов. Кейін бұл жазу табылған жердің есіміне орай «орхон-енисей жазуы» деп аталып, тарихқа енді. Бұдан кейін де табылған бірнеше ескерткіш үлгілердің тілі сол кездегі барлық түркі тайпаларына ортақ әдеби тіл дегенді орыс, қазақ ғалымдарының біразы айтып жүр. Алайда мұндай түбегейлі тұжырым жасау, дәйекті пікір айту үшін, бұл ескерткіштер тілін әлі де зерттей түсу қажет. Жүргізілген зерттеу жұмыстары әлі бұл мәселені шешіп берді деп айта алмаймыз.

IX ғасырдан бастап Шығыс Түркістан қалаларында көне ойғыр жазуы қолданыла бастайды. Бұл руникалық ескерткіштердің тікелей жалғасы болып табылады. Тек кейбір грамматикалық ерекшеліктері болмаса екеуінен айырмасы шамалы.

Сөйтіп, XI—XII ғасырларда орхон-енисей жазуын пайдаланған фактіні білмейміз. Оны алғаш көне ойғыр жазуы ығыстырса, кейін мұсылман дінін қабылдаған түркі тайпаларының арасында араб жазуы үстем бола бастайды⁵.

Әрине бұл жазу үлгілерінің қай-қайсысы да қалың көпшіліктің қажетін өтей алмаған, ат төбеліндей аз ғана билеуші топтың игілігіне ғана жарағаны мәлім.

Қазақ жерінде ойғыр-найман әліппесі болған дегенді айтушылар⁶ да бар (VI—VII ғ.). Бұл жайында әрқилы пікір болған. Біреулер мұны орхонның өзгертілген түрі деп, енді бірі араб әліппесінен жасалған дейді. Үшінші бір пікір желісі орхон дегеніміз де, ойғыр дегеніміз де түбінде арамей жазуына барып тіреледі дегенге саяды.

С. Аманжолов ойғыр әліппесін қазақтарға бір табан жақындатқысы келеді. Ондағы айтатын негізгі дәлелі бұл жазуды пайдаланғандардың бірі — наймандар, кейінгі дәуірде қазақтардың құрамына енді дейді. Оның үстіне ойғыр әліппесін қазақ қазақ болғаннан бері Абылайға дейінгі хандардың бәрі қолданып келген деген дәлел келтіреді. Ғалымның пікіріне жүгіне түссек, ойғыр әліппесі монғолдар заманындағы түркі тайпаларында да қызмет еткен. (XII—XV ғ.).

Бұл пікірдің ұшқарырақ екенін айта отырып, оның салмақты ойға жетектейтін тұстарын да мойындамасқа ылажымыз жоқ. Ескерте кететін тағы бір жайт, осы тақылеттес пікірдің кейін де көптеген ғалымдар аузында жүруі. Соның бәрін жинақтай келе Қазақстан жерінде жазудың бірнеше үлгілері болғандығын дәлелдейтін бірлі-жарым болса да деректердің барлығы. Олардың ең бастылары — орхон-енисей мен ойғыр-найман жазуы. Көзіміз жеткен бір ақиқат — бұл аталған жазу үлгілерінің түрік тайпаларына тікелей қатысының барлығы. Соны пайдаланған тайпалардың көбін қазақ халқының құрамынан көреміз. Ендеше бұл жазба үлгілер өзге туыс түрік халықтары сияқты қазақ халқының да мәдени ескерткіштерінің бірі болып саналуы заңды.

Алайда жадымыздан шықпайтын бір нәрсе мынау. Бұл ескерткіштерді зерттегенде біз нендей мақсатты көздейміз. Оны біз зерттей келе белгілі бір халыққа меншіктеп, соған телуіміз керек пе?! Ғылыми зерттеудің

⁵ Қазақ ССР тарихы. Алматы, 1980. I-т. 454-б.

⁶ Аманжолов С. Орыс алфавитіне негізделген қазақтың жаңа алфавиті мен орфографиясы (проект). Алматы, 1940. 3-б.

мәні осында ғана ма? Мұндай тарихи ескерткіштерді қарастырғанда зерттеуші оған ең алдымен өткен дәуірлердің кейінгі ұрпаққа қалдырған аманаты деп түсінуі керек.

Зерттей келе белгілі бір дәуірдің, белгілі бір тайпалар мен қауымның тарихын, мәдениетін, наным-сенімін, пайым-түсінігін аңғаруға тиіспіз. Яғни осы жазу үлгілері арқылы көне тарихпен тілдесуге міндеттіміз. Адамзат қауымының не қилы ғаламат құбылыстардың куәгері бола жүріп, соларды тексеріп, танып, біліп, өз заманының өзгешеліктерін мүмкіндігінше қағазға түсіріп, тасқа салуы, сол үшін жазуды ойлап табуы нағыз керемет емес пе? Заманнан заманға жалғасып, біртіндеп жетіліп, жүйеленген жазу үлгілерінің сырын ашып, жұртқа түсіндіріп беру — қиын жұмыстардың бірінен саналады. Ендеше көне жазу сырлары әлі талай зерттеушісін күтетіні ақиқат.

Қазақстан жерін ертеден жайлаған неше алуан ру-тайпалардың пайдаланған жазуын қадағалап қарасақ, тарихи деректер негізінде, сонау VII—VIII ғасырларға иек артамыз. Ол кезде қазақ халқына тікелей қатысы бар түркі тайпалардың көбі ептеп соғды, сирия жазуларын да пайдаланған. Ал VIII ғасырдан бері қарай Орта Азия мен Қазақстан халықтары араб жазуын пайдаланған. Соның ішінде қазақ халқының құрамына еніп отырған тайпалардың көбі тыс қала алмайды. Аталған аймақтың өзге өкілдері сияқты қазақтар да күні кешеге дейін, яғни Ұлы Октябрь революциясына дейін осы араб алфавитіне негізделген кітаби жазуды мұра тұтып келген. Шағатай әдебиеті, шағатай тілі, шағатай жазуы деп шеттетіп жүрген үлгінің жаманды-жақсылы кем-кетістерімен қоса, біздің жазу тарихымызға сәл де болса қатысы бар екенін жасыра алмаймыз.

Ал оның қазақ халқының сауаттануына, білімін көтеруіне қаншалықты көмегі болды дегенге келсек, ауыз тұшытып айтарлықтай елеулі фактілерді келтіре алмаймыз. Сөйтсе де, тексеру мағынасы тұрғысынан объекті боларлық әлі көп нәрсенің басы ашылмай жатқанын ескерте кеткеніміз жөн.

Революция алдындағы бес-он жылдың деңгейінде қазақ зиялылары ағартушылық көзқарастағы бірен-саран өкілдері осы араб алфавитінің әртүрлі үлгісін жасауға тырысып бақты. Мұның аздап пайдасы да болғанын білеміз. Өйткені осы уақытта бірді-екілі қазақша

газет, журналдар ⁷ шығып үлгерді. Бұлар (небәрі 14—15 қана) қазақтың тарихы, мәдени өмірі жайлы біраз мағлұмат береді.

Осы газет, журналдар пайдаланған араб графикасына негізделген алфавиттің араб әліппесіндегі әріп таңбалары түгел енгізілді. Оның үстіне парсы тілі арқылы енген әріптер ⁸ тағы бар. Мұрыннан айтылатын *ң* дыбысының таңбасы ретінде *н* мен *к* дыбыстарының қосындысы алынған.

Алайда бұл алфавит қазақ тіліне қанша икемделгенмен кемшіліктен арыла алмады. Ана тіліміздегі дауысты дыбысты таңбалауда араб алфавитінің олақтығынан қазақ тілінің дыбыстық жүйесін толық беру мүмкін емес еді.

Дауысты дыбыстардың сөз мағынасын құбылтуда маңызы айрықша екенін айтпаса да болар. Ал енді араб әліппесіндегі небәрі үш-ақ дауысты дыбыс қазақ тілінің дауыстылары беретін мағынаны бере алмай көптеген қиыншылықтар туғызды.

Бір ғана, *ۋ*, деген сөзді «ұл» деп те, «ол» деп те, «өл» деп те оқуға болады, үнемі контекстке қарап, байқап отырмасаң жаңылысуың ғажап емес.

Осындай кемшіліктер сол тұстағы газет беттерінде де сөз болған. Мәселен, «Дала уалаяты газетінің» бетінде араб әліппесінен басқа бір алфавит ойлап табу мәселесін көтерген мақалалар кездеседі ⁹.

Араб әліппесін бір ғана қазақ елі емес, бүкіл түркі халықтары пайдаланды. Сондықтан бұл кемшіліктер осы халықтардың көбіне ортақ болды. Өйткені бұл жазу бір ғана орфографиялық заңдылыққа негізделді де тілдердің ешқайсысының фонетикалық ерекшеліктері ескерілмеді. Мұнда олардың сүйенген басты принципі морфологиялық принцип еді. Яғни ешқандай қосымшаның түрленуіне қарамай, біркелкі жазып, әр ұлт өкілдері өзінше оқу принципі болатын. Мысалы, *кітап-лар, сіз-лер, қыз-лар, жігіт-лер* т. б. сөздердің жазылуына зер салыңыз. Мұнда осы сөздерге жалғануға лайықты фонетикалық варианттар (*-дар/-дер, -тар/-тер*) т. б. бола тұра,

⁷ Қазақтың революциядан бұрынғы мерзімді баспасөзіндегі материалдар.

⁸ Алғашқы қазақ газеттерінің тілі. Алматы, 1971. 43-б.

⁹ Дүйсенбаев Р. Қазақ алфавиті туралы мәселе // Дала уалаятының газеті. 1897; Әлжанов О. «Букварь для киргизов» деген кітапқа рецензия // Дала уалаятының газеті. 1894. № 39.

бәрін бірдей -лар/-лер қосымшасымен жазып отыр. Бұдан байқайтынымыз сөйлемде тіліміздің басқа тілдерден ерекшеліктері елеңбейтіні. Осы сияқты толып жатқан мысалдарды келтіруге болады. Осыған байланысты И. А. Батмановтың мына бір сөзін еске салғанымыз лайықты сияқты: «Россияға дейін Орта Азия халықтары арасында таралып келген жазудың морфологиялық және этимологиялық принципі бір қарағанда, тілдердің (өзбек, қазақ, қырғыз, түркмен, қарақалпақ) бәріне ортақ бір тексті бірегей жазып, кейбір ана тіл ыңғайына қарай әрқилы оқыла беретін эмбебаптық қасиетке ие болатын. Екінші жағынан орфографияның бұл принциптерінің кертартпа қасиеті де бар еді: олар Орта Азия халықтары тілінің фонетикалық ерекшеліктерін бере алмайтындықтан, ұлт тілдерінің қалыптасуы мен дамуына кесірін тигізді»¹⁰.

Әсіресе санды жазу, оны оқуда қызық жайттарды байқаймыз. Араб алфавиті әдетте оңнан солға қарай жазылып, сол ретпен оқылады ғой, ал сан керісінше солдан оңға қарай жазылады. Ұзақ санды жазып, оны оқу мүлде қиын. Алдымен санап алмасақ, қанша орын алатынын мөлшерлеу де мүмкін емес.

Алгебра, геометрия, химия, физика пәндеріндегі белгілері латын алфавиті де, оның текстің жазғанда араб әріптері араласып әбден бытысып кетті. Ал интернационалдық терминдерін жазуда, тасымал жасауда да талай машақатқа баттық.

Араб алфавиті дін мұсылман иелерін әбден қанағаттандыратын. Өйткені оларға керегі көпшілікті сауаттандырып, көзін ашу емес, қайта жұртты түсініксіз құран сөзімен матап, үрейлендіріп ұстау тиімді еді. Алайда араб алфавиті революцияға дейін өзіне жүктелген біраз міндетті өтеді. Бірден бірге көшіріліп, Шығыстың поэзия үлгілері, қиссалар, шежірелер жазылды. Юсуф Баласағунның «Құдатқу білігі», «М. Қашқаридің сөздігі» және орта ғасыр ескерткіштерінің бәрі де осы араб алфавитінің үлгісінде жазылған т. б.

XIX ғасырдың екінші жартысында қазақ жерінде араб жазуымен қабат ептеп орыс графикасын пайдалану ісі де жүре бастайды. Орыс мектептерінде бірен-саран қазақ балалары оқыды. Жер-жерде орысша-қазақша кластар ашылып, олардың оқу жүйесінде де аздаған

¹⁰ Батманов И. А. Фонетическая система современного киргизского языка. Фрунзе, 1946. С. 267.

жаңалықтар бой көрсетті. Оқыту методикасы, үлгісі орыс жазуы бойынша жүргізілді. Дін исламды уағыздаушы моллалармен қатар қазақ даласында жаңа бір ілімнің жолын нұсқаушы жандар пайда болды. Тұңғыш мектеп ашып дала қоңырауын соққан Ы. Алтынсарин ғасырлар бойы білімге сусап, ындыны кепкен қазақ жұртшылығын сауаттандыруға бастады. Н. И. Ильминский, П. М. Мелиоранский, В. В. Радлов сынды орыс оқымыстылары қазақ тілі мен мәдениетіне көңіл бөліп, оны ғылыми-зерттеу объектісіне айналдыра бастайды.

Қазақ тілі көптеген басқа түркі тілдері сияқты XVIII ғасырдың екінші жартысында ғана зерттеу объектісіне айнала бастаған. Н. А. Кононовтың¹¹ көрсетуі бойынша, бұл тіл жайындағы алғашқы деректер «Сравнительные словари всех языков и наречий» мен Федор Павлович (Фридрих) Аделунгтың архивында кездеседі.

Қазақ тілі жайындағы мәліметтер Г. Ю. Клапрот, М. Бекчури (Бещерин) еңбектерінде де бар. Г. Клапрот тіпті қазақтар жайында аздаған түсінік бере келе французша-қазақша сөздікше де береді. XVIII ғасырдың екінші жартысындағы азды-көпті еңбектің бар болғаны осы.

XIX ғасырдың орта шенінде қазақ тілін зерттеу жайы біршама ілгерілеген тәрізді. Мұнда негізінен практикалық мақсат көзделген. Қазақ тіліне байланысты әр қилы практикалық құралдар шыға бастады. Азда болса ғылыми мазмұндылығымен көзге түсетін сол кездегі айтулы еңбектің бірі ретінде Н. И. Ильминскийдің «Материалы к изучению киргизского (казахского) наречия»¹² деп аталатын еңбегін атауға болады. М. А. Терентьев өзінің грамматикасын осы еңбектің материалы негізінде жазған. Мұнда қазақ тіліне қатысты бөлім бар.

Ана тіліміздің революциядан бұрынғы зерттелу тарихында үлкен бір белес болып табылатын — П. М. Мелиоранскийдің «Краткая грамматика казах-киргизского языка» атты еңбегі. Бұл еңбектің құндылығы — өзінен кейінгі жұмыстарға үлгі болғандығында. Сондай-ақ,

¹¹ Кононов А. Н. История изучения тюркских языков в России. Дооктябрьский период. Л., 1972. С. 215—217.

¹² Ильминский Н. И. Материалы к изучению киргизского наречия. УЗКУ. 1860. Кн. 3, 4; 1861. Кн. 1 и 3; Мелиоранский П. М. Краткая грамматика казах-киргизского языка. Ч. 1. Фонетика и этимология. СПб., 1894. Ч. 2; СПб., 1897.

В. В. Қатаринскийдің «Грамматика киргизского языка. Фонетика, этимология и синтаксис» (Оренбург, 1897), И. Лаптевтің «Киргизско-русский словарының» 107—148 беттерін еске саламыз.

А. Н. Кононов, В. Г. Қатаринскийдің жасаған «Практические уроки русского языка для киргизов» (Оренбург, 1895. 2-е изд. Казань, 1909) және «Первоначальный учебник русского языка для киргизов» (Казань, 1909) еңбектерінің қазақтардың орыс тілін оқып үйренуіне әжептәуір септігі тигенін кейбір деректер ақиқаттайды. Қазақтарға арналған алғашқы Букварь 1892 жылы Қазан қаласында басылып шықты.

Бұл қатарда біз Ы. Алтынсариннің «Киргизская хрестоматиясын» (Оренбург, 1879, 2-е изд. 1906), А. А. Алекторовтың «Киргизская хрестоматиясын» (Оренбург, 1898), Н. Н. Пантусовтың «Материалы к изучению казак-киргизского наречиясын» (Казань, вып. 7, 1809—1904), М. Н. Бектемировтың «Руководство к изучению киргизского языкасын» (Ташкент, 1909) ерекше атамауға болмайды.

Қазақ тілі мен фольклорына қатысты мол деректі В. В. Радлов еңбектерінен де табамыз. (Образцы народной литературы тюркских племен. Т. 2. СПб., 1870).

XVIII—XIX ғ. аралығындағы орыс оқымыстыларының еңбектерін және діни наным-сенімнен арыла алмаған араб алфавиті негізінде халыққа жеткен қисса, шежірелерді ой елегінен өткізсек, бір қызық жайтты аңғарамыз. Бұл тұста ашық түрде болмағанмен араб алфавиті мен орыс жазу үлгісінің арасында астыртын айқас күшейе түскен тәрізді. Моллалар құранның түсініксіз сүрелерімен халықтың творчестволық ойын матап, бұлыңғыр, бұлдыр дүниені уағыздаса, орыс оқуын көксейтіндер жаңа бір әлемге, жаңа бір өнерге жол бастап, елді білім-сана жағынан есейе түсуге жетектейді. Осы бір жай көзге елеусіз, бірақ халықтың ішкі дүниесіндегі бұлқынысты кезінде Шоқан Уәлиханов дәл байқаған екен: «Қазіргі кезеңде ескі мен жаңаның: мұсылмандық шығыс пен орыс арасында жай көзге байқалмас күшті күрес жүріп жатыр»¹³, — дейді.

Халқымыздың мәдениетін өркендетіп, сауатын арттыра түсуде араб жазуының пайдасынан зияны молдау

¹³ *Валиханов Ч.* Соч. «Записки русского геогр. об-ва по отделу географии». 1909. Т. 29. С. 192.

болғанын қазақтың сауатты ер-азаматтары көптен-ақ байқаған. Әсіресе, шала сауатты молла-дамыллалардың балаларды оқыту ісіндегі өнімсіз тірлігі көптеген көзі ашық адамдардың жігерін құм ететін. Сондықтан да олар елдің басындағы бұл надандық күйді күңірене жазып, содан құтылудың амалын қарастыратын. Олар, әсіресе, қазақ тілін білмейтін дүмшелердің сабақ үйретуде тіл бұзарлық қылмысына қынжылмай тұра алмайды. Осы өрескелдікпен бітіспейтін күреске түскен адамның бірі — Ыбырай Алтынсарин. Ол бірде өзінің досы, орыс ориенталисі Н. И. Ильминскийге¹⁴ жазған хатында «Молдалар адам миын су қылудың үстіне табиғи тілді де бұзып бітті» деп, ащы шындықты айтып күйзеледі. Қазақ оқымыстыларының сол кездің өзінде-ақ тіл тазалығын әңгіме етуі таңқаларлық жайт емес пе? Ол мұнымен қоса қазақ тілінде кітаптың болмағанына қынжылады. Қарап отырсақ, араб әліппесімен, немесе, сол араб тілінің өзінде қазақ халқының қамын ойлап жазылған еңбекті табу қиын екен. Міне сондықтан да ұлы педагогтың тағы бір тұста моллалар оқытып жүрген татар, араб, парсы тіліндегі кітаптар адамды айқын ойлылықтан алшақтатады, сондықтан басқа халықтар сияқты, қазақтарға да өз тілінде жазылған, ақылға, ілімге жетектейтін кітаптар керек деуі әбден дұрыс.

Революция алдындағы аумалы-төкпелі кезеңдерде пайда болған жазу мәдениетімізге аз да болса қатысы бар еңбектерді саралай келе мынадай түйін жасауға болатын тәрізді.

Қазақстан территориясында бірнеше жазу үлгілері болған. Олар — орхон-енисей жазба ескерткіштері, көне ойғыр немесе кейбір оқымыстылардың айтқанындай, ойғыр-найман жазуы және соғды жазуы. Бұларды өз кезеңінде біздің республиканы мекендеген түркі тайпаларының өкілдері пайдаланған. Ендеше бұл жазу үлгілерінің негізінен сол тайпалардан құралып отырған қазақ, қырғыз, өзбек, әзірбайжан, татар, башқұрт, чуваш, якут т. б. халықтардың қай-қайсысына да тікелей қатысы бар.

Екіншіден, VIII—IX ғасырдан бері қарай халқымыздың тарихында бірнеше ғасыр бойы ілесіп келген араб жазуы мен XIX ғасырдың екінші жартысында бой көрсете бастаған орыс жазу үлгілерінің де саралануға ти-

¹⁴ Ильминский Н. Воспоминания об И. Алтынсарине. Казань, 1895. С. 215.

істі келеңді-келеңсіз жағы бар. Оны біз жоғарыда талдап беруге тырыстық. Соны нақтылап түсіндіру үшін, алдымен мынадай сұраққа жауап беру керек сияқты. Революциядан бұрынғы араб жазуы, арабша оқу мен орыс графикасы, орыс оқуы бізге, біздің халқымызға не берді? Біз бұл сұрақты қазақ халқының мәдени тарихына орай қойып отырмыз...

Алдымен есте тұтатын бір жай мынадай. Бұл жазу халықтың өз қалауымен қабылданған жазу емес. Араб басқыншыларының о баста елді билеудің бір тәсілі есебінде тұтынған құралы болатын. Олар халықтың көзін ашып, әлем сырын, табиғат құпиясын білдіретін ғылым тілін үйретуді мақсат етпеген. Онысыз да қараңғы қазақтың қамсыз, қаракетсіз тірлігі мен ауыр тұрмысының себебін іздеп, түсіндіруге мұршасын келтірмеген, көбінесе «бұл дүниеде азапты көп шеккен адам о дүниеде рахатқа кезігеді» деген құлшылық, көнімпаздық ұғымды миға құюмен болған. Мұның өзі қажы, қарылар мен ел билеушілер мүддесін көздейтін пәлсафа еді. Байқап қарасаныз, халқымыздың басынан өткен сан жылдар, әлденеше ғасырлар үрейлі бір наным, сенімге жалбарынуымен өткен, өкініші мен өксігі көп кезеңдер екен. Міне, соның кесірінен де тарих керуенінің көп жолдары бізге, мына кейінгі дәуір ұрпақтарына көмескі боп көріне береді. Сол бір дәуірлер сырын айқын, анық етіп жазған, не айтып кеткен білікті азамат, не білім-мағлұмат берер беделді кітапқа бай емеспіз. Өзге жұртқа қарағанда, өткен тарихымызды жұпынылау сөз етіп, жадағайланып шыға беретіндігіміздің мәнісі осында. Ғасырлар бойы ортамызда болған оқу үлгісінің «орындаған бір ісі» — діни мектеп-медреселерге сол дінді, шариғатты уағыздап, құран сүрелерін жаттатқызатын молда-муриттердің көбі елдің санасын оятумен емес, шатастырумен болды. Міне араб оқуы мен жазуының бізге бергені осы. Әрине мәселенің екінші жағын да ескеруіміз керек. Аузымызды қаншама қу шөппен сүрткенмен, көптің қолындағы жалғыз қару осы болған соң, там-тұмдап дәуір, кезең келбетін елестетер ескерткіштердің де қалғанын жасыруға болмайды. Шығыс әдебиеті мен мәдениетінің не бір асқан үлгілерін қазақ жұртшылығы, ең алдымен, осы жазу арқылы таныды. Өзінің ауыз әдебиетінің тамаша туындыларын бірден бірге жыршы, жыраулар арқылы жеткізумен бірге, араб әліппесін пайдаланып та елге таратып отырғанын біле-

міз. Келе-келе халқымыз өз мүддесін, өз мәдениеті мен өзіндік тірлік, тынысын ортаға салып жұртшылықпен ойласар тұста өз газеттерін, өз журналын шығарып жатты. Бұл газет-журналдарды шығаруда да қазақ зиялылары осы араб жазу үлгісін, соның алфавитін пайдаланды.

Ал енді осы газет, журналдар қандай орфографиялық ережелерге сүйенді, қандай норманы ұстанды десек, бұл жазу үлгілері ешқандай сын көтермейді. Көптеген материалдармен танысып шыққанда жалпы түркі тілдес халықтардың ортақтығын дәлелдейтін «морфологиялық принципті» біздің қазақ газеттері көбінесе ұстана бермеген. П. М. Мелиоранскийдің байқауынша, араб, парсы сөздерін ескіше сауатты адамдар сол тілдегі нұсқасын сақтап жазған да, шала сауаттылар қалай естілсе, солай жазуды дағдыға айналдырған. Мысалы, *уәде* деген сөздің жазылуын Р. Ф. Сыздықова¹⁵ осы пікірге дәлел ретінде алады. Мұны олар *عده* *уағда* деп бұрын жазудың орнына *اواده* *уәде* деп жаза берген. Ғалым бұл жағдайды сәл басқашалау түсіндіреді. Ол: мәселе жазушының «сауаттылығында» ғана емес, нені жазуына қарау керектігінде. Абайдың қара сөздерін тексеру үстінде ғалым бір қызық фактіні байқайды. Егер әлгіндей сөздер діни адамдарға арналса, араб, парсы тіліндегі түрі қатты сақталады екен де, жай азаматтық әуенде қарапайым нәрселер жазылатын болса қазақ тіліндегі естілу вариантын сақтайды. Осындай жайтты өзге де зерттеушілер байқайды. Ертеректе — С. Аманжолов, Қ. Жұбанов, Х. Басымов т. т., кейінірек Б. Әбілқасымов, С. Исаев еңбектерінен¹⁶ араб, парсы сөздерінің жазылуы жайында мағлұматтар кездестіруге болады.

Жоғарыда аталған мақаласында Р. Ф. Сыздықова революцияға дейінгі жазу жүйеміздің біраз кемшіліктерін атап көрсеткен. Араб алфавиті дауысты дыбыстарға бай емес. Қазақ аффикстерінің жуан, жіңішкелік белгілерін бере алмады; көптеген дыбыстар қосарланып таңбаланды; дауыстыдан басталатын сөз алдында сүйеніш

¹⁵ Сыздықова Р. Ф. Вопросы развития казахского правописания // Қазақ филологиясының мәселелері. Алматы. 1964. 89-б.

¹⁶ Жұбанов Қ. Қазақ тілі жөніндегі зерттеулер. Алматы, 1966; Аманжолов С. Қазақ тілі диалектологиясы мен тарихының мәселелері. Алматы. 1957; Х. Басымовтың «Еңбекші қазақ» газетіне жарияланған мақалаларын қараңыз.

таяк-алиф босқа тұратын (ایدی — еді) дауыссыз дыбыстардың жазылуында да жүйе болған жоқ. Ы—і дыбыстарын таңбалайтын ى бола тұра ол жазуда көрсетілмейтін (بر — бір); септік жалғауы өзіне тиісті сөзден бөлек жазылатын. Ал шылаулар сөздермен бірге жазылады.

Қысқасын айтқанда, қазақ орфографиясы ХХ ғасырдың басына дейін жүйесіз, қалай болса солай жазылып келді деген пікірге әбден қосылуға болады. Өйткені оңай нәрселердің өзін жүйелеп беруге араб жазуының мұршасы болмағанын байқаймыз. Сондықтан да араб жазуына байланысты қазақ орфографиясының сол кездегі сыңайын П. М. Мелиоранский өте дәл байқаған. Ол былай дейді: «Қырғыздар (қазақтар — Ө. А.) орфографиялық ережені жеке адамдардың көрсетуі бойынша ұстанып отырған, ал олардың негізгі көпшілігінің сауаты шамалы болғандықтан жазуларында түсінікті қиындататын әр алуан қателер көп болатын»¹⁷.

Араб жазуының осындай кемшіліктеріне байланысты 1914 жылы арабшылдар Орынборда қазақ-қырғыз оқығандарының съезін шақырып, алфавитке біраз жаңалықтар енгізеді. Мұнда біраз әріпті қысқартып, жазу ережелерін қабылдағанмен, оның практикалық мәні шамалы болып шықты. Дегенмен бұл жазу халқымыздың өміріндегі тарихи факт есебінде танылады.

ХІХ ғасырда қазақ арасына орыс оқымыстылары мен ойшылдарының келе бастауының нәтижесінде, халқымыздың мәдени өмірінде елеулі өзгерістер бола бастайды. Негізінен патша үкіметінің тапсырмасын орындай келген бұлар қазақтың тілін, тарихын, ауыз әдебиетін зерттейді. Жер-жерде орысша мектептер ашылып, онда қазақ балалары да оқиды. Енді қазақтар арабша оқумен қатар орысша да оқи бастайды. Қазақтардың өз ішінен Ы. Алтынсарин, Ш. Уәлиханов тәрізді орысша білім алған, озық ойлы азаматтары жетіле бастайды. Жоғарыда есімдері аталған орыстың ориенталист-оқымыстылары қазақ тілінің фактілерін орыс графикасына түсіріп, орыс тілін үйрететін қазақтар үшін және керісінше қазақ тілін оқитын орыс және басқа ұлт өкілдері үшін оқу құралдарын жазу жұмысымен айналысады. Сөйтіп, бұл кезең орыс оқуы мен араб жазуы-

¹⁷ Мелиоранский П. М. Краткая грамматика казак-киргизского языка. СПб., 1894. Ч. 1. С. 13.

ның астыртын айқасқа түскен тұсы болатын. Мұны Шоқанның қалай байқағанын жоғарыда айтып өттік.

Алайда орыс оқымыстыларының қазақтарға орысша үйретіп, олармен араласа бастағанына қарап, патша өкіметі саясатының астарын көрмей кетуге болмайды. Патшамен орыс буржуазиясының мұндағы көксегені — бұратана елді билеуге тікелей жәрдемдесетін қолшоқпар дайындау болатын. Расында да Ыбырай мен Шоқан сияқты жарқырап шыққан жұлдыздар болмаса, ол кездегі орыс мектебі ең алдымен, өз елін тізе бүктіретін толып жатқан қазақ чиновниксымақтарды берді. Олардың өз жұртына деген бар жақсылығы бірінің үстінен бірі ұйымдастырған арыз-шағымдарды орысшалап, ұлық пен екі арадағы итіс-тартыста өз басына пайдалы, шашылған мүлікті қағып түсіп қылғыта беруден әрі асқан жоқ.

Революцияға дейінгі халқымыздың тарихында болған екі түрлі үлгінің пайдасы мен зияны қысқаша айтқанда осындай.

Жазу — адамзат қауымы тапқан мәдени мүліктің ең асылдарының бірі. Жазу әліппеге (алфавитке) тәуелді. Мәдени өрлеуге себепші болған жазудың негізі алфавит деп танитын болсақ, әліппені асқан даналықтың туындысы деп қарауымыз керек. Қоғам өмірінде мұның мағынасы аса зор екенін әсіресе, 70 жылдық Совет шындығы тамаша дәлелдеп отыр.

Барлық басқа туысқан республикаларындағыдай біздің республикамызда да алғаш қолға алынған мәселенің бірі — осы жазу мәселесі болатын. Партиямыз бен үкіметіміздің халық шаруашылығы мен экономикасын өркендетумен қатар күн тәртібіне осы мәселені қоюы тегіннен-тегін емес. Революцияны жасау бар да, оның жемісін көріп, баяндатып ұстай білу тағы бар. Сол ұлы төңкерістің шын мағынасындағы ұлы болмысын дұрыс түсініп, соның идеяларын іске асыру екінші бір революциялық қимылды қажет етеді. Ол — мәдени революция. Совет өкіметінің табан тіреп, қаз тұруында осы мәдени революцияның орны бөлек. Мәдени революцияның басқы проблемасы халықтың жаппай сауатын ашып қана қоймай, соны көтеру болып табылады.

Революцияның алғашқы күндерінен бастап-ақ, Коммунистік партия мен Совет үкіметі әрбір ұлттың өз ана тілінде жазуы болуына қамқорлық жасай бастады.

Себебі мәдени прогрестің айқын бір белгісі ең алды-

мен ғылым-білімнің өркендеуінен көрінеді. Білімнің, ғылымның дамуы қай елді болса да мәдени өрлеуге жетелейді. Егер Совет өкіметі мәдени революцияның маңызды бір тармағы тіл қозғалысын, сауаттылық мәселесін қолға алмаған болса, дәл бүгінгідей дәрежеге ешқашан да жете алмаған болар еді. Біздің еліміз ешқандай саяси-әлеуметтік өзгерістер мен экономикалық жетістіктерді көре алмаған болар еді.

Марксизм-ленинизм ілімінің ұлт тілдерін дамытудағы өлшеусіз ролін тереңірек түсіну үшін: патшалық Россия кезіндегі империализм идеологтарының мына бір сорақы пікірін еске түсіру қажет: «Олар тілдердің грамматикалық ережесін жазып, оған аздаған әдеби өң беріп, жазумен жабдықтап мектепке енгізуді, сөйтіп соған лайықты халықтар тобын жасауды¹⁸ мақсат еткенін жасырмай айтады».

Ол кездегі «қамқорлықтың» сиқы осындай екенін кезінде ұққан В. И. Ленин бастаған большевиктер партиясы жаңа және көне әдеби тілдердің қай-қайсысын да қалыпқа түсіріп, дамытуды тарихи қысқа мерзімде іске асыруға кірісті.

Сауатсыздықты жою үшін сауаттылардың сапасын анықтап, саналы әрекетке көшу керек болды. Партиямыздың осы мәнді мәселеде арқа сүйегені ғалымдар мен алдыңғы қатарлы интеллигенттер болғаны мәлім. Солардың ішінде озық ойлылары мен жоғары білімділерін жетекке алып, жаңа дүние жаңалықтарының жаршысына айналдыра білді.

Бұл аса жауапты жұмыста партиямыздың сүйеніші В. И. Ленин қағидалары болды. Ұлт және тіл мәселесі төңірегіндегі ойларын ұлы көсем революциядан әлде қайда бұрын әрі айқын, әрі түсінікті тілмен айтқан болатын. Владимир Ильич қағидаларын басшылыққа ала отырып, Коммунистік партиямыз өзінің 1921 жылы өткен X съезінде осы мәселе жайында нақты тұжырымға келді.

...Оның жалпы мазмұны өз сөзімізбен айтқанда, былай болып шығады. Алға кеткен орталық Россияны қуып жету үшін орыстан өзге халықтардың еңбекші бұқарасына жәрдем ету керектігі атап көрсетіледі. Мәселен сол халықтардың ұлттық болмысына сәйкес келетін

¹⁸ Журнал министерства народного просвещения. 1887. Февраль. С. 37.

советтік мемлекеттіліктің түрін ана тілінде жұмыс істеп жатқан жергілікті тұрғындар тұрмысы мен мінез-құлқын жақсы білетін адамдардан қамтылған сот, әкімшілік, шаруашылық, өкімет органдарын дамытып тұрақтандыру қажеттігі айтылады. Сондай-ақ, ана тілінде баспасөзді, мектепті, театрды, клуб пен мәдени-ағарту мекемелерінің жұмысын жандандыру, басқару жүйесі мен, әсіресе, оқу білім саласы бойынша жергілікті жерде партия, совет қызметкерлерін, білікті маман жұмысшыларды жеделірек дайындау үшін жалпы және кәсіптік-техникалық білім беретін мектептер мен курстар тармақтарын (әсіресе, қырғыз (қазақ), башқұрт, түрікпен, өзбек, тәжік, әзірбайжан, татар, дағыстандықтар үшін) ашып, дамыту¹⁹ жөнінде нақты шаралар жүргізіледі.

Күн тәртібіне қойылған бұл мәселенің бәрін орындап шығу оңайға түспегені белгілі. Пролетариат революциясының басты принциптерінің бірі мәдениетті демократияландыру деп түсінсек, бұл үшін, ең алдымен, артта қалған аймақтарда, қысқа мерзім ішінде ұлттық мамандарды даярлап шығу керек болды. Сол мамандарды әзірлеп, цивилизациядан кенжелеп қалған шет аудандар жұртшылығын социалистік экономикамен мәдени қосу үшін әрбір ұлттың өз ана тілінде көпке ортақ жазу жүйесі жасалуы тиіс.

Бұл игі іспен айналыспаған адам кем де кем: басшы қызметте отырған жолдастар, алдыңғы қатардағы интеллигенция өкілдері т. т. Әсіресе тіл білімпаздарының жұмысына түбірлі өзгерістер енуі қажет еді. Енді олар революция алдындағы жылдардағыдай тиіп-қашып факті жинаумен ғана шектелмей, еліміздегі барлық тілдердің бүгінгі жайы мен даму, жетілу мүмкіндігін жоспарлы түрде жүйелей зерттеумен шұғылданады.

Жаңа жазба жүйесін жасап, бұрынғыларды жақсарту жолында, ғалымдар көптеген теориялық мәселелерге тап болды. Осы күнге дейін істелген жұмыстар негізінде қалың жұртшылық түгелдей әжетке жаратарлық, ғылыми дәлелденген алфавитті құрастыру мемлекеттік мәні бар іс еді. Үлкен шаруаның негізін қалау кезінде ғалымдар арасында айтыс-тартыс та болды.

Ұлт республикаларындағы советтік мекемелердің

¹⁹ КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов. М., 1953. Ч. 1. Изд. 7. С. 559.

бәріне жергілікті тұрғындар тартылды. Мектептерде сабақ және іс қағаздары жергілікті халық тілінде жүргізілді. Барлық жерде бастауыш, орта мектептер ашылып, біртіндеп жоғары оқу орындарына көше бастадық. Алыс түкпірлерге, сауатсыз аймақтарға барып, жергілікті мемлекеттік мекемелерде қызмет істейтін мамандар даярланды. Инженер-техник қызметкерлер, ғылым мен өнер қайраткерлері, мұғалімдер мен түрлі мамандық иелері әзірленді.

Мемлекетіміз жергілікті ана тілінде оқу құралдарын және аударма кітаптарды көптеп шығара бастады. Ал газеттер мен журналдардың халық игілігіне қызмет етуі мәдени жетістігіміздің бір парасы болып табылады.

Алғашқы бесжылдықтар тұсында партиямыздың басшылығымен оқу-ағарту ісінде қыруар жұмыстар істелді. Совет Одағы жаппай сауатты мемлекетке айналды. Халқымыздың творчестволық еңбегінің нәтижесінде бұл жылдары шынында да капиталистік мемлекеттердің ешқайсысының өңі түгілі түсіне де кірмейтін ғажайып мәдени революция жасалды. Осы мақсатты орындауға бірден-бір себепкер болған іс — Совет Одағында тіл проблемаларының дұрыс шешілуі деп білеміз. Халықтардың тең праволылығы мен достық қарым-қатынаста болуын негіз етіп алған Коммунистік партиямыздың лениндік ұлт саясаты бұл мәселені күні бүгінге дейін күн тәртібінен түсірген жоқ.

Ұлы Октябрь революциясынан бергі жердегі жазу мәдениетіміздің тарихын үш кезеңге бөліп қарастырған жөн. Негізінен араб жазу үлгісін пайдаланған 20-жылдарды алғашқы кезең деп қарасақ, латыншаны әжетке жаратқан 30-жылдарды екінші кезең деп білеміз. Ал 40-жылдардың басынан біз жаппай орыс жазу үлгісін пайдалана бастадық. Содан бері қарайғы уақытты үшінші кезең есебінде қарастыруды дұрыс деп есептейміз.

Аталған үш кезеңде халқымыз үш түрлі жазу үлгісін пайдаланған екен. Үш топқа бөліп қарауымыздың мәнісі де осыған байланысты.

В. И. Ленин 1919 жылы 26 декабрьде РСФСР тұрғындары ортасында сауатсыздықты жою жөніндегі декретке қол қойды. Онда айтылған мына сөздерді еске түсірмей, осы бір тарихи процестің мәнін жете түсінбес едік. «Республиканың 8-ден 50 жасқа дейінгі оқып, жазу білмейтін тұрғындары ана тілінде немесе орыс тілін-

де ерікті түрде оқып сауат ашуы керек»²⁰. Әліпті таяқ деп білмейтіндерге әріп үйретіп, сауатын ашу бір жағынан қандай абыройлы іс болса, екінші жағынан тауқыметі мен азабы аралас бейнет еді. Әйтпесе қысқа мерзімде қолжеткен табысқа таңданбасқа болмайды. Мүмкін ең басты себебі халықтың білімге деген ынтасы мен партиямыздың көрегендік саясатында болса керек. Ресейдің барлық аймақтарындағы сияқты қазақ жерінде де бұл сауат ашу шаруасының мейлінше қарқынмен жүргізілгені мәлім.

Қазақстанның партия ұйымы, үкіметі және жалпы жұртшылық елді жайлаған аштық пен жалаңаш-жалпылыққа қарамастан бұл жылдары көптің сауатын ашуда орасан зор жұмыстар жүргізді. Ол 1921 жылдың 26 июлінде сауатсыздықты жою туралы арнайы қаулы қабылдап, нақты шаралар белгіледі. Мемлекеттік мәні ерекше мәселені жүзеге асыра аларлық қабілеті бар 10 мен 50-дің арасындағы сауатсыз азаматтардың бәрі еңбекке тартылды. Еңбекші бұқараның ынтасы мен партиямыздың тыңғылықты жүргізген жұмыстарының нәтижесінде 1920/21 жылдары Қазақстанда 2412 сауатсыздықты жою пункттері ашылған екен. Онда 72232 адам²¹ оқыпты. Жаппай сауаттану кезінде кездескен қиындықтардың ең бастысы ана тілінде оқытатын оқу құралдарының жетіспеуі және сапасының төмендігі еді.

Алайда жыл өткен сайын жұмыс жандана түсті. Егер 1923 жылы 3000 адам сауаттанып, 90270 адам оқытатын 1003 пункт ашу көзделсе, 1924/25 оқу жылында мұндай пункттердің саны 6677 болған екен.

1921—22 жылы тұңғыш рет қазақша оқу құралы баспаға басылып шықты. Оның біразы Қазан қаласында басылған.

Ал 1925—26 оқу жылында республика бойынша 3344 мектеп жұмыс істей бастаған. Оның 111-і ғана жеті жылдық және екінші басқыш (вторая ступень) мектеп болған. Бұларда сабақ алған 17720 баланың 3048-і қазақ екен. 215142 бала оқитын 3233 бастауыш мектепте 67769 қазақ баласы²² білім алған.

Сөйтіп, 1920 жылы республика бойынша сауаттылар санын процентке шаққанда 14,4 болса, оның ішінде қа-

²⁰ *Директивы ВКП(б) и постановления советского правительства о народном образовании за 1918—1947 гг.* М.; Л., 1947. С. 118.

²¹ Қазақ ССР тарихы. Алматы, 1981, 4-т. 495-б.

²² Сонда, 485-б.

зақтар қалада — 13,9 процент те, ауылды жерлерде 2,9 процент болған. Ал 1926 жылғы санаққа жүгінсек, сауаттылығымыздың едәуір арта түскенін байқаймыз. Мәселен, 17 мен 35 жастағылардың сауаттылығын әртүрлі ұлт өкілдері бойынша салыстырып қарасак: республика бойынша сауатты қазақтар саны 10 процентке, орыстар 57 процентке, украиндар 50,9, татарлар 67,5 проц-ке²³ жеткен. Сонда 1920—1926 жылдар арасында республикамызда шыққан сауаттылардың саны 244 мың адамнан асқан.

Баспа орындары ашылып, онда қазақша кітаптар шығару ісі жолға қойылды. Жаңадан пайда болған газет, журналдар мәдени шаруашылығымыздың жандана түсуіне сеп болды. Бұлардың біразы қазақ тілінде шықты. Мысалы, 1925 жылы республика бойынша 31 газет, соның 13-і қазақша екен. Ел сауаттана бастаған соң жергілікті тілшілер саны да көбейе бастады.

Міне, осы аталып өткен шаралардың бәрі — баспа жұмысы, іс қағаздары, газет, журналдар, қаулы-қарарлар т. т. қай-қайсысы да хатқа араб алфавитінің негізінде түсіпті. Түркі тілдес халықтардың, соның ішінде қазақ тілінің дыбыстық жүйесін толық бере алмайтын араб жазу үлгілерінің кемшіліктерін көре отырып, неге тағы да он шақты жыл бас қатырдық, бірден неге латын немесе орыс графикасына көшіп алмадық деген сұрақ тууы мүмкін. Мұның бірнеше тарихи себептері бар.

Лениндік ұлт саясатын бұлжытпай іске асырып келе жатқан партиямыздың көрегендігін дәл осы тұста да анық байқауға болады. Қазақ халқының негізгі көпшілігі сауатсыз болғаны рас. Алайда олар пайдаланып келген арабша жазу үлгісінің болғанын есепке алсақ, жұртшылықтың біразының азды-көпті сауат ашқанын мойындау керек. Бұл факт. Тарихи, діни қиссаларды заулатып оқып, сәл де болса көптің көкейіне шырағдан жаққан молла-дамылаларды былай қойғанда, өзара хат жазысып, хабар алысарлық халде болған жұртты тарихтан білеміз. Ескерілген бір жайт осы. Екіншіден, елдің көпшілігі там-тұмдап қара танығанмен әлі санасы жетіле қоймаған кезі. Сондықтан да, жаңа өмірдің жаңалықтары мен ескі өмірдің етек басар ескі әдет-ғұрып, на-

²³ ҚазССР Орт. Мемл. архиві. 81-к. 1-т. 1513-іс.

ным-сенімдері арасындағы күрестің жеңісе алмай тұрған шағында халықтың аз да болса көзі үйренген жазуды тастап, бірден басқа алфавитті қабылдай қоюы оңай болған жоқ. Үшіншіден, осындай шақта еңбекші бұқараға жаңа дәуірдің жарқын істерін байқататын, партияның қаулы қарарларын, директива мен шешімдерін, әзірше өзіне түсінікті жазу үлгісін пайдалана отырып жеткізу жағы жетіспей жатты. Міне, осындай бірнеше объективті себептерді ескеріп, партиямыз бен үкіметіміз бірден-бір дұрыс шешім тапты деп білеміз.

Уақытша болса да көптің қажетін өтеп отырған бұл жазудың енді қазақ тілінің заңдылықтарына орай жақсарта, жандандыра түсудің амалы қарастырылды. Бұл істе, әсіресе, қазақтың оқыған зиялы азаматтары ат салысты. Олар орыс оқымыстыларының, мамандарының теориялық еңбектерін зерттей отырып, қазақ жазуын ғылыми жүйеге түсіруге әрекеттенеді. Сол кездегі газет, журналдарды қадағалап қарағанда, осы мәселеге арналған бірен-саран материалдарды кездестіруге болады. Алайда араб жазуын жақсартуға арналған ауыз толтырып айтарлық мақаланы айта қою қиын. Араб алфавитіне дәйекше енгізіліп, қайсыбір әріптердің қызметі сараланады: 1924 жылы оған реформа жасалып, оны қазақ тілінің ережелеріне үйлестіру бағытында біраз жұмыстар жасалды. Қайсыбір басы артық әріптерді алып тастап, ана тілімізге бейімдеу жағы қарастырылды. Сөйтіп, бұл алғашқы реформаның нәтижесінде ұлттық жазуымыз бен алфавитімізді біршама жөнге келтірдік. Осындай алғашқы әрекеттер ұлттық мәдениетімізді өркендету саласына септігі тиген алғашқы кезең ретінде бағаланады.

Араб алфавиті советтік өміріміздің алғашқы кезеңінде сауат ашуға көмектескенмен, келе-келе келелі тіршіліктерге кедергі бола бастады.

Революцияға дейінгі қазақ жазуы

Араб жазуының күрделілігі мен кемшілігі жайында кезінде көптеген оқымыстылар қынжылып айтқан болатын. Мәселен, Қ. Маркске жазған бір хатында Ф. Энгельс осы жазу жайында былай депті: «...парсы тілі нағыз құбылмалы ойнақы тіл. Егер, алты әрпі бір-біріне ұқсап тұратын және дауыстылары жоқ қарғыс ат-

қыр араб алфавиті болмаса мен бүкіл грамматиканы 48 сағаттың ішінде үйреніп алуға тырысар едім»²⁴.

Шығыс халықтарының ағартушылары араб алфавитінің ақауларын бұрыннан-ақ сезіп, оны жақсарту не өзгерту үшін күрес жүргізіп келген. Бұл жайында эзирбайжан халқының әйгілі жазушысы, әрі ойшылы Мирза Фатали Ахуновтың (1812—1878) мына бір айтқан сөзін еске түсірудің өзі-ақ жеткілікті: «Мұсылман халықтары басшыларының ашық күн тәрізді айқын да маңызды мәселені түсінбеуі өкінішті. Олар басқа кез келген реформаны жасауға бар, тіпті темір жол, телеграф линияларын салуға, пароход жасап, түрлі құрылыспен айналысуға келісім бергенмен, осы реформалардың барлығының негізі — алфавитті реформа жасауға қарсы»²⁵, — деп жазды ол. Мұндай пікірлерді көптеген шетелдік Шығыстың мәдениет қайраткерлері де айтқан. Өз елінің мәдениетке ертерек жетуі үшін өмір бақи айқасып өткен Иран ағартушысы Мирза Малькомхан: «Мұсылман елдерінде жүріп мен бұл мәселемен 20 жыл бойы айналысып, 20 жыл бойы прогреске жетудің жолын іздедім, қдам басқан сайын, мұсылман халқы прогреске өз алфавитін қазіргі Европа техникасына жақындатып өзгерту арқылы ғана жете алатыны жөнінде жаңа дәлелдемелер тауып отырдым»²⁶.

Ал, Иран оқымыстысы Саид Нафиси латын графикасына көшелік деп ашық жазды. Алайда бұл ұсыныстардың прогрестік мәні зор болған сайын, кедергілер де көбейді. Ұлы Октябрь революциясына дейін шет ел болсын, патшалы Россия болсын, бір де бір елде бұл идея іске аспады.

Латын әрпіне негізделген жазу және термин жасау мәселесі

Біздің елімізде бұрын араб жазуын пайдаланып келген халықтар 20-жылдары біртіндеп латын әрпіне көшуді қолға алды. Бұл қозғалысты ең әуелі эзирбайжан ғалымдары бастаған болатын. Мұнда арнаулы комитет ұйымдастырылды да, оны Н. Нариманов басқарды. В. И. Ленин 1922 жылы эзирбайжан өкілінің жаңа алфавит жайлы хабарын тыңдай отырып, мұны «бұл Шығыс-

²⁴ Маркс К., Энгельс Ф. Соч. Т. 28. С. 222—223.

²⁵ Культура и письменность Востока. М., 1931. № 7, 8.

²⁶ Сонда.

тағы революция»²⁷, — деп бағалағаны жайлы И. Хансуваров жазды.

1926 жылы февральда Бакуде түркі тілдес халықтар жазуын латындастыруға бағытталған Бүкілодақтық түркологиялық I съезд болып өтті. Съезде жаңа алфавитті енгізу жұмыстары жөніндегі Орталық Комитет құрылды... Оның бастығы болып сол кездегі Әзірбайжан Орталық Атқару Комитетінің Председателі С. Агамалы-оғлы сайланды.

Баку қаласында латын алфавитінің алты жылдығына байланысты өткізілген мәдени мейрамға қатысқан М. Горькийдің мына бір естелігі қызық: «Араб алфавитін латынша алмастырудың инициаторы түркі республикаларының президенті, ғажайып қарт Самед-аға Агамалы-оғлы бала сияқты жалынды сөз сөйледі. Ол В. И. Лениннің: «Латын алфавиті — түркілер ортасындағы мәдени революцияның алғашқы бастамасы»²⁸, — деген сөзін келтірді.

Сөйтіп, біртіндеп барлық түркі тілдес республикалар латын әрпіне негізделген жаңа жазуға көшті. Бірақ, бүкілхалықтық істің жүзеге асу жолында да талай қиыншылықтардың болғаны мәлім. Тап қайшылығы шиеленісіп, идеологиялық күрес жүріп жатқан тұста социалистік мәдениетіміздің даму барысын көре алмайтын буржуазиялық интеллигенция әр алуан қайшы әрекетін істеп бақты. Олар қалың бұқараны сауаттандыруға күмән келтіріп, тіпті бұған мүлде қарсы болды. Еңбекші елдің сауатсыз болғаны мұндай ескіні көксеушілер үшін тиімдірек еді. Тіпті кейбір ауылдық жерлерде латын әрпінде сабақ өткізуші мұғалімді сабауға дейін барған фактілердің біразын білеміз. Шет жағасын өзіміз көрдік те. Көршілес Қырғызстан, Өзбекстан республикаларында мұғалімдерді діннен безген кәпірлер деп айып тағып, елден аластамақ болған дін басыларын, құдай жолын ұстаушыларды білеміз. Мұхаммед пайғамбардың дінін уағыздаушылардың бұлай жанұшырып қимылдауында үлкен себеп бар. Өйткені, латын жазуы қара халықтың көзін аша бастады. Бұрын түсініксіз, бұлдыр боп көрінген көп жайттардың сыры айқындала түсті, ұзақ жылдар бойы езілген еңбекшіні құранның түсініксіз сүрелерімен улап, рухани жүдетіп келген дін мұсыл-

²⁷ Хансуваров И. Латинизация — орудие ленинской национальной политики. М., 1932. С. 21.

²⁸ Сонда. 21—22-б.

ман басшылары үшін, латындастыру ісі үлкен соққы боп тиді. Міне, сондықтан да социалистік идеологияның жаулары — ұлтшылдар, діншілдер халықты кері жолға жетектейтін араб жазуынан айрылғысы келмейтін.

Қысқасы, СССР халықтарының жазу жүйесін қалыптастыруда ерекше кезең болып есептелетін латын әрпіне көшу ісінің мәдени әрі әлеуметтік өмірімізде әжептәуір роль атқарғанын атап айту керек. Бұл, ең алдымен мұсылман дінін уағыздауға бейім араб жазуынан халықты арашалап алып қалды, сөйтіп, әлеуметтік прогресті жетілдіре түсудің бір мықты құралына айналды. Жаңа алфавит жасауда латын графикасының басқаларға қарағанда ыңғайлы екені белгілі болды. Мұның тағы бір үлкен пайдасы, енді өзара туыс тілдерде жарияланған көптеген материалдар мен көркем әдебиетті оқуға мүмкіндік туды. Оның үстіне сәл де болса орыс алфавитіне жақындай түстік. Сонымен, 1930 жылы барлық түркі халықтары латын әрпін қабылдап бітті. Бұл процестің Советтік Шығыстағы мәні зор мәдени революция есебінде бағалануы тегін емес. Латын әрпіне көшу нәтижесінде бұл жылдары 40 тілде жүзден аса газет, журналдар мен түрлі әдебиеттер шыға бастады.

Алайда, алфавиттерді латындандыру кезеңінде кемшіліктердің, асыра сілтеулердің де болғанын жасыра алмаймыз. Қайсыбір қызу қанды жолдастар латын алфавитін «дүниежүзілік коммунистік қоғам алфавиті» деп қорытынды жасаудан тайынбады. Бұл алфавиттің белгілі дәрежеде пайдасы болғанмен бұрыннан орыс графикасын қолданып үйреніп қалған кейбір халықтар үшін зияны тиген еді. Мәселен, удмурт, мордва, чуваш, коми, осетин, ойраттардың мәдени тарихынан біз осыны аңғарамыз. Латын алфавиті бұл халықтардың табиғи мұқтаждығына қайшы жасалғанын көп зерттеушілер айтып жүр²⁹. Ал, өзін тілті интернационалистің деп санаған И. Хансуваров түбінде дүниежүзілік революция жеңген кезде барлық халықтар үшін негізгі роль атқаруға тиісті алфавит осы латын алфавиті³⁰, — деп асыра мақтады. Орыс алфавитін негізге алғысы келген әрекеттер контрреволюциялық қылық есебінде қаралып, одан

²⁹ *Базиев А. Т., Исаев М. И.* Язык и нация. М.: Наука, 1973. С. 119.

³⁰ *Хансуваров И.* Латинизация — орудие ленинской национальной политики. М., 1932. С. 22.

елді безіндіруге дейін барды. Міне, осындай әрекеттерге де қарсы күрес жүргізуге тура келді.

Латын алфавиті Совет Одағындағы барлық тілге қызмет ете алмайтын еді. О баста бұл алфавит роман, герман тілдеріне әрі шіркеу тілі, әрі ғылым мен әдебиет тілі есебінде енген болатын. Латын алфавиті латын тіліне жақсы қызмет еткенмен, өзге тілдердің бар ерекшелігін өрнектей алмады. Шынтуайтқа келгенде, әлемде барлық тілге бірдей әмбебап алфавиттің болуы мүмкін емес. Қолданыста өзгелерден анағұрлым ыңғайлы пішін танытатын алфавиттің болуы әбден мүмкін. Бір кезде еліміздегі біраз ұлт тілдерінің жазуына едәуір қызмет еткен латын алфавиті де келе-келе ұлы орыс халқының мәдениеті мен екі араға салынған кедергіге айнала бастады. Орыс тілін, әдебиетін оқып-үйренуде көптеген қолапайсыздықтар туып жатты. Әрбір ұлт, бір жағынан, латын әрпіне құрылған өз жазуымен әуреленсе, екінші жағынан, графикасы басқаша орыс алфавитін тағы оқып екі жақты әуреге түсті. Осының бәрі жинақталып келді де негізгі бұқара халықтың, алдыңғы қатарлы интеллигенцияның қалауымен, бірыңғай орыс алфавитіне көшудің кезеңі туды.

20—30 жылдары тілші ғалымдардың арасында латын алфавитін біржола тұрақтандыру бағытын ұстағандар болды. Олар орыс алфавитіне көшу мәселесін шовинистік әрекет есебінде түсіндіруге тырысып бақты. Алайда, социалистік құрылысымыздың даму барысы қолдан жасалған жасанды латын алфавитінің СССР халықтарын орыс тілінен алшақтата түсетінін көрсетті. Қайсыбір республикалардағы әлі аласталып бітпеген буржуазиялық ұлтшыл элементтер үшін керегінің өзі осы болатын.

Орыс алфавиті біздің еліміздегі мәдени революцияның нәтижесінде туған саяси мәні зор мәселе. Бұл салада да лингвистердің ролі орасан.

В. И. Ленин өзінің «Кооперация туралы» деген еңбегінде, «Толық және социалистік ел болып шығуымыз үшін бізге енді осы мәдени революция жеткілікті; бірақ біз үшін бұл мәдени революцияның орасан көп қиыншылықтары бар, таза мәдени жағынан да қиыншылығы бар (өйткені біз сауатсызбыз), материалдық жағынан да қиыншылығы бар, өйткені мәдениетті болу үшін материалдық өндіріс құрал-жабдықтарының белгілі дәрежеде дамуы керек, белгілі дәрежеде материалдық база ке-

рек»³¹, — деп жазды. Мәдени шаруашылығымызды жоспарлы түрде жүргізу нәтижесінде партия мен үкіметіміз тамаша табыстарға жетті. Әсіресе, бұл мәселеде капитализмнен социализмге өту процесін аяқтағаннан кейін екінші бесжылдықтың мәні айрықша болды. Жазу жүйесінің жақсаруы нәтижесінде еңбекші бұқараның сауаттылығы арта түсті. Ал сауаттылық артқан сайын экономика мен мәдениетіміз жанданды. Тіпті халықтар арасындағы өзара достық, ынтымақ деген мәселеге жаңа бір леп қосылды, олардың бір-бірімен байланысы күшейді.

Болашақтағы мақсаты зор біздің ел үшін сауаттылық бірінші кезектегі мәселе болатын. Мәдени жорықта ілгері өрлей беру екінші міндет еді. Осы тұста Владимир Ильичтің мына бір пікірін еске алған жөн сияқты. Ол «сауатсыздықты жою жеткіліксіз, сонымен бірге совет шаруашылығын да құру керек, ал бұл жөнінде бір ғана сауаттылықпен алысқа ұзай алмайсың. Біз мәдениетті мықтап көтеруіміз керек»³², — деген болатын. Саяси мәні айрықша осы мақсатты орындау үшін жұмсалған қаржы-қаражатты еске алып қарасаңыз, туған партия мен үкіметіміздің ұлт мәдениетін дамытудағы қалтқысыз қамқорлығына тәнті боласыз.

Орыс графикасына негізделген қазіргі жазу және термин реттеу мәселесі

1936 жылдан бастап Совет Одағының халықтары орыс алфавитіне көше бастады. Бұл істе орыс халқы мен өзге ұлттар арасында саяси, экономикалық, мәдени қарым-қатынас және олардың өзара көмегі, әсіресе, ұлы орыс халқының ағалық қамқорлығы ерекше болды. Сөйтіп, осы заманғы бүкіл саяси және ғылыми ақыл-ойдың жаршысына айналып, классикалық әдебиеттің тамаша туындыларын жариялап, орыс тілі тарих сахнасына шығып, өзінің ұлтаралық тіл ретіндегі тарихи қызметін көрсетті.

Орыс алфавиті халықты алдыңғы қатарлы революциялық теория — марксизм-ленинизм теориясымен таныстырды. Бұл алфавит еңбекші бұқараның өз талап-тілегіне орай қабылданды. Жаңа алфавитке көшу кезені әртүрлі ұлт республикаларында тіл және мәдениет инс-

³¹ Ленин В. И. Шығ. тол. жин. Алматы, 1982. 45-т. 416-б.

³² Ленин В. И. Шығ. тол. жин. Алматы, 1981. 44-т.

титуттарының ашылуымен түспа-түс келіп жатты. Осыдан былай қарай тіл құралы бүкілхалықтық іске айналып, бұған еңбекшілер қызу араласа бастады.

Қандай бір салада болсын орыс алфавитін қабылдаудың мәні ерекше болды. Жазу жүйесін жетілдіруде, ұлттық әдеби тілдерді дамытуда және Совет Одағындағы ұлттардың мәдени дәрежесін көтеруде орыс алфавитінің атқарған қызметі мол. Осы алфавит арқылы біз орыстың озық мәдениетін игеріп, дүниежүзілік мәдениеттің алтын қорынан нәр ала бастадық. Сондай-ақ, мектептерде сабақ беру жүйесі жеңілдене бастады. Қазақ халқының орыс тілін үйренуіне мүмкіндік туды. Орфографиялық норманы қалыпқа келтіруде, қоғамдық-саяси лексика мен ғылыми-техникалық терминдерді жасауда орыс жазуының көмегі орасан зор екенін біз күні бүгінге дейін көріп-біліп келеміз.

Жалпы орыс алфавитінің артықшылығын, тек біз ғана емес, советтік және шетелдік ғалымдардың да біразы таңдай қаға жазған болатын. Мәселен француз тілшісі Ж. Вандриес кириллицаға негізделген орыс алфавиті жөнінде былай деген: «Славяндардың Кирилл және Мефодий алфавиті — нағыз кереметтің өзі. Ағылшын, сактар мен ирландықтар алфавиті бұдан әлде қайда алыс жатыр. Бұлар латын алфавитін өз тілдеріне жақындатпақ болып әлденеше ғасыр әуреленді, бірақ онысынан онша нәтиже шықпады»³³.

Алфавит атаулыға баға беру үшін оның адамзат қоғамында атқаратын қызметіне қарай және бүкілодақтық прогреске қаншалықты пайдасы бар деген тұрғыдан қарау керек. Осыған қоса мәдениеті ертеден дамыған елдің жағдайымен санасу қажет. Орыс алфавиті мұндай шарттардың бәріне жауап беріп отыр. Қазақ халқының қалауымен қабылданған бұл алфавит қазір отыз жылдан аса уақыт бойы ұлттық мәдениетімізді дамытуға қызмет етіп келеді. Орыс тілі негізінде жасалған орфографиямызды қалыптастыруда қазақ лингвистерінің еңбегі зор.

Сөйтіп жазуымыздың бірнеше сатылы кезеңдерін саралай келе айтпағымыз, қай тұрғыдан алып қарасақ та, орыс графикасына негізделген алфавиттің артықшылығы туралы. Шынында, тіліміздің қазіргі даму деңгейін дөп таңбалап отырған қазіргі жазуымыз осылайша өрістеме-

³³ Вандриес Ж. Язык. М., 1937. С. 296.

се, біз сөздік құрамымыздағы мыңдаған сөздерді әлі күнге дейін былықтырып жазып келген болар едік. Әсіресе түбегейлі байлығымызға айналған қатары сан мыңдап саналатын халықаралық терминдер мен орыс тілі арқылы келген кірме сөздерді таңбалауда есепсіз былыққа батқан болар едік. Әрбір сөздің, әрбір терминнің графикалық пішінін дәл түсіруде орыс алфавитінен асқан үлгіні табу қиын. Халықаралық терминдер түгілі, байырғы қазақ сөздерінің өзінің мағыналық әрі құрылымдық ерекшелігін, тұлғалық өрнегін беруде араб жазуының да, латын әліппесінің де қауқарсыздығын өмір көрсетті. Аталған екі жазу үлгісі бойынша бейнеленген қаншама термин сөздер жазу жүйесін қиыншылыққа душар етіп келгені мәлім.

Қазір жер жүзі тілдерінің көбіне ортақ халықаралық терминдерді таңбалауда қазақ жазуы ешбір елден қалыспайды. Біз қазір мұндай сөздерді, терминдерді сол түпнұсқа күйінде айнықатесіз таңбалап, оқып, пайдалана аламыз. Яғни сауатты жетілдіруде ерекше роль атқаратын қазіргі жазуымыздың өрелілігін термин таңбалаудан да тануға болады. Ендігі әңгіме қазақ терминологиясының жасалу, қалыптасу, даму тарихы жөнінде болмақ.

МЕМТЕРМИНҚОМ ЖӘНЕ ТЕРМИН ҚАЛЫПТАСТЫРУ МӘСЕЛЕСІ

КПСС XXVII съезінде атап көрсетілгендей, өнеркәсіп, ауылшаруашылық және мәдениеттің барлық саласында атқарылуға тиісті мақсаттарымызды орындау үшін ғылым мен техника жетістіктерін барынша молынан пайдалану көзделіп отыр. Советтік өмір шындығы— сол ғылым мен техника жетістіктерінің жемісі. Мұның тілге де тиген әсері мол. Совет халықтары тілдерінің қазіргі ғылыми сипатынан осыны айқын аңғарамыз. Ғылым мен техниканың сала-саласына орай өрбіген, әрқилы мән жетелеген ұғымдарды пішіндеу әдеби тілдің арнайы саласы терминологиялық лексикамыздың жасалып, қалыптасуына әкеп соқтырды. Бірақ бұл бірден және оңай ие болатын олжа емес еді. Қаншама теориялық түйіндеулер мен қыруар практикалық шараларды іске асыру нәтижесінде ғана бірсыпыра мәселелер реттелді.

Жалпы әдеби тіл дегеніміздің ауқымы кең, шеңбері үлкен ғой. Оны ғылыми әдебиетте тілдің дамыған кезінің белгісі деп таниды. Ал дамыған кезеңге тән әдеби тілдің қасиетін танытатын басты арналарының бірі — терминологиялық лексика екенінде дау жоқ. Яғни терминдік жүйесі айқындалған және ғылыми ой-пікірлер мен техникалық тағлымды танытарлық сөз байлығы мол тіл, ол болашағы мол, нағыз дамыған әдеби тілдер қатарына жатса керек.

Осыған қарағанда, әдеби тіл дамуының нәтижесі, яғни ол қоғам өміріндегі өзгерістерге орай өріс алып, дамып, соның мәдени санадағы айнасына айналып отыратынға ұқсайды. Ал қоғам өміріндегі мұндай өзгеріс-

тер әрдайым бір қалыпты бола алмайды. Белгілі бір дәуірде эволюциялық дамудан революциялық сапаға ауысып, ал кейбір кезеңде керісінше қалыпты күйге көшіп отырады. Тілде пәлендей революциялық түбірлі өзгерістер бола қоймағанмен, ол қоғамдық құбылыстардың бәрін қамтып, соған лайықты ұғым, түсініктерді сөз түрінде таңбалап береді. Барлық өзгеріс, өрістер тілде көрініс бермей тұрмайды.

Ал тілде болып жататын әлгіндей құбылыстар бір қарағанда, еріктен тыс өз бетінше өрбіп жататын сияқты. Шындығында, тілде ішкі табиғи жүйеден тыс ешнәрсе жасалмайды. Бәрі тіл дамуының ғасырлар бойы қалыптасқан заңдылығына орай болады. Осы процеске бірауық зер сала қарасақ, тілдің лексикалық қабаты алуан-алуан кезеңді бастан өткізген екен. Әр кез өзінің талап-тілегіне орай байырғы сөздерін қайта екшеп, қайсыбіріне қосымша мағыналық жүк артып, сөз жасаудың түрлі амалдарын қарастырып, көрші елден сөз алып т. т. әрекет еткен. Сонда тілдің лексикалық қабатының бір алуаны жанданып, екіншілері көмескіленіп, неше алуан құбылып, сұрыпталып, уақыт тезінен өтіп отырғанын байқаймыз. Солардың ішінен терминологиялық лексиканы ерекше атауға болады. Терминдік даралық сипат алған сөздер мен сөз тіркестері, бейнелеп айтқанда, тарихи кезеңдер мөріндей боп таңбаланған тілдік фактілер. Бұл да қоғам дамуының заңдылығына сәйкес туған лексика. Осылардың даму тарихына, қалыптасу кезеңдеріне тереңірек бойласаңыз, оның мейлінше қаулап, қанат жаюы Ұлы Октябрь революциясынан бергі жердің үлесіне тиеді екен. Тілдің бұл қабатының дамуында өзіндік ерекшелік те бар. Осыған жататын сөздік құрамға енген қолданыста активтілік танытып жүрген термин сөздердің бәрі дерлік саналы әрекет нәтижесі деп айтуға болады. Сол дауылды дәуірдің алғашқы сәтінен бастап-ақ, барлық аймақта (әсіресе Қазақстан сияқты елде) сауаттылық ұраны көтеріліп, оқу-өнер, ғылым-білімге талап күшейді. Осының салдарынан қазақтың көптеген байырғы сөздерінің мағынасы кеңейіп, жаңаша өріс алды. Тіпті, керек десеңіз, өнімділік нышанын таныта бермейтін кейбір жалғау, жұрнақтардың өзі жанданып, жаңаша қызметке көшіп, сөз жасаудың актив түріне айналып кеткені бар (Бұл жөнінде еңбектің кейінгі бөлімінде толығырақ әңгіме болады).

Байырғы лексикамыздың жаңа өмірге лайықты жа-

ңаша сипат алуына қоса, тіліміздің кірме сөздер қорының жасалғанын да байқаймыз. Яғни бұрын тіршілік ету дағдымызда болмаған ғылым мен техникаға байланысты ұғымдарды білдіруде жалпыға ортақ халықаралық терминдер мен атаулық мәндегі орыс сөздерін пайдалану — қазақ әдеби тілінің арналы бұлақтарының бірі болып табылады. Ал тіл қоғамға, қоғам мүшелерінің бәріне бірдей қызмет ететін болғандықтан, сол қоғам мүшелерінің өзі бұл процесті үнемі қадағалап, тілді бөгде сөздерден қызғана қорғаштап, жаңаларын сұрыптап, қолданыс мұқтажына орай икемдеп отыратыны да бар. Сөз болып отырған лексикалық қабаттың уақытында әдеби нормаға сай қалыптаса қоюы оңай болған жоқ. Неше алуан талас-тартыс объектісіне айналып, сан алуан сарапқа түскені мәлім. Мұның бәрі тіл дамуының белгілі кезеңдеріне тән заңды құбылыстар.

Сол бір тарихи кезеңдер шеңберінде тіл дамуына әсер еткен мәселелерді саралап, ғылыми тұрғыдан талдап алмай тұрып, терминология жайлы жүйелі сөз қозғау қиын. Сондықтан термин жасау мен қалыптастыру ісінде айтарлықтай із қалдырған сәттерді, кейбір деректерді сөз ете кетуге тура келеді.

Бұл ретте, қазақ терминологиясы түгілі, бүкіл ұлттық мәдениетіміздің қаулап қанат жаюына ықпал жасаған шаралардың 20—30 жылдарда тіпті белең алғанын айту лазым. Неге десеңіз, сауат ашудың жарқын бір беттері осы кезеңге тап келеді. Жер-жерде сауат ашу мектептері, театр, газет, журналдар ашылып, баспаханалар жұмыс істей бастаған. Соның нәтижесінде бұрын қағазға түскен өз сөзін сирек көретін қазақ қауымы еңбекші бұқара, енді жазу-сызуға өзі тікелей араласып, белсенді іске көше бастады. Байырғы қазақ сөзінің енді қоғамдағы қызметі кеңейіп, ол баспасөздің, радионың, көркем әдебиет пен түрлі шаруашылық, саяси кітаптар тіліне айналды. Оның осылайша қызмет аясы кеңеюмен бірге лексикалық байлығымыздың қолданыстағы пішіні өзгере бастады. Қайсыбір сөздер арнайы қолданыстағы болмысына орай нақтыланып, терминдік сапаға көшті. Сөйтіп тіліміздің әдебилену дәрежесі айқындалды. Бірақ мұның бәрі өзінен-өзі іске асып, жасалып жатқан нәрсе емес. Жоғарыда сөз болғанындай адамдардың саналы әрекетінің нәтижесі. Сонымен, отандық ғылымның содан бергі өткен жолын бір сәтке көзге елестетсек, терминологияға байланысты қыруар жұмыс істелген

екен. Екі тілді қаншама сөздіктер жарық көріп қалың жұртшылықтың игілігіне айналды. Қаншама сөздер терминдік мәнде қайта жаңғырып, әдеби тіл қорына келіп қосылды.

Бұл тұста, ең алдымен, есте тұтатын жайт мынау: Әдеби тіл дегенімізді тек көркем әдебиетке теліп, соған ғана қатысты деп қарауға болмайды. Қоғам өмірінде атқарып отырған қызметіне қарап, біз оны өте кең мағынада түсінеміз. Оның жалпы сипатын айқындайтын бірнеше белгілері бар. Біздің түсінігімізше, әдеби тіл, ең алдымен, қоғамға, қоғам мүшелеріне қызмет ететін қарым-қатынас құралы, жалпы жұртшылыққа өмірдің алуан-алуан сырларынан, оқиғаларынан, құбылыстарынан кең мағлұмат беретін хабар тілі, халқымыздың ғасырдан ғасырға ұласып сақталып келе жатқан сөз байлығын сақтаушы, мәдени мұрамызды жинақтаушы қазына, тыңдаушы мен оқушысын өлшеусіз әсерлендіріп, нәр беретін сан-салалы қызметі бар, стильдік тармақтары қанат жайған теңдесі жоқ әлеуметтік құрал.

Стиль дегенде, солардың ішінде, бүгінгі дәуірде ерекше бой түзеп, қатпарлана дамып келе жатқан саласының бірі — ғылыми стиль, яғни ғылым тілін айрықша қарау керек. Ғылыми-техникалық прогреске орай туып, өміріміздің алға бастар өзекті проблемасына айналған ғылымның бұл саласында анықталғанынан гөрі анықталуға, зерттелгенінен гөрі зерттелуге тиісті жайлары көбірек. Өйткені, қазіргі қазақ тілінің бай лексикалық қорының, шамалап айтқанда, $\frac{3}{2}$ -сін жекелеген ғылым салаларын алсақ, бұдан да көп термин сөздер жүйесін құрайды екен. Бұл не деген сөз? Бұл ана тіліміздің даму тарихында бүгінгі заман болмысына лайықты, соның небір ірілі-уақты белгі-нышандарын білдіре аларлық сөзжасампаздық құбылыс жүріп жатыр деген сөз. Ендеше үздіксіз жүріп жатқан бұл процестің ғылым үшін маңызын ашып, зерттеудің қажет екені даусыз. Ал әрбір ұлт тіліне еніп, ғылыми стиль тармақтарының өрістеуіне, қоғамдық-саяси лексикасының қалыптасуына тікелей жол ашқан халықаралық лексиканың интернационалдық сөздердің есебіне жету, қазір тіпті де оңай шаруа емес.

Ұлы Октябрь революциясы жеңгеннен кейінгі алғашқы жылдардың өзінде-ақ қолға алынған бұл жұмыстармен қатар барлық ұлт тілдерінде терминдер жүйесінің қалыптасуына үкімет тарапынан үлкен қамқорлық жа-

салғаны мәлім. Әрбір сөз, әрбір терминнің қызметі айқындалып, олардың советтік өмірдегі өрісі анықталды. Ғылым мен техниканың, оқу-ағарту ісі мен шаруашылықтың, көркем әдебиет пен жалпы мәдениет салаларының сараланып шығуына лайықты қарапайым халық тілі мен халықаралық лексиканың тығыны ағытылып, түйдек-түйдек, лек-легімен қолданысқа түскен сөздер шеруі басталды. Бір қарағанда, айтуға ғана жеңіл осы процеске көз жүгіртсек, мазмұны социалистік, түрі ұлттық мәдениетті өркендету тіпті де жеңіл болмағанын байқаймыз.

Социалистік мәдениет сауатсыздықты жойып, елді жаппай сауаттандырудан басталады. Мәселен, бір кезде қараңғылықтың түндігін қалыңырақ жамылған Қазақстан тәрізді елде, әңгімені әліппеден бастауға тура келгені мәлім. Алғашқы, тұңғыш, бірінші деген сөздердің жиірек айтылуы міне осыған байланысты. Шынында, көп іс жаңадан, әліппеден басталды. Сол қолға алынған шаруаның бәрінде терминді аттап өтіп, терминсіз іс тындыру мүмкін емес еді. Сонау 20—30 жылдардың өзінде-ақ алфавит, орфография, терминология мәселелерінің бірінші кезекте әңгіме етілуі тегіннен тегін емес.

Қоғамдық жаңа формацияның жаңалықтары мен жаңа дәуірдің жасампаз бейнесін, жаңа серпін-лебін ең алдымен сезінетін, сөйтіп оған сергек жауап беретін ана тіл екені баршаға аян. Бәлкім содан да болар, қазақ тілінде ғылыми-техникалық терминдер жасау ісі советтік дәуірдің алғашқы жылдарынан-ақ қауырт қолға алынып, оған тіл мамандары мен қазақтың оқыған зиялыларының түгел ат салысуы. Мұның үстіне үкімет пен партия тарапынан ұдайы жасалып отырған қалтқысыз қамқорлықтың нәтижесінде бұл саладағы шаруашылығымыз едәуір жанданды.

Замана талабына сай, тіл дамуының тарихында бұрын-соңды болмаған терминология жүйесін жасау зәрулігі туды. Қазақ даласында мәдени революция жетістіктерін баянды ету, марксизм-ленинизм классиктерінің туындыларын қазақшалау, партия мен үкімет қаулы-қарарларын насихаттау, мектеп ашып, түрлі оқулықтар жазу, радио, баспасөз істерін дамыту, ана тілінде іс қағаздарын жүргізу тәрізді сан түрлі шаруаны жүзеге асыру сауаттылық сапасын көтеруге итермелейтін әрекеттер еді.

20-жылдардан басталған бұл бүкілхалықтық іс күні бүгінге дейін толастаған жоқ. Жылдар өткен сайын жауымыз сараланып, әдеби тіліміз әрленіп, терминологиялық лексикамыз толыса, тұрақтана түсуде. Әр кезеңнің өз мөрі, өз міндеті бар. Сол жылдарда Қазақстан ғалымдарының, оның ішінде, терминологтардың айналысқан мәселелері қандай еді? Бірінші жаппай ана тіліміздің бай сөздік қорын пайдаланып термин жасау болса, екіншіден қоғамдық-саяси терминдер жүйесін қазақ тіліне аударумен айналысты. Бір ұғымды танытатын бірнеше термин сөздер қатарласа қолданылып тіліміздің дәлдігі мен икемділігіне сәл де болса кедергі келтірген кезі де болды. Тіпті орыс тілі арқылы тілге еніп, сіңісіп жатқан халықаралық терминдердің өзін қалайда қазақша аударуға әрекеттенген солақай сақшылдықтың да (пуризм) болғаны белгілі. Мұның үстіне, байырғы қазақ сөздерін терминдік мәнде қолдануда да неше алуан қызық жайлар орын алып жатты. Мысалы, *кіндік*, *орталық*, немесе *топ* тәрізді толып жатқан сөздер осыған дәлел.

Жаппай сауаттылық ұраны көтеріліп, ел түгел білімге бет алып жатқан тұстағы жазу мен сөйлеуімізде алуан түрлі ала-құлалықтардың болғанын білдіретін мынадай мысалдар да бар. Тілді «таза ұстау» дегенді сылтау етіп, халықаралық терминдер мен советизмдерді жобасы келсін, келмесін бәрібір қазақ тіліне қисынсыз аударып, тіл шұбарлаумен айналысқан адамдар да болды. Әсіресе, олар қазақ ауылын советтендіру кезінде, пайда болған *кооперация*, *председатель*, *заседатель*, *поезд*, *паровоз*, *идеалист*, *коммунизм*, *институт* тәрізді көптеген терминдерді қалай болса солай қарабайыр қазақшалауға тырысты. *Төңкеріс*, *кеңес*, *ортақшылдық*, *ортақшыл*, *затшыл*, *орда*, *төр аға*, *қосшы би*, *отарба*, *қара айғыр*, *мұратшыл* т. б. сөздер осындай терминдердің баламасы ретінде әдеби тілімізге тықпаланды.

20—30 жылдары мұндай жағдай тек Қазақстанда ғана емес, сонымен бірге басқа ұлт республикаларында да, оның ішінде түркі тілдес елдер тарихында да орын алған жай еді. Сондықтан тіл шаруашылығындағы бұл процеске саналы түрде араласып, оның күнделікті, нақты және түбегейлі мәселелерін күн тәртібінде қою кезеңі келді. Тіпті кейбір ғалымдар келтірген деректерге қарағанда, қазақ әдеби тілі, оның ішінде ғылым тілі Қа-

зақ АССР-і құрылған, сол 1920 жылдан бастап-ақ қолға алынған. Бұл іске алғашында Қазақ АССР Оқу Халық Комиссариаты жанындағы Академиялық Орталық (АК центр) басшылық жасайды. Академиялық Орталық өз ішінен ғылыми-әдеби совет құрып терминология жұмысын соған жүктейді. Қазақ АССР Оқу Халық Комиссариатының 1921—23 жылдардағы қызметі туралы есебінде мынадай жолдар бар:

«Қазақ ғылыми-әдеби советі өткен жылдарда қазақ тілінің дәл ғылыми терминологиясын (курсив автордікі. — Ө. А.) жасаумен айналысты, оны жергілікті қазақ баспасөз орындарында жариялап отыру арқылы жалпы жұрттың міндетті түрде қолдануын қадағалап тұрды»¹.

Осы шағын документтің мәнін С. Бәйішев «...біздің совет жұртшылығымыздың қазақ даласында совет өкіметі орнасымен-ақ қазақ әдеби-ғылыми тілін жасау ісімен айналысқанын айқын көрсетеді»², — деп атап айтады.

Қазақ терминологиясының мәселесі ең алғаш рет 1924 жылы Қазақстанның сол кездегі астанасы Орынбор қаласында өткен ғылыми қызметкерлердің республикалық I съезінде кеңінен сөз болған екен. Мұнда болған салихалы әңгімелер термин жасау ісіндегі кейбір принципті мәселелерді күн тәртібіне шығарып пікір түйіндеуге мүмкіндік берген сияқты. Сөйтіп қазақ қауымы алдағы конференцияларға біршама дайындалғанға ұқсайды. 1926 жылы Баку қаласында болған түркологтардың Бүкілодақтық I съезі тікелей осы мәселелерді қарастырды. Мұнда арнайы жасалған бес баяндаманың бесеуінде де алфавит, орфография және терминология мәселелері арнайы сөз болды. 1930 жылы Москва қаласында халық ағарту ісін арнайы қараған партияның бүкілодақтық мәжілісінде де СССР халықтары тілінде термин жасаудың ғылыми принциптері қарастырылды.

Қазақ терминологиясына қатысты деректерді қарап отырсақ, Қазақстанда терминология мәселесіне 1925 жыл мен 1935 жыл аралығында Қазақ ССР Оқу халық комиссариаты жанындағы Методикалық бюро және осы кезде құрылған Терминология комиссиясы жетекшілік

¹ Қазақ ССР. Орт. мемл. архиві. 81-қ. 1-т. № 56-іс.

² Бәйішев С. Қазақ тілінің терминологиясын жасаудың негізгі принциптері мен міндеттері // Терминология сөздігі. Алматы, 1949. 1-кітап.

жасап келіпті. 1931 жылы басылып шыққан «Атаулар сөздігі» сол жылдар жемісі.

Осы тұста ғылыми-техникалық прогрестің түбегейлі дамуына тікелей қатысы бар және қазақ терминологиясының да дамуына әсері мол болған академик Е. А. Чаплыгин (1879—1942) мен Д. С. Лоттенің еңбегін ерекше атауға міндеттіміз. 1933 жылы осы ғалымдар ұсынысы бойынша СССР Ғылым академиясында қазіргі ғылыми-техникалық терминология Комитеті (КНТТ) ұйымдасқан болатын. Бұл комитет терминология мәселесімен шұғылданушы барлық мекемеге жәрдем етуге тиіс еді. Сол міндетін күні бүгінге дейін атқарып келеді. Бұл сүйсінерлік жайт, отанымыздың астанасы Москвада болып өткен бұл шаралардың бір де бірінен Қазақстан ғалымдарының қалыс қалмағандығы. Олардың да қарап жатпағандығын дәлелдейтін жоғарыдағы деректерге қоса мынаны айта аламыз. Дәл осы 1933 жылы Қазақ Автономиялы Республикасы Халық Комиссарлар Советінің 508 санды Қаулысымен Мемлекеттік терминология комиссиясы (Мемтерминком) құрылған. Оның тұңғыш председателі Қ. Жұбанов, мүшелері Б. К. Асфандияров, Г. Қ. Бірімжанов т. б. болған.

Алғаш ұйымдасқан күннен бастап бұл комиссия өте пайдалы жұмыстармен айналысты. 1935 жылы мәдени құрылыс қайраткерлерінің бүкілқазақстандық I съезі ашылар қарсаңында Мемлекеттік терминология комиссиясы Бюллетенінің төрт саны жарық көрді. Бюллетенінің бұл сандарына алдағы зерттеу жұмыстарына бағыт-бағдар сілтейтін материалдар жарияланды. Әсіресе, қазақ тілі терминдері мен орфографиясы жөніндегі жоба Қ. Жұбановтың мақалаларында термин сөздің ерекшелігі және жасалу принциптері жайында келелі әңгіме қозғалды. Қазақ тіліндегі терминдердің дұрыс дыбысталуы мен қалыптасуына үлкен септігі тиген шараның бірі ретінде Қ. Жұбановтың қазақ алфавитінің құрамына «ф», «х» әріптерін енгізу туралы ұсынысын айтуға болады. Шынында, *физика, философия, флора, химия* тәрізді терминдердің бұдан бұрынғы жазылу, айтылу кейпі *пизика, пиласопия, плора, қимия* түрінде еді. Әлгі әріптердің біздің алфавитіміздің құрамына кешеуілдеп болса да енгені өте орынды болғанын (1938 жылдан былай қарай ғана енді) дәлелдеп жату артық деп санаймыз. «Бюллетенінің» 1935 жылы небәрі төрт-ақ саны шығып үлгерсе де, терминология мәселесін үлкен әлеу-

меттік сатыға көтеріп тастаған шара болды. Бұл төрт бюллетеньді сүзіп шықсаңыз жалпы ұлттық мәдениетіміздің даму сатысындағы, оның ішінде сауаттылық шаруасында өзгеше ролі бар орфография мен терминологияны жүйелеп, қалыптастыруда қажетті басқыш жасалғанын көресіз.

Бюллетеньнің 1-санында терминология мен орфографияға қатысты бірнеше материал басылған. Олардың қайсыбірінің қазақша-орысша варианты қатар берілді де, кейбіреуі тек ана тілінде ғана жарияланып отырады. Біздіңше, мұның мынадай себептері болған тәрізді. Біріншіден, саяси мәні ерекше сауаттылық әлемінде жасалып жатқан мұндай шаралардың деңгейін бүкілодақтық дәрежеге көтеру болса, екіншіден, айтулы ғұламалардың, партия-совет қызметкерлерінің және оқуағарту ісіндегі мамандардың, бұл істері мағлұматының кеңеюіне жол шашу. Қалайда, сол кезеңнің өресінен қарағанда, материалдардың осындай тәртіппен берілуі өзін-өзі ақтады деп білеміз. Мәселен, осы алғашқы санының өзінде «Қазақ әдебиет тілінің терминдері туралы» (Термины казахского литературного языка) деген атпен мақала екі тілде берілсе, «Қ пересмотру казахской орфографии» мақаласы орысша жарияланған. Бұл аталған дүниелердің авторы — Қ. Жұбанов. Ал «Теріс жазуға емле себепші болмасын» — (Қ. Бегалин ұлы), «Қосар ма, дара ма?» — (Жұбанұлы Құдайберген) және «Қазақ тілінің емлесі мен әліппесіне кіргізілетін өзгерістердің жобасы» дейтін материалдар қазақша басылыпты.

2-санында «Терминдердің спецификасы жөнінде» («О специфике слов-терминов») қазақ тілі орфографиясы мен алфавитіндегі өзгерістер жөнінде жоба (Проект изменений — орфографии и алфавита казахского языка) сияқты орыс тіліндегі мақалалар, сондай-ақ қазақ тілінде жазылған «Математика терминдері жөнінде», «Физика терминдері жайынан» тәрізді мақалалар басылған.

3-санында өткен 2-санда жарияланған «О специфике слов-терминов» деген мақаланың қазақшасын беріпті. Соған қоса Дөнген орфографиясы жөнінде Цунвазаның жобасы басылған.

Бюллетеньнің соңғы 4-санындағы материалдар тек қана қазақша. Олар мыналар: «Қазақ тілінің емлесін өзгерту жайы» — (Қ. Жұбанов), «Емле, әліппені өзгерту

дұрыстау жөніндегі Жоба» — (Аманжолұлы Сәрсен), «Әріп, емле, термин мәселелеріндегі негізгі таяныш-тілегіміз не болуы жөн?» — (Басымұлы Қажым), «Терминдер туралы».

Сонда бюллетеньнің төрт санында небәрі 17 ғылыми мақала жарияланған екен. Термин мәселесін тікелей сөз ететін мақала соның жеті-сегізі. Басқалары терминді орфография мен алфавитке байланысты әңгіме етеді. Алайда сөзіміздің басында ескерткеніміздей, осы мақалалардың өзінде-ақ көптеген мәселелердің басы ашылып, жазуымызда жүйе бола бастады. Көптеген термин сөздерді ретке келтіріп оны қолдану, қабылдау, тіпті жасау принциптері айқындала түскені мәлім.

Мемлекеттік терминология комиссиясының бұл басылымындағы тағы бір көңіл қоюға тұрарлық мәселе мынау:

Оның әрбір санында комиссияда қаралған, талқыланған термин сөздер тізімі жарияланып отырған. Бұл мәселенің дер кезінде шешім тауып қабылдануына септігін тигізген шара деп білеміз. Шынында да, күнделікті қолданыста қиындық келтіріп, дау туғызып жүрген терминдерді осылайша талқыға салып, оның нәтижесін ресми документ есебінде әуелі өз органы арқылы жұртқа жария етіп отыру — бұл іске заңды салмақ берген тәрізді.

Бюллетеньнің алғашқы санының өзінде, алдымен, қазақ әдеби тілінің терминологиясын жан-жақты әңгімелеп, оның жасалу, даму, қалыптасу және қолданылу өрісі жайында нақты мағлұмат нұсқау беріп алған соң, «Социал-экономик пәндердің терминдері» мен «Математика терминдерінің орысша-қазақша сөздігі» берілгені осыны ұйымдастырушы адамдардың білігін танытқандай.

Ал, екінші санда «Физика терминдері» мен «Ботаника терминдері», үшіншісінде «Математика терминдерінің жалғасын», төртіншісінде «Физика терминдерінің жалғасын» жариялап үлгеріпті. Сонда, байқап қарасақ, сол кездің өзінде-ақ біздің ғылыми мекемелер мен маман адамдар кезеңнің тілек-талабына сай мұқтажын өтейтін мәселелерді әлеумет талқысына дер кезінде салып, көпшілік назарын уақтылы аударып білген екен.

Ендігі мақсат, осы Бюллетеньде жарияланған мақалалардың ғылыми мәнін саралап, ондағы көтерілген мәселелердің салмағын таразыға салу болса керек. Әңгіме аталған проблема қай деңгейде қарастырылып, қандай

шешім тапқаны жайында. Мұнысыз, біздің жалпы әдеби тіліміздің, оның ішінде өте бай терминологиялық лексикамыздың жасалу, даму, қалыптасу жолын анықтай алмаймыз. Ендеше сауаттылық шаруашылығымызды жүргізу кезеңінде аса бір айқын ізі қалған мұндай тұстарды назардан тыс қалдыруға болмайды.

Қ. Жұбанов «Қазақ әдебиет тілінің терминдері жайында» деп атаған мақаласында сол кезеңнің саяси-әлеуметтік болмысына бойлап, тіл шаруашылығындағы неше алуан құбылыстарға тоқтайды. Ұлы Октябрь революциясының алғашқы жылдарында ұлттық мәдениетіміздің айқын бір көрінісі — сауат ашу саласында әр қилы талас-тартыс, айтыстардың болғаны мәлім. Жасыратыны жоқ, ескілікті көксеп, соны уағыздаушы элементтер жаңа өмірдің жарқын істерін мойындағысы келмей, тіпті қарсы әрекеттер жасаған адамдар да болды. Әсіресе, олар атап көрсеткен тап күресінің өткір құралы тіл екенін біле отыра, осы салада біраз әрекет жасап бақты. Оның көпшілікке түсініксіз, бұлдыр болуын қалады. Әдеби тіліміздің елді озық мәдениетке жетектемей, қайта, керісінше, одан бойын аулақ ұстауын көкседі.

Осындай мақсатқа орай, олар қазақ тілінен интернационалдық (халықаралық) терминдердің қандайын болса да аластауға тырысып отырды. Ал, кездейсоқ себептермен ене қалғандарының мән-мағынасын мүлде қиындата түсуді ойлады. Ондай сөздердің дыбыстау жүйесі мен графикалық түрінен не қазақтық екенін, не интернационалдық термин екенін байқау қиын. Аударылған сөздерде қазақ тілі нормасы сақтала бермейді. Бір қызығы, алашорда өкілдерінің көбі революциядан бұрын халықаралық терминдер мен орыс сөздерін сол қалпында алып отырған. Бұған «Қазақ» газетінен алынған мынандай сөздер дәлел бола алады: «проект», «закон», «статья», «дума», тіпті «государственная дума», «святейший Синод» тәрізді т. б. толып жатқан сөздер мен сөз тіркестері сол орысша қалпында қолданылған. Мұндай мысалдарды көптеп келтіруге болады. Ал революция жеңгеннен кейін, олар бәрін қазақша алу керек деген қыңыр да сыңаржақ пиғыл тізгінін ұстап, мүлде басқаша сөйлеп шыға келді.

Бұл тілдің даму жүйесіне, сауат ашу ісіне жасалған қиянат еді. Міне, сондықтан да, саяси мәні айрықша бұл мәселеге партия мен үкімет басшылары айтулы

мамандарды тарта отырып тікелей араласты. Мемлекеттік терминология комиссиясы өзі құрылған алғашқы күннен бастап осы тектес ең күрделі мәселелермен айналысып, әдеби тілдің нәрлене, қалыптаса түсуіне көп септігін тигізіп келеді.

Қазақ тілі терминологиясының ғылыми принциптері айқындалып алған соң, бұл жөніндегі барлық практикалық жұмыс, яғни қазақ тіліндегі әрқилы ғылым салалары бойынша термин жасап, қалыптастыру ісі белгілі бір жүйеге түсіріліп, бір орталыққа бағындырыла жүргізілетін болды. Мінеки, сол алғашқы күндердің өзінен-ақ Терминология комиссиясының маңызды мәселелерге бағыт-бағдар сілтеп отыратын өте пайдалы органға айналғанын көреміз.

Жазуымыздың даму тарихын барласақ, кезінде сауат ашуға біраз қызмет еткен латын әліппесінен орыс графикасына ауысуда осы Терминком мүшелерінің едәуір ролі болғанын байқаймыз. Орыс тілі арқылы басқа тілдерден еніп жатқан сан алуан халықаралық терминдерді мәселен *я, э, ц, ч* әріптерінің көмегінсіз өрнектей алмас едік. Осы әріптерді орыс графикасына негізделген қазақ әліппесінің құрамына енгізу арқылы қаншама терминдердің айтылуы мен жазылуы бір ізге түсті. Бір кезде неше алуан қиындықтар туғызған мұндай терминдердің қалыптасып, тіпті сіңісіп кеткені соншалық, қазір олар жайында ойланып, бас қатырып та жатпаймыз.

Жалпы Қазақстан мәдениет қызметкерлерінің съезінде Қазақ әдеби тілі терминологиясының принциптері жайында келісімге келіп алған соң, жазу мен сөйлеуімізде сауаттылық белең ала бастады. Әлгі принцип бойынша — *революция, пролетариат, теория, совет, социализм* тәрізді көптеген халықаралық терминдер орыс тіліндегі түрін жоғалтпай, сол қалпында алынатын болды (*абсолют шама, буржуаз идеология* деген сияқты—*Ө. А.*) қысқарған түрде енді. Бесжылдық жоспар қабылдау мен коллективтендіруге орай және орыс тілінің игі әсерінің арқасында *конфискелеу, колхоздастыру, комбайншы, тракторшы, екпінді, ауатком, жоспар, жоспарлау, социалды жарыс, жеке меншік, есепші, бесжылдық* тәрізді сан алуан терминдер жасалып, қолданысқа енді. Ал партияның саяси ұйымдастырушылық қызметіне, мәдени революция мен марксизм-ленинизм іліміне

байланысты жасалған қоғамдық-саяси терминология жүйесі тіпті мол.

Автодорога, авиасани тәрізді күрделі терминдердің алғашқы бөлігі сол күйінде қалып, екінші сыңары аударылып берілді (*автожол, авиашана*). Бұл принциптердің өте дұрыс жасалғанын әдеби тіліміздің кейінгі кезеңдегі даму тарихы дәлелдеп шықты. Ендеше, Мемтерминкомның ең алғашқы құрамының да ұлттық мәдениетіміздің, оның ішінде жазу мәдениетіміздің даму, қалыптасу барысына өз үлестерін қосқанын атап айту laзым.

Алғашқы құрамнан бері қарай, кейбір кездейсоқ үзілістер болмаса Мемтерминком негізінен үздіксіз жұмыс істеп келеді деп айтуға болады. 1934 жылы қайта құрылып, соғыс жылдарына тап келген мұның жаңа құрамы жартымды ештеңе тындыра алмады. Өміріміздің бар саласындағы тірліктің бәрі Ұлы Отан соғысына байланысты жүргізіліп жатты.

Мемтерминкомның жаңа құрамы да (1939 жылы июньнің 23-і Қазақ ССР Халық Комиссарлар Советінің кезекті Қаулысы) бекітілген болатын. Өз жұмысын негізінен тоқтатпағанмен, бұрынғыдай қарқын ала алмағаны белгілі. Әйтсе де әскери әрекет пен соғыс қимылдарын дәлме-дәл сипаттап бере алатын термин сөздер жүйесі назарда болған. Өйткені майдандағы жауынгерлер әрекетін олар қолданатын қару-жарақ, соғыс техникасын күнделікті баспасөзде, көркем әдебиетте нақты баяндау үшін сөздердің терминдік дәлдігі талап етіледі. Міне сондықтан 1942 жыл С. Аманжолов редакциясымен шыққан «Орысша-қазақша әскери сөздікті» (құрастырғандар: Ф. Мұсабаев, Ю. Цунвазо, Қ. Адайханов) ғана өз кезеңінің мұқтажын өтеген мүлік болды деп айта аламыз.

1945 жылдың 8 февралында Қазақ ССР Халық Комиссарлар Советінің № 54 Қаулысына сәйкес Мемтерминком құрамы қайта қаралып, бекітілді. Бұл жылғы шешім бойынша комиссия үкімет үйінің жанына көшті де, әуелі председателі І. О. Омаров, кейіннен Т. Т. Тәжібаев болды. Ғалым хатшысы М. Б. Балақаев еді. Құрамы 23 адамды қамтитын.

Бұл жаңа құрам өз жұмысын «Соғыс зардабынан әлсіреген еліміздің экономикасы мен шаруашылығын қалыптастыру» кезіндегі бүкілхалықтық іспен қабат жүргізуіне тура келді.

Мәдени шаруашылығымыздағы аса маңызды шаруаның бірі — В. И. Ленин шығармаларын ұлт тілдеріне аудару мәселесі болып саналады. 1946 жылы Қазақстан Коммунистік партиясының Орталық Комитеті көсем еңбектерін ана тілімізге аудару туралы арнайы қарап, қаулы алды. Республикамыздың саяси өміріндегі бұл үлкен шаруаны КПСС Орталық Комитеті жанындағы Марксизм және ленинизм институтының қазақ филиалы марксизм-ленинизм ғылыми-зерттеу институты іске асыруға міндетті болды. Қазақ ССР Халық Комиссарлар Советінің жанындағы Мемтерминком бұл істен тыс қалған жоқ. Ленин шығармаларын қазақ тіліне аударуға байланысты қоғамдық-саяси терминологиясын көпшіліктің талқысына салып, Мемтерминком мәжілісінде заңдастыру барысында қыруар жұмыс істелді.

Мемтерминкомның бұл кездегі жұмысы мен алғашқы құрам жұмысы арасында елеулі ерекшеліктер бар екені байқалады. Мәселен 40-жылдардың екінші жартысында бекітілген терминдер мен 1935 жылы қабылданған терминдерді салыстырып көрелік. Бұл жылдары қабылданған терминдердің көбі фонетикалық өзгерістерге ұшырамай, сол қалпында алынғаны байқалады. Ал 20-жылдарда басқа тілден ауысқан терминдер мен сөздер *социалист қоғам, буржуаз идеология, абсолют шама* тәрізді жасалып, қысқартылып, қосымшасыз ұсынылып жататын. 30-жылдардағы терминдер жүйесінде *-ды, -ді, -лы, -лі, -ты, -ті* қосымшаларының активтенуі байқалады. Мысалы: *Социалды Қазақстан, индустриялды ел*. 40-жылдар тәжірибесінде изофеттік конструкциялар белен ала бастайды (*автосуат блогы, товар айналымы* т. т.).

Ал, 50-жылдардан былай қарай *-лық* қосымшасы активтене бастайды. Неге десеңіз көптеген термин сөздер осы *-лық* жалғауы жалғану арқылы жасалып қалыптасты. Тіпті ана тіліміздегі төл сөздерді былай қойғанда, бұл жалғау кірме сөздердің өзіне де жалғанып, тілдің жанды элементіне айналып кетті десе де болғандай.

Мемлекеттік терминология комиссиясының Ұлы Отан соғысынан кейінгі жылдардағы құрамы күнделікті өміріміздегі қолданыс қажетін өтейтін терминдермен тікелей айналысты. Оның ішінде әлеуметтік-экономика, лингвистика, тарих, заң ғылымы, медицина, зоология, тау-кен істері, металлургия ғылымдарының әрқилы қол-

данылып, практикада қиындық туғызып жүрген бірқыдыру терминдерін қарап, жүйеге түсіріп, бекітіп берді. Осы үлкен тірліктің бас-аяғы жинақталып, 1948, 1950 жылдары екі томдық орысша-қазақша терминология сөздігі жарық көрді. Бұл біздің жазуымыздың жөнделетүсуіне себі тиген сауатымызды бір саты ілгерілеткен үлкен жұмыстың бірі болды. Сөздіктің ғылыми тұрғыдан алғанда да сауатты шығуы, бір жағынан, сөздік шығару ісінен хабары мол Н. Т. Сауранбаев, С. Б. Бәйішев тәрізді мамандардың араласуына тікелей байланысты деп білеміз.

40-жылдары саябыр тартқан терминология жұмысы 50-жылдар ішінде едәуір жанданды. Әрбір ғылым саласы бойынша термин қалыптастыру туралы мамандар пікір таратып баспасөз тікелей араласты. Екітілді терминологиялық сөздіктердің түр-түрі шыға бастады. Осы шаруаның бәріне мұрындық болған ең алдымен, Мемтерминком болса, сонымен бірге, 1956 жылы Тіл білімі және әдебиет институтының құрамында терминология бөлімінің ашылуы да мәселенің жүйелі түрде жүргізілуіне септігін тигізді. Білікті мамандар газет, журнал беттерінде мәселе көтеріп, терминологияның өзекті проблемаларын қозғады. Осының бәрі айналып келгенде тіл саясатындағы терминдік лексиканың мәнін айқындап, оған жұртшылық назарын аударды.

Өкінішке орай, терминология бөлімінің өмірі онша ұзақ болмады да, оның салдары бірден көзге де түсе бастады. Алайда мұның есесіне Қазақ ССР Министрлер Советі жанындағы (Мемтерминком) Мемлекеттік терминология комиссиясы термин жасау, реттеу, қалыптастыру ісін бұрынғыдан анағұрлым қарқынды жүргізіп отырды.

Бұл кездегі Мемтерминкомның белсенді мүшелері ретінде С. Бәйішев, Қ. Шәріпов, І. Кеңесбаев, Қ. Сағындықов, М. Балақаев, Ә. Қарағұлов, М. Қаратаев, Т. Мұсақұлов, О. Жәутіков, С. Аманжолов, Б. Бірімжанов, Ә. Сатыбалдиев, О. Құдышев, І. Жарылғапов, Ж. Смағұлов, Б. Қыдырбекұлы, Ә. Әбдірахманов, А. Бейсембаев, С. Байжанов, Х. Хасенов, Х. Тілемісов тәрізді қаламгерлер мен ғалымдар есімін атау لازم. Осындай актив мүшелерінің және білікті мамандардың араласуы арқасында Мемтерминком елуінші жылдары ала-құла жазылып келген термин сөздердің біразын талқылап бекітіп көпшілік назарына ұсынды. Мемтерминком, Тіл

білімі институты және маман авторлардың бас біріктіре қимылдауының нәтижесінде 1956 жыл мен 1962 жыл аралығында бірнеше терминологиялық сөздік жарық көрген. Мұның он екісі комиссия мәжілісінде қаралып, бекітілді. Бұл сөздіктер қазір таптырмайтын, өте сирек кездесетін кітаптар қатарына қосылды. Күні бүгінге дейін мұны мамандар жолбасшылыққа алып отыр. Алғашқыда қарадүрсіндеу көрінген, бірақ келе-келе тілімізге кірігіп кеткен *өндірісті мамандандыру* (специализация производства), *жалпы табыс* (валовой доход), *жалпы заң*, (всеобщий закон), *нақты еңбек* тәрізді экономика ғылымының, *қопарылыс* (взрыв), *терістеуді терістемек заңы* (закон отрицания), *біздік зат* (вещь для нас), *өзіндік тап* (класс в «себе»), *өз үшін тап* (класс для «нас»), *сын және өзара сын* (критика и самокритика), *материяның алғашқылығы, сананың соңғылығы* (первичность материи, вторичность сознания), *байымдау* (суждение) сияқты философия ғылымының терминдері саналы әрекет нәтижесінде пайда болған лексикалық қазына. Бұлардың қайсыбірі қолданыста әуелі тайғақтық танытқанмен, негізгі көпшілігі келе-келе тұрақтанып, тілімізге сіңіп кетті.

Термин мәселесінің ғылыми заңдылықтарын ашып, оның лингвистикалық тұрғыдан алғанда, дұрыстығын дәлелдеуде тілші ғалымдардың ролі ерекшелену. Сол себепті де терминком құрамы әрдайым жаңарылып, лингвист мамандарымен үнемі толықтырылып отырды. Мәселен, 30-жылдары Мемтерминком құрамында небәрі екі-ақ тілші болса, 60-жылдары мұның құрамына алты тілші енді.

Мемлекеттік терминология комиссиясының жұмыс ауқымы жалаң терминдерді бекітумен ғана шектелмейді. Сонымен бірге оның мүшелері жазуда қиындық туғызып жүрген, халық, ел атауларын, жер-су атауларын, тіпті көше аттарына дейін назар аударып отырды. Мысалы ол 1962 жылы 170-ке таяу халық пен ұлт есімдерін қарап, талқылап іріктеп алып, оның қазақ тіліндегі заңды жазылу нұсқасын бекіткен. Сондай-ақ, Тіл білімі институтының ономастика бөлімінің картотекалық қорының мәліметі бойынша Қазақстанда 84 мың өзен, бұлақ, бастау, 42 мың көл, 25 мың елді мекен бар екен. Соның бәрінің ежелден халық аузында қалыптасқан атауы болғанмен, қайсыбірі күні бүгінге дейін ала-құла жазылып, ала-құла айтылып жүр. Жазуымызда әр алуан

құбылып қолданылып жүрген мұндай фактілер жалпы сауаттылыққа кесірін тигізер кедергілер деп танылғандықтан Мемлекеттік терминология комиссиясы бұл мәселені де назарынан тыс қалдырмай келеді. Алдағы уақытта да бұл мәселелер шешім табады деп ойлаймыз. Алайда бұл салада қайта соғар, талқыға түсер жайттар әлі де баршылық.

Басқасын былай қойғанда, астанамыз Алматының өзінде маңдайша мен көше аттарын жазудағы былықтардан күні кешеге дейін арыла алмай келдік. Мәдениет көшеден басталады деген сөз бар екен. Мұның жазу, сызуға, әсіресе көше аттарын реттеуге тікелей қатысы бар.

1969 жылы 3 августа Мемтерминком мәжілісі Алматы қаласындағы көше аттарын дұрыс жазу мәселесін хатқа тізіп, қарап шықты. Содан бері көше аттарын жазу мәселесі біршама реттелген тәрізді. Алайда маңдайшадағы машахаттан біз түгел арылып біттік дей алмаймыз. Осыған орай мынадай ойымызды ортаға салғымыз келеді. Қалада түрлі түспен өрнектеп хабар жазатын мекеме, ұйым, көше аттарын қоятын жарнама бюросы мен арнайы орындар бар. Халықтың мағлұматы мен сауатын жетілдіруде бұлар атқарып отырған істің мәнін талдап жатудың қажеті бола қоймас. Алайда осылардың қазақша жазу нұсқасында көптеген орашолалықтардың кетіп жататынын айтпасқа болмайды. Бұл жөнінде баспасөз бетінде әрдайым мақалалар жарияланып, түрлі-түрлі дабыл да қағылып жатады. Бұл шикіліктен арылу үшін көше аттары мен маңдайшадағы жазуды, түрлі жарнама, хабарламаларды қайта бір сүзіп шығып Мемтерминком мәжілісіне салу керек. Және мұндай мәжіліске қала басшысын қатыстырып отырған дұрыс. Сонымен бірге, ең бастысы, әлгіндей мекемелерде, әсіресе, қалалық атқару комитетінде екі тілді меңгерген бірер сауатты маман отырса деп ойлаймыз. Өзге республикалардың орталық қалаларында мәселенің бұл жағы баяғыда шешім тапқан.

Мемлекеттік терминология комиссиясының жұмысын қызу қарқынға көшірген шаралардың бірі ретінде қазақ халқының мәдени тарихында ерекше маңызы болған Қазақ Совет Энциклопедиясының жарыққа шығуын айту керек. Міне осы бүкілхалықтық істің дайындығы үстінде ғылым мен техниканың барлық саласында күнделікті қажетімізді өтеуге жұмсалатын термин сөздерді

саралап, сұрыптап шығуға тура келді. Мерзімді баспасөз, радио, телевидение, түрлі оқу құралдары мен оқулықтар, тіпті шаруашылық, өндіріс, ғылыми тақырыптарға арналған көркем туындылар тіліндегі терминдер жайы түгел сарапқа түсіп, талғам таразысына тартылды. Бұл істің бәрінің басы-қасында терминком мүшелері, тілшілер, мамандар болды.

60-жылдарда басталып, 70—80-жылдарда қауырт дамыған бұл жұмыс Қазақ тілі терминологиялық лексикасының дамып, қалыптасуының сан алуан ұғымдардың заңды түрде терминдік сипатқа көшуіне, сөйтіп тіліміздің ғылыми-техникалық қолданыс өресін биіктете түсуіне көмектесті. Ғылым салаларына сәйкес сөз тізбелері жасалып, көпшілік талқысына ұсынылды. Сөйтіп әрбір термин талқы тезінен өтті.

Өйткені энциклопедияда берілетін әрбір ғылым салаларына тән ұғым, түсініктердің атаулық терминдік тінін анықтау, оның қауызы мен қабыршағынан айырып терминдік мәнін беру оңай іс емес. Олардың жасалу жолынан кеткен ақауларды байқап, термин жасауға септігін тигізген амал, тәсілдердің қайсысы тілдің заңды жүйесіне лайықты жасалған, қайсысы ішкі заңдылыққа қайшы дегендерді анықтауда мұндай талқы мен таразының пайдасы зор екенін осы энциклопедия материалдарының өзі-ақ дәлелдеп отыр. Осындай саралау нәтижесінде сөз бен сөзді біріктіріп, не сөзге түрлі қосымша жалғап, немесе өзге тілдерден сөз алып (мұның да неше түрлі жолы бар), аударып, калькалап талай термин жасалып тілге сінді.

Жалпы сөз біткеннің, оның ішінде термин атаулының өріс алар, қанат жаяр жері ең алдымен, мерзімді баспасөз яғни өмірдің сан түрлі саласынан сан алуан мәлімет жинап, материал беретін журналистердей термин құмар маман жоқ. Олардың қаламына іліккен екі сөздің бірі термин болуға ыңғайланып тұрады. Осының өзінде қоғам дамуының ыңғайына қарай пайда болған заңдылық бар сияқты. Нақты іс пен тура сөз талап етіліп отырған бүгінгі заманда, сол деңгейден табылар кезкелген ұғымды, терең түсінікті, табиғат, қоғам құбылыстарын дәл білдіре алатын тек терминдік мәнге көшкен сөздер деп білеміз. Міне сондықтан көп мағыналы байырғы сөздердің қайсыбір мағынасы дараланып, ғылыми терминдік сипатқа көшуі заңды. Осыған қарағанда, кез-келген тілдің сөздік құрамындағы байырғы

сөздер үйірі термин жасаудың негізгі көздерінің бірі болып саналады. Сөйтіп *-лық* жалғауын керек етіп тұрған жердің қайсыбірінде изафеттік тұлғаны ұсыну орынды болды деп ойлаймыз, бұрынғы *азаматтық соғыс, отандық соғыс* деген тіркестерден гөрі, *азамат соғысы, Отан соғысы* дегеннің терминдік пішіні әлдеқайда жүйелі. Немесе жазуымызда жиі кездесетін *эпоха, этап, период, век, момент* тәрізді сөздер мен *периодический закон, периодическая печать* сияқты терминдік тіркестерге назар аударалық. Бұлар сияқтылар күні кешеге дейін әркімнің өз қалауынша әрқилы қолданылып, жазылып келді. Осындай сөздердің терминдік тақылетін айқындауда кейде терминком мүшелерінің нақты ұсыныстарының да пайдасы мол екенін байқаймыз. Мысалы *заман* (эпоха), *ғасыр* (век), *кезең* (этап), *дәуір* (период), *мезет* (момент), *мезгілдік заң* (периодический закон), *мезгілдік баспасөз* (периодическая печать) сөздері мен тіркестерінің дәл осылайша терминдік мәнге көшіп тұрақтануына себепкер адамның бірі қарт журналист Құрманбек Сағындықов.

Термин жасаудың осындай қалыптасқан, өнімді де ұғымды тәсілдерімен қабат, жағымсыз сөзжасамның жағымсыз амалына айналып бара жатқан жайлар да кездеседі. Терминком мәжілістерінде мәселенің осындай жақтарына да қатты назар аударылып келеді. Мысалы, қазақ тілінің сөзжасам тарихында *-лық* жұрнағының алатын орны ерекше. Бұл жұрнақ арқылы жасалып, затың атаулық мәнге ие болған сөздердің саны мол. Тілде қалыптасқан осы амал, сөз жоқ, терминжасам ісінде пайдасын тигізді. Алайда өкінішке қарай, *-лық* жұрнағы арқылы жасалған сөздерге баспасөз беті *лық* толды. Жұрт бұдан мезі бола бастады. Тіпті реті келсін, келмесін тықпалана берген соң, жұрнақ жұғымы кете бастады. Сол себепті Мемтерминком мүшелері мен мамандардың осы жұрнақ арқылы сөз жасау мәселесін тағы қарап, ретке келтіргені өте дұрыс болды.

Елу жылдан астам уақыт ішінде Мемлекеттік терминология комиссиясының құрамы әлденеше рет жаңартылып қайта құрылып отырды. Терминком мәжілістерінің протоколдарын қарап отырсақ, барлық уақытта да қазақ тілі терминдерін жасау, қалыптастыру ісіне К. Сағындықов, І. Кеңесбаев, М. Балақаев, С. Бәйішев, Б. Бірімжанов, Қ. Шәріпов, Ә. Қарақұлов, Р. Бөкейханов, Ә. Сатыбалдиев, І. Жарылғапов, Ә. Қайдаров, Ж. Сма-

ғұлов, Ә. Әбдірахманов т. б. жолдастардың белсене араласқандары байқалады.

Мемтерминком бекітілген терминдерді екі кітапша етіп жұртшылыққа ұсынды. Ол тез тарап, өте сирек дүниеге айналып кетті. Мұның үшінші жинағы тағы баспаға ұсынылып отыр. Осы дәстүр жалғастырыла бермекші.

Мемтерминкомның 1976 жылы бекітілген жаңа құрамы 70-жылдардың екінші жартысында ерекше ынта-ықыласпен жұмыс істей бастағанын айту керек. Бұл құрамды Қазақстан Компартиясы Орталық Комитеті мен Қазақ ССР Министрлер Советі 1976 жылы бекіткен еді. Мемтерминкомның алғашқы мәжілістерінен бастап, тіліміздің жалпы мәдени өрісінің ілгері дамуына орай, кейбір кемшілігі көріне бастаған қазақ орфографиясының мәселесі көлденең тартыла берді. Орфография мәселесінің неліктен күн тәртібінен түспей, әңгімеге объект бола бергенін түсінуге болады. Біріншіден, алғашқы «Қазақ тілінің орфографиялық сөздігі» 1963 жылы жарық көрген еді. Содан бері 25 жыл өтті. Ал заманымыздың қарқынды даму қалпында 25 жыл аз уақыт емес. Бұл уақыт ішінде жазу мәдениетіміз жетіле түсіп, барлық баспасөз бен баспа орындарында, мектептер мен жоғары оқу орындарында, әрқилы ғылыми мекемелерде тіл байлығын қажетке жаратудың күнделікті практикалық мүмкіндіктер көзі ашылды. Осыған байланысты жазуымыздағы кейбір кемшіліктер көріне бастады. Әсіресе, ежелден қалыптасып келе жатқан сөз жасау принциптерінде, біріккен сөздердің жазылуы жайында, төл сөз бен өзге тілден енген сөздерге жалғануға тиісті жалғаулар табиғатында дау туғызатын әңгіме көбейіп кетті. Сондықтан, әркім өз қалауынша жазып, өз білгенін тоса берген соң, жазудағы жүйе, принцип мәселелері Мемтерминком мәжілісінде қайта-қайта сөз болды, талқыға түсті. Нәтижеде орфографияның көптеген тұстары түгел сараланып, кемшіліктер жөнделді. Оның жаңа, жақсартылған вариантын Қазақ ССР Жоғарғы Советінің Президиумы бекітіп берді.

Қазақ ССР Министрлер Советі жанындағы Мемлекеттік терминология комиссиясының Ережесі 1972 жылы 25 апрельде бекітілген болатын. Бұл Ереже Мемтерминкомның міндеттері мен праволарын белгілеп берді. Осы Ережеге сәйкес Мемтерминком терминологияның ғылыми-практикалық ісіне жетекшілік жасап, бекітілген

терминдердің орфографиялық нормасының сақталуын қадағалауға септігін тигізді. Термин жасаудың негізгі принциптері айқындалып, бұл істе жүйелілік тұрақтана бастады. Ұстанған принцип бойынша, ең алдымен ана тіліміздің ішкі қоры, өз сөз байлығы қолданылуы тиіс те, екіншіден, орыс тілі мен совет халықтары тілі арқылы еніп жатқан халықаралық терминдер (интернационализмдер) мен советизмдерді игеру қажеттігі басшылыққа алынды.

Сөйтіп, Мемлекеттік терминология комиссиясы құрылғалы бері қыруар шаруа істелді. Қазақ тілінің қаншама жаңа терминдері жасалып, қалыпқа түсті. Жұртшылықтың қажетін өтеп келе жатқан бұл терминологиялық лексика о баста қолданысқа осы терминком арқылы енгізілгенін есепке алсақ, істелген шаруаның ауқымын айқынырақ сеземіз. Мысал үшін 1972 жыл мен 1981 жылдар арасында істелген жұмыстарды алайық. Бұл аралықта комиссия мен секретариаттың 84 мәжілісі өткізіліп, 2 мыңнан аса терминдер мен терминдік мәндегі тіркестер бекітілген екен.

Қазақ тілінде термин жасап, оларды күнделікті қолданысқа енгізу ісімен, қазір көбіне көп баспасөз қызметкерлері шұғылданып жүр. Сондай-ақ термин сөздердің мейлінше молынан қамтылатын жері — мектептер мен жоғары оқу орындарына арналған оқулықтар, түрлі терминологиялық сөздіктер және де ғылымның әр қилы саласына байланысты шығып жатқан арнаулы әдебиеттер, радио, телевидение хабарлары.

Термин жасау ісінде — аударма мәселесінің айрықша ролі болғанын айтуға міндеттіміз. Әсіресе марксизм-ленинизм классиктерінің шығармаларын қазақ тіліне аудару арқылы, біз тіліміздің терминологиялық лексикасын байыта түстік. Соның нәтижесінде ана тіліміздің қоғам өміріндегі ролі көтеріліп, мүмкіндігі молая түсті. Осы сала бойынша жасалған кейбір зерттеулер³ деректеріне қарағанда, В. И. Ленин шығармалары қазақ тіліне 20-жылдардың басында-ақ аударыла бастапты. Мәселен, көсемнің сөйлеген сөзі мен қайсыбір саяси материалдар 1919 жылдың январында, сол кезде шығып тұрған «Қазақ дұрыстығы» («Казахская правда») газеті мен «Мұғалім» («Учитель») журналы беттерінде жарияланған. Жоғарыда аталған кітапты қарап отырсақ,

³ Сағындықов Қ. Көсемнің асыл мұрасы. Алматы, 1970.

1921—1924 жылдар ішінде ұлы көсемнің бес түрлі еңбегі аударылыпты.

1924 жылы май айында өткен партияның XIII съезінің шешімдеріне сәйкес, Қазақстан партия ұйымы да көсем еңбектерін аудару мәселесінде нақты шешім қабылдаған болатын. Осыдан былай қарай көсем еңбектері мен саяси әдебиетті қазақ тіліне аудару ісіне жиірек көңіл бөліне бастаған. Аударылған еңбектердің қай-қайсысында да қоғамдық-саяси лексика мейлінше бай екені белгілі. Міне солардың ана тіліміздегі баламасын барынша дәл, түсінікті, анық етіп жасау оңай шаруа емес еді. Өйткені қазақ тілінің бұрынғы-соңғы тарихында қоғамдық ой-пікірді өрнектейтін термин сөздер мұншалықты дамып, қанат жайған емес. Мәселенің қиындығы да, қызықтығы да осыған байланысты. Сол тұстағы саяси әдебиеттер аудармасын қарап отырсаңыз, термин жасаудың әр алуан амалдары мен сан түрлі ізденістерді байқаймыз. Әдеби тіліміздің даму, қалыптасу тарихында мұндай іздердің орны бөлек. Ол — ұлы орыс тілінің ана тіліміздегі терминологиялық лексиканың жасалып, қалыптасуына тигізген әсері. Түрлі-түрлі көптеген тілдерде терминдік мәнде қалыптасқан көптеген сөздерді сол қалпында қабылдау бар да, оларды не жартылай, не тұтас аударып алу тағы бар. Сондай-ақ түбір сөз сол күйінде сақталып, оған жалғанатын қосымшаларды ғана қазақшалайтынымыз және бар. Міне осындай қилықилы құбылыс қазақ аударма тарихының тәжірибесінде де болды. Көптеген интернационалдық және орыс сөздері өзгеріссіз сол қалпында қабылдануда орыс тілінің ерекше әсері болды. Ал калька жолымен жасалған терминдер мен терминдік мәндегі сөздеріміз өз алдына бір сала әңгіме.

Орыс тілінің ықпалын біз өзге тілден енген сөздерден ғана емес, терминдік ұғымға айнала бастаған байырғы қазақ сөздерінің табиғатынан да танимыз. Өйткені бұлардың көбі орыс тіліндегі терминдер моделін ескере отырып жасалғандар. Ендеше ұлы орыс тілінің басқа ұлт тілдеріне, оның ішінде қазақ тіліне жасап жатқан әсерінде шек жоқ. Бұл зерттелу ауқымы кең, талай ізденістерді керек ететін ғылыми проблема. Қазақ ССР Министрлер Советі жанындағы Мемлекеттік терминология комиссиясы мәселенің бұл жағына да назар аударып, бағыт-бағдар сілтеп отырғанын айту лазым.

Жалпы Мемтерминкомның осы тектес сан салалы

жұмысының жандануына Москва, Ленинград т. т. қалаларда өткен Бүкілодақтық конференция, кеңестердің септігі де мол болғаны сөзсіз. Мәселен, 1959 жылғы Москвада, 1967 жылы Ленинградта өткен мәжілістерде терминология мәселесі арнайы сөз болды. Ал 1981 жылы март айында Москвада өткен семинар-мәжілістің де мәні ерекше деп білеміз. Бұл семинар одақтас республикалар Ғылым академияларында термин жасау мен оны бір ізге түсіру жайы нақты талқыланды. Мұны ғылыми-техникалық терминология комитеті өткізді.

Мемтерминкомның соңғы құрамының жұмысында ауыз толтыра айтарлық жоғарыдағыдай табыстардың болғаны анық. Көптеген актив мүшелердің бұл іске білгірлікпен, жанашырлықпен қарауының нәтижесінде сан алуан ғылыми терминдер сарапқа салынып, бекітіліп жұртшылыққа ұсынылды. Соның бәрі дерлік қолдау тауып, дұрыс қабылданып, қазір жазу жүйемізде қалыптасып, дәстүрге айналып кетті. Әсіресе күнделікті баспасөз беттері мен радио, телевидение материалдарында осы игі істің ізі айқынырақ аңғарылады. Ендеше Мемтерминком атқарып отырған шаруаның маңызын ешқандай есепшотқа салып, процентпен шақтай алмасақ та, келелі тірліктің тұшымды нәтижесін көріп отырмыз деп батыл айта аламыз.

Рас, 70-жылдардың соңғы жағында Мемтерминком мәжілісінде нақты мәселені ғылыми дәйекті іскерлікпен талдап, тиянақты батуаға келудің орнына «біздің ауылша былай» дейтін өресіз таласқа түскен де факті болды. Әсіресе, комиссия мәжілісінде қаралуға тиісті материалдардың шалағай дайындалып әкелінетіні қатты сынға ұшырады. Кейде, тіпті бұрын бекітілген терминдердің қайта қаралған сәттері де болды. Бәлкім осының салдарынан да болар Мемтерминком жұмысы соңғы екі-үш жылда мүлде (1981—83) тоқтап қалды. Сондықтан Мемтерминком жұмысын жаңа бағытта жандандырудың мезгілі жеткенін мезгеді. Жұртшылық пікірін ескеру нәтижесінде құрам қайта сараланып, қайта іріктелді, жаңартылды, бұрынғыдан әлдеқайда қысқартылды. Мұндағы принцип: мәселенің маңызы мен мәнін айрықша түсініп, біліктілік танытатын іскер мамандарды іріктеп, іске барынша ұқыпты жандарға жауапкершілік жүктеу. Яғни ана тіліміздің ішкі мүмкіндігі мен термин жасаудағы қабілетіне қанық, соның бүге-шігесін, сан қилы заңды құбылысын дәл басып, бір арнаға түсіріп отыруға

шебер, зерек мамандарды пайдалану, бұл қоғамдық іске ерінбей жанын салып істейтін адамдарды қамту, қатыстыру қажет болды.

Термин жасаудың, қабылданған терминдерді қолданысқа ендірудің таразыға салынар, талқыға түсер жайлары әлі көп. Ғылыми-техникалық прогрестің қарышты даму қарқынына сай туып жатқан тіл шаруашылығындағы құбылыстар сыры қаламгерлерден, әсіресе тіл мамандары тарапынан жаңаша іс-әрекетті, жаңа көзқарасты талап етеді. Тіпті терминология мәселесін ғылыми дәрежеде ұйымдастыруда да жаңа серпін қажеттігі көрінді. Бұл саладағы кейбір сылбырлықтан арылып, өмір талабына бұрынғыдан да гөрі шалшаңырақ әрі дер кезінде жауап беріп отыру үшін, терминком құрамы мен ол туралы Ереженің өзін тағы да қарап, жұмыс бағытын өзгерту керек болды. Ереженің кейбір пункттерін қазіргі талапқа сай жуықтатып, жұмыс программасын түзу күн тәртібінде тұрды.

Сөйтіп мамандардың өтініші бойынша Қазақ ССР Министрлер Советі жанындағы Мемлекеттік терминология комиссиясының құрамы тағы да іріктеліп қайта құрылды. 1981 мен 1983 жылдар аралығындағы үзіліс терминком жұмысына аздап болса да салқынын тигізді. Тіпті осының салдарынан жалпы бұл комиссияның кейбір одақтас республикалардағыдай Ғылым академиясының жанында болса қайтеді деген де пікірлер туған болатын. Алайда республика партия ұйымы мен үкіметі Мемтерминкомның 50 жылдан аса жұмыс тәжірибесін сарапқа сала отырып, әдеби тіл терминологиясын қалыптастыруда үлкен іс тындырып, нәтиже көрсетіп келе жатқан комиссияның Қазақ ССР Министрлер Советі жанында болғанын дұрыс деп тапты. Бұл үкімет пен партия тарапынан жасалып отырған үлкен қамқорлықтың тағы бір белгісі.

Сөйтіп Қазақстан Компартиясы Орталық Комитеті мен Қазақ ССР Министрлер Советі 1984 жылғы 7 февральда Мемтерминкомның жаңа құрамын бекітті. (Қаулы № 66). Ал осы жылдың 9 февралында Қазақ ССР Министрлер Советі бұл комиссия туралы Ережені (№ 72) бекітті. Жаңа құрам соңғы кезде жиірек айтылып жүрген тілек-талаптарға орай іріктелді. Ең алдымен, бұл құрамға тәжірибесі мол, іскер білікті мамандар және қабылданған терминдерді қолданысқа ендіре алатын лауазымды адамдар, жазушылар, журналистер,

ғалымдар, баспа, радио, телевизия қызметкерлері, тіл білімпаздары енді. Бұрынғы құрам мен Ережесіне қарағанда мұның едәуір өзгешелігі тағы мынадай белгілерімен сипатталады. Мемтерминком «...экономиканың, ғылымның, техниканың, мәдениеттің барлық салалары бойынша қазақ тілінің терминологиялық лексикасы жөніндегі ғылыми қызметке жалпы басшылықты және бекітілген терминдер мен номенклатуралардың практикада қолданылуын бақылауды жүзеге асырушы орган болып табылады». Ол өз қызметінде, ең алдымен, қазақ тілінің лексикалық ресурстарын терминдік мағынада пайдалануды, сонымен бірге орыс және халықаралық терминдерді кіріктіру принципін басшылыққа алады.

Терминкомның ондаған жылдар бойғы жұмыс тәжірибесін ғылым мен техниканың сала-саласы бойынша терминологиялық секциялар құрып, бұл істі әуелі таза мамандық иелерінің талқысына салу қажет екенін көрсеткен болатын. Бұрын бұл міндетті Мемтерминкомның жанындағы секретариат атқарып келген еді. Бірақ секретариат та барлық мамандардың орнын толтыра алған жоқ. Сондықтан Мемтерминком жанынан құрылып отырған 6 терминологиялық секция біздің ойымызша бүгінгі ғылым мен техниканың барлық саласын түгел қамтып отыр. Яғни осындай секцияларды құру арқылы терминологиялық жұмыстардың жүйелі жүргізілуін қамтамасыз етуге болады. Өйткені терминді жасайтын—оны қажет етіп, күнделікті тірлігінде үздіксіз қолданылатын мамандар. Олардың жарамды-жарамсызын, ретті-ретсізін, ғылыми дәйектілігін түрлі сөздіктер, оқулықтар мен оқу құралдарын, монографиялық зерттеулер, ғылыми көпшілік қолды кітап, брошюралар жазып оқытып, үйретіп, қолданып жүрген ғалымдар, мектеп пен жоғары оқу орындарының оқытушылары, газет, журнал, радио, телевидение қызметкерлері тез аңғарады. Міне сол себептен де терминологиялық секцияларға — үлкен жүк артылып, сенім көрсетіліп отыр. Терминология процесіндегі барлық негізгі жұмыс осы секцияларда пісірілуі тиіс. Тиісті мамандар талқысынан өткен терминдер, терминологиялық сөздіктер, оқулықтар т. т. содан кейін Қазақ ССР Ғылым академиясы Тіл білімі институтының Ғылыми советінің талқысына салынады. Ондағы мақсат әлгі сөздіктер мен оқулықтардағы терминдер қазақ тілінің өзіне тән заңдылығына орай жасалды ма, қазақша жатық па, терминологиялық мәні дәл ме деген

сауалдардың басын ашып алу. Міне, осындай бірнеше рет қажетті ғылыми сүзгіден, електен өткізілген терминдер тағдырын шешу Мемтерминкомға әлдеқайда жеңілірек, әлдеқайда жүйелірек бола ма деп ойлаймыз. Алғашқы талқылаулар бұл принциптің дұрыстығын дәлелдей түскен тәрізді.

Мемтерминком Ережесіндегі үлкен жаңалықтың бір түрі осы болса, екінші түрі — жетінші секция ретінде қызмет ете бастаған Бақылау тобы болып саналады. Бұл да өмір тәжірибесінің өзі тудырған жұмыстың бір түрі. Бұрын Мемтерминком мәжілістерінде бекітілген терминдер жұртқа газет арқылы жеткізілетін де, іс сонымен тынатын. Оның аржағындағы жағдай, яғни терминдер тіршілігі не болып жатыр, жұрт оларды дұрыс қабылдады ма, жоқ әлде өз үлгілерінен айрыла алмай өзіндік сөздерін қолданып жүр ме, ол жағында ешкімнің аса жұмысы бола бермейтін. Мына құрылған топ өзіне осындай міндет жүктеп отыр. Ол бекітілген терминдер мен номенклатураның күнделікті практикадағы қолданысын бақыламақ. Сөйтіп жиналған материалды Мемтерминком мәжілісіне салып отырмақ.

Ал міндеттер жайына келсек, істелетін шаруаның ауқымы осы әңгіме болып отырған жайлардың өзінен ақ аңғарылады. Алдағы уақытта, терминком талқысына ең алдымен салынатын терминдер мен терминологиялық сөздіктерді бір жүйелеп алу қажет болып отыр. Термин жасау мен оны қалыптастырудың ғылыми принциптерін тіл заңдылығына сәйкес нақтылы қарастырып, қадағалап теориялық қорытынды берудің үстіне қыруар практикалық шаруа тындыру қажеттігі туындайды. Әрқилы баспадан, әркімнің өз түсінік пайымына шақ деңгейде ала-құла жарық көрген алуан түрлі сөздікті қайта қарап, мамандар мен терминком талқысынан соң, белгілі бір жүйемен, біркелкі форматпен және сөздіктерге лайықты талап тұрғысынан серия-сериясымен баспадан қайта шығарумен айналысу қажет. Бұл оңай шаруа емес. Дегенмен осыған негіз болар кейбір шаралар қазірдің өзінде Қазақ ССР Ғылым академиясы Тіл білімі институтының терминология және аударма теориясы бөлімінде жасала бастады. Біз қазір бөлімнің картотекалық қорын жасау дәуіріндеміз. Ертелі-кеш баспа жүзін көрген сөздіктердегі және терминком мәжілісінде қаралған, қаралмаған терминдерді біртіндеп картотекаға түсіріп түзіп отырымыз. Түбінде термин атаулының бәрі

осылайша түгел түсіріледі. Мұның үстіне біз электронды есеп машинасының да көмегіне жүгініп отырмыз. Мәселен, бір термин әр қилы сөздікте әр кезде, әрқилы пішінде берілген. Есеп машинасы бізге осыны бір жерге жинақтап беріп, жұмысымызды жандандыруға септігін тигізбекші.

Түптеп келгенде осы істеліп отырған шаруаның бәрі терминком жұмысының жандануына және сол арқылы терминологиялық лексикамыздың қалыптаса түсуіне себеп бола ма деген үмітіміз бар.

Қысқасы, жаңа құрылған барлық секциялардың жұмысын атқарылар міндеттеріне сәйкес дәрежеге жеткізіп, жолға қою; ғылым мен техника салалары бойынша таяу жылдарда терминологиялық сөздіктер жасап, оларды Мемтерминком мәжілістерінде жүйелі түрде талқылап бекітіп, мақұлдату; екінші кезекте терминологиялық сөздіктердің қазақша-орысша және түсіндірме түрлерін баспаға әзірлеп, шығару; терминология мәселелерін ғылыми тұрғыда зерттеу және Мемтерминкомның елу жылдан астам жұмыс тәжірибесін барлап қорытынды жасау; номенклатуралық атауларға (техника, мекеме аттары, маңдайшадағы жазулар, жарнамалар т. б.) ерекше мән беріп, оларды реттеу т. б. тәрізді сан салалы міндеттер бар. Осыларды дәйекті түрде жүргізіп отыру ең алдымен Мемтерминкомға, содан кейін Мемтерминкомның соңғы ережесі атап көрсеткендей оның негізгі базасы болып саналатын Тіл білімі институты, соның ішінде терминология мен аударма теориясы бөлімінің қызметкерлеріне жүктеледі.

Терминологиялық сөздіктер. Лексикографиялық жұмыстар

Термин жасап, оны қолданысқа ендірудің бірден бір дұрыс жолы сөздіктер түзу болмақ. Түзілген сөздік бір жағынан сол өзі қамтып отырған объектінің дамуын, яғни ғылым саласының дамығанын қаншалықты көрсетсе, екінші жағынан терминологиялық лексиканың нормалана түсуіне, әдеби тіл деңгейінің де қалыптаса бастауына септігін тигізеді. Ендеше әдеби тіл дамуында мұның маңызы ерекше.

Тіл материалы сөздік ретінде жинақталарлық дәрежеге жеткенге дейін біраз іріктелу, сұрыпталу, даму елегінен өтеді. Яғни қоғамдағы ірі-ірі өзгерістерге лай-

ықты тілдің де әлгіндей сапада өріс алуына мүмкіндік туады. Білім, ғылым дамиды, баспасөз жанданады, әдебиет пен өнерге деген құштарлық артады, мәдениет пен экономика өрге басады. Міне осындай объективті факторлар жинақтала келе тіл құрылысында бұрын-соңды болмаған даму пайда болады.

Мұны біз тілдің әр алуан саласынан байқаймыз. Ғасырлар бойы халық қажетін өтеп, не қилы ғаламат ұғым, түсінікті бойында сақтап келе жатқан ана тіл қазынасы қоғамдық құбылыстардың өрбуіне септігін тигізе отырып, өзі де үнемі қашалып, сұрыпталып, жүйеленіп келген. Соның ішінде сөздердің терминге айналуы, тілдің терминологиялық жүйесінің пайда болуы белгілі бір объективті себептермен түсіндірілуге тиіс. Лексиканың осы қатпарына көңіл бөліп, оны жинақтау, насихаттау әрекеті XVIII ғасырдың аяғы, XIX ғасырдың басынан бастап болған. Сол кездегі там-тұмдап қазақ тілінде шыға бастаған газет, журналдар материалын қарасақ, термин деп айдар тағып, арнайы аталмағанмен, терминдік қызметі айқындала бастаған сөздер тізімдерін беру тәжірибесін кездестіреміз. Бұл дәстүр 20-жылдарға дейін жалғасқан. Оған «Түркістан уалаятының газеті», «Дала уалаятының газеті», «Айқап» журналында беріліп отырған материалдар дәлел бола алады. Бұл кезең зерттеушілер назарынан таса қалмайды.

Сөздік түзу әрекеті, атау сөздердің қолданыстағы табиғаты туралы және оларды жинақтап саралау тәжірибесі 20-жылдар мен 30-жылдар басында едәуір дами түскен. Мысалы, 1931 жылы Қызылордадан шыққан «Атаулар сөздігін» алайық. Халық ағарту жұмысына, сауат ашу ісіне едәуір септігі тиген бұл сөздіктің негізгі мазмұнына сол кездегі идеологиялық күрестің, кейбір кертартпа пікірлердің салқыны тимей өтпеген тәрізді. Неге десеңіз ұлттық оқшаулану бағытын ұстанған кейбір оқығандардың әсерінен болу керек, мұнда көптеген халықаралық терминдерді қалайда қазақшалау әрекеті байқалады. Бұл бір жағынан тілдің, оның құралының идеологиялық күрес құралына ә дегеннен-ақ айнала бастағанын танытатын болса, екінші жағынан, қоғам өмірінің белгілі бір даму сатысына тән шындық деп түсінеміз.

20-жылдардағы әлеумет өміріне, соған орай ғылым мен мәдениет тарихына зер салсақ, неше алуан ұғымдар мен көзқарастардың қым-қиғаш талас-тартысын байқар

едік. Тап жаулары өзінің түпкі мақсатына тілді де пайдаланғысы келіп, әр қилы әрекеттер жасап баққаны мәлім. Олар біресе дін исламның жасыл туы астына жиналуды арман етіп, орыс мәдениетінен ат-тонын ала қашып, араб әрпіне негізделген жазуға жармасса, енді бірде тілді орыс сөздерінен тазаламақ болып әлектенді, әлем халқының бәріне ортақ халықаралық сөздер бар екенін құлағына ілгісі келмеді.

Мұның есесіне білімге сусаған ел жаңа өмірдің жарқын істеріне араласып өз алфавитін түзіп, өз жазуын жолға қоюға кірісті. Сөйтіп қазақ халқының тарихында бұрын-соңды болып көрмеген жаңалықтар мен соны білдіретін жаңа ұғым, түсінік, құбылыстардың бәрін тіл фактілерімен деректеп отырарлық термин қалыптастыруға кірісті. Оқу, білім, өнер, ғылым, мәдениет, экономиканың қай-қайсысында да халық ұғымына тосын сөздер пайда бола бастады. Оның әрқайсысының терминологиялық жүйесін жасау үшін сауатты, білікті мамандар дайындау проблемасы тұрды күн тәртібінде. Мамандар жетіспейтін. Осындай қат-қабат шаруаның қатар жүргізілуі, сөз жоқ мәселенің жылдам қарқынмен алға басуына әкеп соқса, екінші жағынан өзіндік қиындықтарын да көлденең тартты.

Алға жетектеген шаралар ретінде мыналарды айтуға болады: кеңселерде іс қағаздары қазақ тілінде жүргізіле бастады, газет-журналдар қазақ тілінде шығарыла бастады, қазақ мектептері ашылып, онда оқылатын пәндердің бәрі ана тілінде жүргізіледі. Сонымен бірге қазақ тілі мейлінше кең қанат жайған көркем әдебиет тіліне, әлеуметтік өмірге тікелей араласу барысында қоғамдық-саяси әдебиет тіліне, түрлі шаруашылық пен экономика, өнер, жалпы мәдениет тіліне айналды. Сөйтіп қазақ тілі күнделікті өмірдің қай саласына да белсене араласып, қоғамдық қызмет аясы кеңейе түсті.

Осыған орай аталған салалардың қай-қайсының да терминологиялық жүйесін жасау, оны қалыптастыру қажет болды. Газет, журналдар Мемтерминком ұсынып отырған терминдерді өз беттерінде жариялап отырды, кейбір жеке шыққан көркем шығармалар соңына да атау сөздері тіркеліп берілді. Алайда осы тектес әр алуан әрекеттер қазақ тілінің ғылыми терминологиясын тез арада қалыптастыра қойған жоқ. Олай болуы мүмкін де емес еді. Өйткені тілдің өзін ғасырлар жемісі деп бағалайтын болсақ, сол тілдің қоғам дамуы нәтижесін-

де ең негізгі күрделі қабатына айнала бастаған терминологиялық лексиканы аз ғана мерзім ішінде жүйеге түсіру оңай іс емес. Практикалық және зерттеу жұмыстарын ұштастыра жүргізіп, соның негізінде ғылыми дәйектеме, дәлелдемелерін ұсынатын мамандар қажеттігі күн өткен сайын біліне берді.

Термин мұқтаждығын қалың жұртшылық сезіне бастады. Оны қолданбайтын, оны керек етпейтін өмірдің бірде-бір саласы жоқ. Ол жазушыға да, ол мұғалімге де, ол партия, совет, комсомол қызметкерлеріне де, өнер адамдарына да, ауылшаруашылық, өнеркәсіп мамандарына, бәрі-бәріне керек. Күн өткен сайын, өмір алға озған сайын мына сөзді қалай жазамыз, ана сөзді қалай қабылдаймыз деген тәрізді сұрақтар көбейіп, терминге деген ділгерлік артып, мұқтаждық молаюда.

1931 жылы басылған «Атаулар сөздігі» осындай мұқтаждықты сәл де болса өтеу жолындағы алғашқы әрекет болатын. Бұл Қазақстан Оқу комиссариаты Білім кеңесінің жетекшілігімен жасалған іс еді. Білім кеңесі сол кездегі бірінші кезекте тұрған мәселе ретінде осы пән атауларын жинап тез арада жұртшылыққа ұсынды. Алғашқының аты алғашқы. Мұның, негізінен кейінгі жұмыстарға аздап септігі тигенмен, жоғарыда ескерткеніміздей, көптеген кемшіліктері де болды. Өйткені бұл әлі ғылым салаларынан маман адамдар әзірленбей тұрған шағында, сол игі іске себі тие ме деген мақсатпен жасалған сөздік еді.

Кемшілік сөздікте берілген 8 мыңдай Европа (құрастырушылар терминімен айтқанда) терминінің қазақшалануынан ғана емес, сөздік пен термин жасау принципін қате түсінуден де байқалады. Мысалы осы сөздіктің «Бір екі сөз» деп басталатын кіріспесінен мына үзіндіні қараңыз:

«Мұның үлкен кемшілігі, кейбір Европа атауларына (терминдеріне — *Ө. А.*) қазақша мағына берілмегендік (мәселен «Кіжіміе», «Рагаріп» сияқты) европадан алынған бар сөзге мағына берудің қиын болғаны, бірінші — уақыттың аз болғаны, екінші — сөздіктің мақсаты тек кітап жазушыларға арналған соң, көп түсіндіріп пән пайдаланушыны мезі қылмайық дегендік»⁴.

Осы келтірген үзіндінің өзінен байқалатындай, кемшілік бір ғана әлгі айтылған халықаралық терминдерді

⁴ Атаулар сөздігі. Қызылорда, 1931. 3-б.

қазақшалау керек деген пиғылда ғана емес, сонымен бірге көптеген терминдерге түсініктеме берумен, әуестенуде және олардың синонимдік қатарының көбейіп кетуінде де. Мысалы, *айал*, *мерзім*, *мұрсатана* сөздері *срок* деген бір сөзді білдіру үшін, ал *тәртіп* деген бір ғана қазақ сөзі *режимге* де, *дисциплинаға* да, *порядокқа* да теліне берген.

1935 жылы өткен мәдениет қайраткерлерінің Бүкіл-қазақстандық съезінің күн тәртібінде қаралған негізгі мәселелердің бірі — орфография мен терминология мәселесі болды. Осы съезд қарсаңында Мемлекеттік терминология комиссиясы өзінің кеңейтілген мәжілісін өткізіп, онда ғылымның әр түрлі саласына байланысты жасалып жатқан терминдер жүйесі туралы сөз қозғады. Съезде алдын ала дайындықтың бірі ретінде, бұл күнде мүлде қолға түспейтін «Мемтерминкомның бюллетенінің» 1935 жылдың басында жұртшылық талқысына ұсынылған төрт санын айтар едік. Мұнда сол кезде ғылымның әр алуан саласында қызмет етіп жүрген Ә. Ермеков, Р. Бөкейханов, Қ. Басымов, Қ. Жұбанов, Ғ. Беғалиев, С. Аманжолов тәрізді мамандар термин туралы өз пікірлерін ортаға салып, оның негізгі белгілерін, жасалу принциптерін анықтап беруге тырысты.

Қазақ тілінің ғылыми терминологиясын жасап, оларды ретке келтіруде, сондай-ақ алдағы жұмыстар бағытын айқындай түсуде бұл съездің атқарған ролі зор болды. Съезде жалпы терминология ғылыми проблема есебінде қарастырылып, оның негізгі мәселелері, белгілері, ерекшеліктері анықталды. Лексиканың өзге қабаттарына қарағанда терминнің өзіне тән өзгеше қызметі, жасалу жолдары, қалыптасу сырлары бар екені дәлелденіп, ғылыми принциптері түзілді. Осының негізінде бұдан былай қарай термин жасау ісі белгілі бір ғылыми жүйеге тіл заңдылығына сәйкес, қабылданған принциптер негізінде жүргізілетін болды. Яғни термин жасаудың ортақ принципі түзіліп, оның басқа маңызды мәселелері шешім тапты.

Съезд қарсаңында жасалып, жұртшылық талқысынан өткен, сөйтіп съезд мақұлдамасын алған қазақ терминдері Қазақстан Халық комиссариаты Советінің 1935 жылғы 23 июньдегі № 812 қаулысымен бекітілді. Ол қаулыда былай деп атап көрсетілді⁵:

⁵ Қазақстан Халық комиссариаты советінің 812 Қаулысы: Қазақ тілінің терминдері. Алматы, 1936. 1-кітап.

«1. Термин комиссиясы мен Қазақстанның Оқу ісін басқаратын Комиссариат дайындаған және қарар еткен Мәдениет қайраткерлерінің съезі ұнатқан қазақ тілінің жаңа терминдері негізінде бекітілсін. Барлық ұйымдарға, мекемелерге, оқу орындарына, газет-журналдарға бұл терминдерді қолдан деп Қазақстанның оқу ісін басқаратын комиссариат жарияласын.

Осы қарар баспасөз бетінде жариялансын».

Съездің алды-артында қауырт жүргізілген осы тектес жұмыстар нәтижесі іле-шала 1936 жылы терминологиялық сөздік «Қазақ тілі терминдері» деген атпен жұрт қолына тиді. Қ. Жұбановтың жалпы редакциясымен «Қазақстан» баспасынан жарық көрген бұл сөздіктегі терминдер негізінен үш саланы (әлеуметтік-экономика, физика мен математика) қамтыған. Жинақталған терминдер саны онша көп бола қоймағанмен, бұл қазақ терминологиясын тиісті ғылыми арнаға түсіріп, оның әлеуметтік мәні бар мәселе екенін танытқан игі іс ретінде тарихта қалды.

Сөздікте үкімет қаулысымен бірге Мемлекеттік терминология комиссиясы басшылыққа алып отырған қазақ әдеби тілі терминологиясының он пункттен тұратын принциптері берілді. Негізін Қ. Жұбанов жасаған, съезд бекіткен бұл документтің тарихи мәні зор деп білеміз. 20-жылдарда пайда болып, қолданыста қилы-қилы өріс тауып, ала-құлалықты өрбіткен термин жасау процесіндегі шалағайлықтар, көбінесе мұның принциптерін жөнді түсінбегендіктен, термин жасау мен қабылдаудың қағидалары мен заңдылықтарын жете білмегендіктен кетіп жататын. Жолбасшылыққа алатын бірде бір нұсқау, қағида болмайтын. Бұл түзілген принциптер осы олқылықтың орнын толтырды. Кезінде терминжасам ісіне мол пайдасы тиген бұл тарихи документ терминологтар алдына негізінде мынадай талаптар қойды:

Бірінші шарт бойынша, әдеби тілдердің көбіне ортақ *революция, совет, теория, практика, тенденция, медицина, хирургия, климат, абсолютный, конкретный* т. с. с. халықаралық сипаты бар терминдерді сол түпнұсқадағы қалпынша қазақ тіліне аудармай алу; екінші шарт бойынша, әдеби тілдер тәжірибесінде аударылып алынып жүрген *производство, труд, деньги, корень, стебель, мышцы, деление, умножение* тәрізді халықаралық терминдерді аудару керек. Ал *сословие, состав, клетка, слет* сияқты қазақ тілінде баламасы жоқ немесе тер-

миннің қазақша нұсқасы бастапқы мағынадан ауытқитын болса, онда оны аудармай алған жөн.

Үшіншіден, әр түрлі ғылым салаларына ортақ терминдер болуы мүмкін. Мысалы, *материя* термині философия мен физикада, *түбір* термині математика, ботаника және лингвистикада, *реакция* термині химия, биология және саяси ұғым есебінде, *экскурсия* сөзі оқу ағарту ісі мен физиология ғылымында кездеседі. Бұларды сол бірыңғай түрде қалыптастыру керек.

Төртіншіден, әрқилы жағдайда әр алуан мағынаны білдіретін *мануфактура* (тарихи-экономикалық және товартану мағынасында), *продукт* (өндіріс өнімі және азық-түлік мағынасында) сияқтылар бір пәнде термин ретінде алынсын да, екіншіде жай сөз ретінде аударылсын.

Бесіншіден, халықаралық терминдер орысшада қалай алынса, қазақшада да солай алынады. Егер ол сөздерді таңбалайтын кейбір әріптер жетіспесе қазақ алфавитінің бар мүмкіндігі пайдаланылатын болсын. Мысалы: *форма* (форма), *қіjmija* (химия), *revolutsija* (революция) т. б.

Алтыншы пункт бойынша, аударуға келетін терминдерді аударғанда оның ғылыми мәні дәл берілуін қадағалау қажет. Аудару кезінде қазақ тілінің грамматикалық ерекшеліктері қатаң сақталуы тиіс. *Verilis* — *пердача*, *көркіл* — *многоугольник*, *тоқыма* — *текстиль*, *tacirbe* — *практика* тәрізді терминдерді түсініксіз ететін жасанды сөзжасамға үйір болмаған жөн.

Жетінші пунктте былай деп көрсетіледі. Есім және есімденген етістік формаларындағы халықаралық (интернационал) терминдер сол түрінде алынсын. Ал *-изация*, *-ификация*, *-ация* жұрнақтарымен келетін *машинизация*, *электрификация*, *объективация* сөздеріне қазақ жұрнақтары жалғанып алынсын (*машиналандыру*, *электрлендіру*, *объективтену*).

Ал *-ский*, *-ный* жалғаулары арқылы жасалған анықтауыш сын есімдер қазақшасында қысқартылып *популяр кітап* (популярная книга), *абсолют шама* (абсолютная величина), *буржуаз идеология* (буржуазная идеология), *экстенсив шаруашылық* (экстенсивное хозяйство), *дифференциал теңгерме* (дифференциальное уравнение) түрінде алынуға тиіс. Сондай-ақ, түбір сөздің *к* дыбысы *ч*-ға айналып *-ский* жұрнағымен келетін сын есімдер жалғауы қазақшасында қысқартылып *электр*

шам (электрическая лампа), *физика география* (физическая география) т. б. түрінде берілсін.

«Изолировать», «машинизировать» тәрізді есімнен болған етістік формалар қазақ тілінің жұрнақтары арқылы *изоляциялау*, *машиналандыру* деп алынсын.

Сегізінші пунктте халықаралық терминология тәжірибесінде қолданылып жүрген кейбір *-ист*, *-изм* тәрізді суффикстер мен *ре-*, *син-*, *де-*, *ант-*, *контр-* тәрізді сөз алды префикстерінің қазақ тілінде баламасы жоқ болғандықтан термин сөздермен бірге бұлар да қабылдансын, басқа қосымшалардың бәрін де қазақша түрінде алу керек дегенді атап көрсетеді.

Тоғызыншы пунктте қысқарған сөздер жайы әңгіме болады, *авто*, *аэро*, *авио* т. б. қазақ сөздерімен біріктіріп *автожол*, *автоқатынас*, *авиошана* т. б. деп алынсын депті.

Осы күнге дейін қазақша аудармасы беріліп келген *диктатура*, *революция*, *совет*, *теория*, *практика*, *контрреволюция*, *милитаризм* тәрізді т. б. терминдер бұдан былай қарай аударылмай сол халықаралық қолданыстағы қалпынша алынуы тиіс.

Оныншы пунктте де өте маңызды мәселеге мән беріледі. Атап айтқанда Ұлы Октябрьден бері әсіресе орыс тілінің сөзжасау тәжірибесінде қолданылып келе жатқан біріккен күрделі сөздер мәселесі әңгіме болады. *Саяси экономия* (политэкономия), *ауатком* (райисполком) т. б. тәрізді жаңа тіркесім терминдер қазақ тілі заңдылығына орай жасалып, Мемтерминком бекіткеннен соң ғана қолданысқа ендірілсін.

Міне, ең алғаш түзіліп, басшылыққа ұсынылған терминжасам принциптерінің өзіндік осындай жетістіктерімен қатар, кейбір кемшіліктері де болады.

Мәселен, кейбір халықаралық терминдер мен советизмдерді сөз еткенде қайсыбір жүйесіздіктер көзге түседі. Оның бер жағында терминжасам процесіндегі қазақ тілінің өз мүмкіндігі жан-жақты ашылып айтылмайды. Сондай-ақ аударылсын деген сөздердің біразын аударудың керегі жоқтығы, ал түпнұсқадағы күйінде берілсін дейтін сөздердің қайсыбірінің тамаша баламасы бар екені көрінеді. Аталған тектес кейбір олқылықтарына қарамастан, осындағы көрсетілген принцип алдағы терминжасам процесіне негіз болған өте пайдалы документ еді. Кейінгі түзілген принциптердің бәрі де ең алдымен осыған сүйеніп, осының қағидаларын негізге алды.

АУДАРМА ЖӘНЕ ТЕРМИНОЛОГИЯ

АЛҒАШҚЫ АУДАРМА ҮЛГІЛЕРІ ЖӘНЕ ОЛАРДЫҢ ТЕРМИНГЕ ҚАТЫСЫ

XX ғасырдың бас кезінде қазақтың мәдени өміріне алуан түрлі өзгерістер келді. Ол өзгерістер әуелде Қазақстанның Россияға қосылуы нәтижесінде орыс халқы мен қазақ халқының алдыңғы қатарлы көзі ашық оқыған азаматтары арасында болып келген жан-жақты қарым-қатынастар мен байланыстардан басталған болатын. Ал соңғы XIX ғасырдың аяғы мен XX ғасырдың басында орыс қоғамында болып жатқан саяси, әлеуметтік, экономикалық жаңалықтар мұны өркендете түсті. Әсіресе елдің ауыр жағдайы, қазақ оқығандарының орыс қауымымен қоян-қолтық араласа түсуі, батыс мәдениеті мен ғылымның таралуы қалың ұйқыда жатқан қазақ қауымының оянуына қамшы болғандай еді.

Россияда капитализмнің жан-жақты өріс алып, дами түсуі, товар өндірісінің күшейе беруі, оның шикізат ордалары болып келген сырт аймақтарына әсерін тигізбей қоймады. Россияда прогресшіл, әсіресе революцияшыл идеяның дамуы, революциялық қозғалыстардың толқыны шет аймақтарға да жетіп жатты. Орыс-жапон соғысы, әсіресе 1905 — 1907 жылдардағы бірінші буржуазиялық революция қазақ халқының да саяси, мәдени, әлеуметтік өміріне біраз жаңалықтар енгізді. Қазақ халқының сауатсыздығын түсінген алдыңғы қатарлы азаматтар жастарды өнер-білімге, оқуға шақырып жар салды, өз ойларын қалың жұртшылыққа жеткізу мақсатында баспа ісімен айналысты. Көптеген зерттеушілердің айтуына қарағанда, XX ғасырдың басында (1917 жылға дейінгі мерзім ішінде) қазақ тілінде 200-ден аса әртүрлі кітап шығарылды делінетін.

Соңғы жылдары, атап айтқанда 1985 жылы жұрт-

шылыққа жария болған қайсыбір деректерге¹ қарағанда революцияға дейін қазақ тілінде 509 кітап басылғаны мәлім болып отыр. Қазақ халқына, оның тіліне тікелей қатысы бар бұл қазынаны алғаш тиянақтап зерттеушінің бірі татардың ғалым-жазушысы Абрар Каримуллин. Оның дәлелдеуінше 509 кітаптың 432-сі Қазанда басылған екен. Сөйтіп революцияға дейінгі мерзімде кітап бастыру жөнінен қазақтар түркі халықтары арасынан татарлардан кейін әзірбайжандармен қатар екінші орында тұратыны анықталды. Осы басылған кітаптардың жалпы тиражы — 2 миллион 201 мың 105 дана. Ол кітаптар тақырыбы жағынан да, ішкі мазмұны жағынан да, алға қойған мәселелері жағынан да сан алуан. Бұл кезеңде жарық көрген қазақ тіліндегі кітаптардың басым көпшілігі қисса-дастандар, поэмалар, әртүрлі мазмұндағы өлең жинақтары болып келді. Көбіне араб, парсы хикаяларын, ертегі-аңыздарды, бұрынғы шығыс әдебиетіндегі кейбір сюжеттерді пайдаланып жазған қисса, дастандардың тілінде араб, парсы сөздері, сол тілдердің кейбір тілдік үлгілері, конструкциялары, діни ұғымды білдіретін сөздер мен сөз тіркестері көптеп қолданылып отырды. Әсіресе Жүсіпбек Шайхулисламов атымен баспадан шыққан қиссалар көп.

Бұларда кейде араб, парсы тілдерінің элементтері араласып келгенмен, уақиға, сюжеттері қиял, ертегі іспеттес болғанымен, көркемдік сапасы төмен болуына қарамастан осы сияқты баспа бетін көрген қисса, дастандар қазақтың жазба әдеби тілі тарихынан белгілі орын алады. Сондықтан да қазақтың жалпы тіл тарихы болсын, жазба әдеби тілі тарихы болсын, оның терминдік жүйесі болсын сөз етілгенде, XIX ғасырдың аяғы мен XX ғасырдың бас кезінде жарық көрген осы қисса, дастандарды атамай өтуге тіпті де болмайды. Бұл шығармалардың көбі кейбір зерттеушілер тарапынан ауыз әдебиеті, фольклор үлгілері қатарына жатқызылып жүргенімен, оларды жазба әдебиет тарихынан мүлде шығарып тастауға болмайды. Әрине, бұл шығармалардың ауыз әдебиеті үлгілерімен белгілі дәрежеде үндес, ұқсас келетінін мойындай отырып, жазба әдебиетіміздің де санатынан қалмайтынын ескерген жөн. Қазақтың жазба әдеби тілін қалыптастырып, әрі қарай дамыта түсуде бұл тәрізді шығармалардың белгілі дәрежеде

¹ *Муртазаев Ш.* Кітап теңізіндегі жиһанкез // Қазақ әдебиеті. 1985. 7 июнь.

мәні, маңызы болғандығын атап өту керек. Сонымен бірге бұларда белгілі дәрежеде терминдік сөз қолданыстың да қалыптаса бастағанын, терминдік мән жүктелген сөздердің алғашқы түрлерін кездестіруге болатынын да ескеруге тиіспіз.

Белгілі бір тілдің терминологиялық жүйесін жасауда, оны қалыптастыруда аударманың алатын орны өте зор. Жалпы адамзат мәдениеті — рухани байлықтар алмасуының нәтижесі екені тарихтан мәлім. Әрбір ел, әрбір ұлт бірімен бірі қарым-қатынас жасай келе мәдени, рухани, ауыс-түйістің неше түрін дамытқан. Соның нәтижесінде өзінде жоқты өзгеден алып өз халқының рухани байлығын молайтып отырды. Осы процестің бәрінде де аударма ісінің атқарған қызметін айрықша сезінеміз. Керек десеңіз қоғам өмірінің қай саласында да аударманың ізін көреміз.

Қазақ халқының да мәдени өресінің бүгінгідей дәрежеге көтерілуінде аударманың қызметі мол. Ана тіліміздің әдебиленуі, оның нормалы күйге түсуі, терминологиялық лексикасының жасалып, қалыптануы аударма жұмысының жандануына тікелей байланысты. Сондықтан термин мәселесін қарастырғанда біз оны аударма процесімен тығыз байланысты қарамай өте алмаймыз. Ал аударма жұмысының тарихы тереңге кетеді. Неге десеңіз халық кейін аңыз етіп кеткен неше алуан батырлық жырлар, лиро-эпостық дастандар, ертегілер, көбі әу баста шығыс әдебиеті үлгілерін аударма жырлау арқылы жасалған. Аударма тарихы әріден басталатыны рас болса, кейін терминдік сипат алып кеткен сөздер тарихын да сол кезеңдерден бері қарай сүзген жөн. Бұл жайындағы зерттеу жұмыстары өте мардымсыз. Әдеби тіл мен ұлттық тіліміздің қалыптасуына тікелей әсері болған бұл кезеңнің жай-жапсары өз зерттеушісін күтуде. Яғни филология саласында, оның ішінде тіл саласында еңбектеніп жүрген зерттеушілер үшін тың саланың бірі осы.

Міне осындай жайларды ескере отырып, қазақ тілінде термин жасаудың алғашқы үлгілерін танытатын аударма тарихын таратыңқырап талдауды қажет санап отырмыз. Орта ғасырдағы шығыс классиктерінің шығармалары қазақ халқына көбіне-көп аударма арқылы жетіп отырды. Сол дәстүр жалғаса келе Абай, Ыбырай заманына ұласты. Өйткені Абай, Ыбырай заманында да шығыс және орыс әдебиеті қазақ тіліне аударылды. Сол

сияқты «Түркстан уалаятының газеті» мен «Дала уалаятының газеті» беттерінен де аударма мәселесінің дами түскенін көреміз. Керек десеңіз Ыбырай Алтынсариннің «Шариғат ул-ислам» (Ислам шариғаттары) деген кітабы да аударма.

XIX ғасырдың соңғы жылдарында «Библияның» әр жері қазақ тілінде жеке кітап болып Православияның миссионерлік қоғамы тарапынан бастырылып шығарылды. Бұдан кейін «Інжіл» (Евангелие) де қазақ тіліне аударылып кітап болып шықты. Бұл аударма туралы С. Талжанов: «1900 жылы «Інжіл» аударылыпты»² десе, Ә. Сатыбалдиев: «Православие шіркеуінің қазақ жерін жайлаған миссионерлік қоғамы 1900 жылы емес, 1899 жылы «Евангелиені» қазақ тіліне аудартып шығарған»³, — дейді. Әбен Сатыбалдиев аударма орыс әрпімен басылғандығын «оның өзінде дыбыс ерекшеліктерін таңбалауға мұқият көңіл аударылғандығын» айта келіп, «бұл аударманы көлемі жағынан сол тұстағы қазақ тілінде басылған кітаптардың ең ірісі деп айтуға болады»⁴, — деп көрсетеді.

XIX ғасырдың аяғы мен XX ғасырдың басында аударма ісі, әсіресе орыс жазушыларының шығармаларын қазақ оқырмандарына қазақ тілінде жеткізу ісі кең өріс ала бастайды. 1903 жылы Қазанда Молданияз Бекимов аударған А. С. Пушкиннің «Капитан қызы» қазақ тілінде басылып шықты. «Капитан қызының» тұңғыш аудармасы барынша еркін жасалған. Мұны аударма деуден гөрі шығарманың желісін қуалай отырып, жалпы мазмұнын баяндап шығу десе де болар еді. Аудармашы түпнұсқаның мазмұны мен суреттемелерін толық келтірмей, тек жалпы оқиғасының желісін ғана қуып, жалпы мазмұнын ғана беріп отырған. Мұнда, әсіресе, кейіпкерлердің мінез-құлқын, психологиялық сипаттарын, өздеріне тән даралықтарын бейнелейтін сөз бояулары қалып кетіп жатқан»⁵. Бұл аударманың тілінде орыс тілінің әсері айқын сезіліп тұрады. Орынсыз көп қолданылған *учитель, крепость, простой, господин* сияқты орыс сөздерін былай қойғанда, аудармадағы сөйлем құрылысында да орыс тілінің ықпалы көптеп кездеседі. Ол ықпал, әсіресе сөйлемдегі сөздердің орын тәртібінен бай-

² Талжанов С. Көркем аударма туралы. Алматы, 1962.

³ Сатыбалдиев Ә. Рухани қазына. Алматы, 1965. 36—37-б.

⁴ Сонда.

⁵ Сонда. 41—42-б.

қалады, яғни түпнұсқада сөйлемдегі сөздер қалай орналасса, аударғанда да ол сөздердің орналасу тәртібін сақтап отырған. Соның салдарынан қажетсіз инверсиялар, қазақ тілі синтаксисіне тән емес сөйлемдер пайда болған. Оны мына мысалдан да айқын көруге болады: *Тұрыб бір азырақ есімді жинай алмай не болғанымды білмедім. Жатыр екенмін краватдың үстінде. . . Савельич алдымда тұр екен сұрай бастады менің есімімді* (44-бет). Бұл мысалдағы *краваттың үстінде және менің есімімді* деген пысықтауыш пен толықтауыш өздері бағынып, меңгеріліп тұрған *жатыр екенмін, сұрай бастады* деген баяндауыштан кейін орналасқан. Сөйлемнің соңында, өзі меңгеріп тұрған сөздерден кейін келетін баяндауыштың әдеттегі орналасу тәртібінің прозалық текстерде қажетсіз бұзылуы сөйлемнің стильдік бояуына да, айтылмақшы ой жүйесіне де үлкен нұқсан келтіреді. Бұл аудармада «қызының қолын сұрадым» (17-бет), «халық тұз бен нан алып шықты» (27-бет) тәрізді орыс тіліндегі тұрақты тіркестерді сол күйінше тура аударма салушылық та кездесіп отырады. «Қызының қолын сұрадым» дегеннен сол кездегі қазақ оқырманы оның ауыспалы мағынасын яғни, қызды өзінің болашақ жары болуды айтқанын түсінбей, бұл тіркестің тура мағынасын ұғып қалмас па екен. «Халық тұз бен нан алып шықты» дегеннің табиғаты өзгешелеу. Бұл сөйлемді беру қажет, өйткені дәл осылай қарсы алған суретті көрсету керек, бірақ бұл — ерекше қадірлеудің, қадірмен қонаққа көрсетілетін белгі екенін оқырман қауым біліп отыруы да керек қой. Аудармашы бұл жағына онша мән бермеген.

Әсіресе бұл кезде шығып тұрған газет-журналдар да көркем аудармаға үлкен мән беріліп отырғанын байқаймыз. «Айқап» журналы мен «Қазақстан» газеті беттерінде орыс әдебиетінің көрнекті қайраткерлері И. А. Крыловтың, Л. Н. Толстойдың, А. С. Пушкиннің, М. Ю. Лермонтовтың, А. П. Чеховтың, А. Сорокиннің, И. С. Никитиннің, А. Кольцовтың т. б. белгілі ақын-жазушылардың жеке шығармалары қазақ тіліне аударылып басылып отырды. Олардың кейбірінің тілі туралы сол кезде мақала, рецензиялар да басылып жүрді. Бұл аудармаларда қажетсіз инверсиялардың, қазақ тілі синтаксисіне тән емес сөйлем құрылыстарының өте аз екенін, тіпті кейбір аудармаларда мүлдем кездеспейтінін байқаймыз.

Орыс ақын-жазушыларының көлемі шағын жеке шығармалары бұл кезде шыққан хрестоматия, қираат кі-

таптарына да еніп отырған. Спандияр Көбеевтің «Үлгілі тәржіма», Бекет Өтетілеуовтың «Дүние ісі ақыретке кетпес» сияқты кітаптары осындай жинақтар.

XIX ғасырдың соңғы жылдарында, әсіресе, XX ғасырдың бас кезінде ғылымның медицина, биология салаларынан қазақ тілінде жеке кітапшалар жарық көре бастайды. Ол, бір жағынан, заңды да. Өйткені бұл ғылымдар осы кезеңдерде дами түсті, сөйтіп адам, мал ауруларының түр-түрлері белгілі бола бастады. Көптеген ауруларды емдеу қазақ ішіндегі бақсы-балгерлердің, емші-тәуіптердің қолдарынан келе бермеді. Міне осыны жіті байқаған көзі ашық оқыған азаматтар ауруларды медицина жолымен емдеу қажет деп түсінді.

Қазақ ішінде медицина, биологиядан арнаулы мамандар жоқтың қасы болғандықтан, халық қамын ойлаған оқығандар орыс тіліндегі арнаулы әдебиеттерді қазақ тіліне аударып, бастырып отырды. Сондай әдебиеттердің бірқатары мыналар: «Афат яки холера әңгімесі, перевод орысшадан қазақшаға етуші студент Казанский ветеринарный институтның Файзолла Иманбаев», Қазан, 1905; «Қышыманың турасында (о чесотке), русшадан тәржіме. Жаманмұрынов», Орынбор, 1906; «Шешектің һәм шешек егудің жайларынан орысшадан тәржіме. Уалишев», Орынбор, 1906; «Адамның чумасы турасында». Қазақ тілінде. Орысшадан перевод етуші Садық Бисалиев, Орынбор, 1911; «Обадан қалай сақтану?» Орысшадан перевод етуші Садық Бисалиев, Орынбор, 1911; «Малда болатын жұқбалы аурулардың һәм оларға қарсы қалай ғамал қолдану хақында». Орысшадан тәржіме қылған Сейдғали Мендеш оғлы, Уральск, 1911; «Арақ у яки арақның зарары», Қазан, 1907; Самруғ. «Оба жайында қазақча әңгіме», Қазан, 1905; Шаһмардан ұлы Қашафуддин. «Мақулат» (оба ауруы), Қазан, 1897; «Біздің үйлеріміздің хақында» орысшадан қазақ тіліне аударған Балтабаев һәм Муминов, Орынбор, 1906; «Чума сырқауынан өзін әм ғайриларны аман сақламақ хақында насихат наме». Орынбор, 1908; «Чечек екіндегі бірнеше ақыл», Орынбор, 1914; «Холер сырқауынан өзін әм ғайриларын аман сақламақ хақында насихат наме», Орынбор, 1908; «Құрт мерез ауруы турасында». Орысшадан қазақ тіліне аударған Қосуақов пен Бөкенов, Орынбор, 1906; «Іштен қан өткізетін ауру». Орысшадан қазақ тіліне аударған Қосуақов пен Бөкенов; «Мерез ауруы жайынан» (сифлис). Орынбор, 1903; «Жамандату

қайдүрғу турасында» (Сибирская язва), Орынбор, 1902. Бұл еңбектердің көбі Орынбор қырғыз (қазақ) мектебінің оқытушылары П. А. Қатанов пен П. Н. Крыловтың редакциялық басқаруымен орыс тілінен қазақ тіліне аударылып отырды.

Әрине, бұл — ХХ ғасырдың бас шағында ветеринария мен медицина салаларынан қазақ тілінде шыққан кітаптардың толық тізімі емес. Дегенмен, бұл сол кезеңде шаруашылықтың әр саласында түрлі кітаптардың жарық көре бастағанын, сонымен бірге қазақ жерінде де кітап бастыру ісі жөнге қойыла бастағанын, сол салалар бойынша терминологиялық лексиканың іріктеле бастағанын тәптіштеп, айқын да анық көрсете алады.

Осылардың ішінде назар аударарлық бір кітапша — 1898 жылы Қазанда басылған «Главная болезнь трахома, ее заразительность, причины распространения среди сельского населения и способы предохранения. На киргизском языке». Кітапша дәл осылай орысша аталғанмен, тексті қазақ тілінде, оның тақырыбы «Трахома деген жаман көз ауру» деп берілген. Орысшадан аударған адамның аты-жөні белгісіз, кітапшада жазылмаған. Текст орыс графикасының негізінде берілген. Осыған қарағанда, бұл кітапшаны орыс тілінен қазақшаға аударған Қазан императорлық университеті мұғалімдерінің бірі, я Ыбырай Алтынсарин болу керек деген болжам туады, сонымен қатар ол Н. И. Ильминский, П. М. Мелиоранский, А. Е. Алекторов сияқты ғалымдармен пікірлес адам болу керек. Кітапшаның графикасында орыс тілінде жоқ қазақтың *ә, ң, ү, ө* әріптерін жеке таңбалармен белгілеген: *ä, ӧ, ü, ö* ал *Ғ-ғ, қ-қ, у-ұ* дыбыстары тек *г, к, у* таңбаларымен берілген, *і* дыбысы бірде *и*, бірде *і* әрпімен жазылған, кейбір жерлерде мүлдем жазылмай түсіріліп қалған. Түсініктірек болу үшін үзінді келтірейік:⁶ «Қалада, ауылдарда тұрған ксилердин арасында, әсіресе чуваштардың, черемистардың, вотяқтардың, истектердің арасында *көз аурулар* сондай көп. Олардың ишинде көзге өз алдына зіан келтретугуны *«трахома»* ауру. «Енди *трахомның* жукпалы екенін, бир ксиден бир ксиге оңай жугатугынын билетурғанда, ол аурудан ксилердин көб ауратугуна бизге тамаша емес.

⁶ Текстегі *а, н, у, о* әріптері баспа ісін қиындататындықтан, қазақ тіліндегі *ә, ң, ү, ө*, әріптерімен алмастырылды, қалған жерде текстің транслитерациясы толық сақталады.

Қалада осындай көз аурудан бір кси ғана аурса болады, өңге ксилердің барлығынада одан жугады. Олай болғанда *трахома* жукпасын десен бөтен ксилерден бек сактан. Булай кылган барлығынан артык» (9—11-б).

Көлемі 12 беттен тұратын бұл шағын кітапшаның тілдік ерекшеліктері мен мазмұн-мәнін әр жерінен алынған осы үзінділер біршама аңғарта алады. Сөйлемдері жеңіл, қарапайым, тіпті құрмалас сөйлемдер де (құрмаластың сабақтас та, салалас та түрлері қолданылған) түсінуге онша қиындық келтірмейді, тілді қиындататын әртүрлі обороттар жоқ деуге болады. Медицина ғылымына байланысты терминдер мен терминдік тіркестер кездеседі. Бұл жағынан аталмыш еңбектің тілі сол кездегі қазақтың сөйлеу тіліне жақын деген пікір айтуға болады. Оны осы уақытқа дейін сөйлеу тілінде бар соңғы буындардағы ерін үндестігінің сақталуы да байқатады. Мысалы, мынандай ерін үндестіктері біршама тұрақты қолданылған: *«көзүм аурады, ауруларды қарайтун үйгө барып емдету керек, көзүнүң карамығы, онан сіз көрдүңүзгей, көзүм түйлөдү, үзүлмөй бир неше жылга барады, өмүр бойынша сөйтүп сорлу болады, көзүн сүрткөн, көзүнө колун тигізсе»* т. б. Тек бірен-саран жерлерде ғана сөйлеу тілінде көп қолданылатын ерін үндестігі бұзылған: *«соқур ксилер онан жаман көбейер, кәріжасы аралас көрерсиз, көзүн сүрткөн шөберек»*.

Өз кезінде жарық көрген еңбектермен салыстырғанда бұл кітапша тілінің бір үлкен ерекшелігі байқалады. Ол — сол кездегі жазба әдебиетте үстем болып келген «ортаазиялық кітаби тіл» дәстүрі бұл кітапшаның тілінде өріс ала алмаған. Кітапты аударушы өзі аударып отырған еңбегін жазба кітаби тілінен гөрі халықтың сөйлеу тіліне көбірек жақындатқан. Бұл кездейсоқ құбылыс емес тәрізді, саналы түрдегі әрекет болуы керек. Кітапша орыс алфавитімен бастырылып, көптеген орыс сөздері дұрыс аударылып таңбаланған.

Жазба әдебиетте көп қолданылып келген көпшілік халық түсіне бермейтін, араб, парсы сөздері мұнда жоқ. Сол сияқты өзі орыс тілінен аударма бола тұра, орыс сөздері де қолданылмаған. Ал «трахома» термині аурудың аты ретінде қолданылған.

Ал орыс тілінің әсер-ықпалы кітапша тілінің синтаксистік құрылысында, сөз тіркестері мен сөйлем жүйесінде көрінеді. Әсіресе құрмалас сөйлем компоненттері кейде орыс тіліндегі үлгісі негізінде құралады немесе

сөйлемдегі сөздердің орны ауысып кетіп отырады. Мысалы, «Жаңа тағы сиздерден отүнүп сураймын әр кайсыңызға да сақтану керек көзү, аурған ксилерден, әсіресе *трахома* жайылған қаланың адамдарынан...» (12-бет). «Ақылсыздық истейди, кимде-ким ауру ксилерди карайтун үйгө бармай, бақсыға немесе бақсы қатынга барса» (10—11-бет). «Онан сиз көрдүңүзгөй сап-сау ксиниң әуели қабақтары қызарып иседи, сонсоң көзү жасаурап аурады, әсіресе күндүз, күн жаркрап шыккан уакытта» (5-бет) т. б. Мұндай мысалдар бұл еңбекте көптеп кездеседі. Келтірілген мысалдар қазақтың әдеби тіл нормасынан біршама өзгергенін байқау қиын емес. Және тағы сиздерден өтініп сұраймын әрқайсыңызға да көзі ауырған кісілерден, әсіресе *трахома* жайылған қаланың адамдарынан сақтану керек. Кімде-кім ауру кісілерді қарайтын үйге бармай, *бақсыға* немесе *бақсы қатынга* барса, ақылсыздық істеген. Сіз осыдан сап-сау кісінің әуелі қабақтары қызарып ісетінін, сонсоң көзі жасаурап, әсіресе күндіз, күн жарқырап шыққан уақытта ауыратынын көрдіңіз (көріп отырсыз). Біз бұл жерде сөйлемдегі сөздердің қажет мағынаны қаншалықты дәл беріп тұрғанын қозғағанымыз жоқ. Сөйлемдерді сол көлемде, сол құрылымда қалдырып, сыртқы формасының кемшіліктерін орын тәртібі тұрғысынан, сөздердің байланысу формасы негізінен көрсеттік.

Сөйлемдердің осылайша орыс тіл құрылымы негізінде құралуы тек осы кітапша тіліне ғана тән емес, араб алфавитімен жазылған кітаптарда да көптеп кездеседі. Мысалы, *Оба* деген (холера) аурудың белгісі мынау: әуел ауырған адамның іші өтеді, мұнан соң құсады. «Бұл *оба* дегеніміз біздің ауру емес; Европа жерунде сирек болады: басталады һәм өседі ыстық жерлерде әсіресе Индияда» (Сонда, 3-бет). «Осындай *шешектің* адамдарды аздырып-тоздырып кетатүнүн білгенасон, зор ақыл иесі кісілер ойлай бастаған: қайтуб адамдарға шешекті шықтырмасқа һәм жұқтырмасқа («Шешектің һәм шешек егудің жайларынан», Орынбор, 1906, 7-бет). «Көбіне көб Русияға *чума* келеді; Азияда Индия дейтін жерден, Персия (Қызылбас) *падшасы* арқылы сауда қатынасы жиі болған себеблі... Әсіресе жылдам ауырады, лас пәм тар үйлерде тұратын, дұрыс уақытбен тамақ ішбейтүн, өзін-өзі жақсы ұстамайтын, арақ ішетін адамдар («Адамның чумасы турасында», Орынбор, 1911, 4-бет). «Сол себебті үйді салуға керек ол үйдің адамының са-

нына қарай» («Біздің үйлеріміздің хақында», 6-бет). Осы берілген мысалдардағы сөздер мен сөз орамдары қазақ тілі синтаксисінің нормасы тұрғысынан өз орындарында тұрған жоқ. Бұл сөйлемдердегі инверсия белгілі қажеттіліктен, стильдік мақсаттан туып тұрған жоқ, орыс тіліндегі үлгінің негізінде құралған. Сондықтан да олар тілге сіңісіп кете алмады, өйткені бұндай сөйлем құрылысы қазақтың әдеби тілінің ғасырлар бойы қалыптасқан синтаксистік нормасына қайшы келіп отырды. Бұл мысалдағы назарда болатын нәрсе оба, чума деген термин сөздердің қолданылуы. Сөйлем құру, сөз қолданыста бөлек орны бар бұл ерекшеліктер қазақ тілінің ғылыми стилін қалыптастыруда үлкен роль атқарғандығын айтпай кетуге болмайды. Әрине, бұл кезеңдерде қазақ тілінің ғылыми стилі, әсіресе ғылымның осы сөз болып отырған салаларына байланысты стилі қалыптаса қалды дей алмаймыз. Дегенмен, бұл саладағы көптеген терминдер, кейінгі шақтардағы әдебиеттер тілінен мықтап орын алған терминдік тіркестер, сөз орамдары осы шығармаларда алғаш рет қолданыла бастайды. Сонымен бірге ғылым мен техникалық әдебиеттер тілінің стилі тек аударма әдебиеттер негізінде әдеби тілдің жеке стилі болып толық қалыптасып кете алмайтынын, оны жеке стильдік тармақ деп тану үшін қолтума әдебиеттердің де маңызы бар екенін ескерген жөн. Сондықтан да біз бұл еңбектерге қазақ тіліндегі ғылыми әдебиеттер стилінің толық қалыптасуындағы алғашқы нышандары деген баға берер едік. Әйтсе де бұл үлгілерді тереңірек зерттеу қажет.

Расында да ғылымның жеке салаларындағы көптеген ұғымдар қазақ халқының әдеби тіліне осы әдебиеттер арқылы келіп сіңді. Ұғым атауларының кейде дәл болмай, кейінгі кездерде өзгергендері де бар. Мысалы: Ел ішінде бала күнінде бір *егілсе* де, сонан соң *ектірмейді* бір *еккен* болады деп («Шешектің һәм шешек егудің жайларынан», 10-бет). «Әгерде *доктор чума* екен деп айтса, кешікпестен науқасты *балнитсаға* (ауру бағатын үй) апаруға тиіс» («Адамның чумасы турасында», 8—9-бет). «*Чума* — ғайри жүкбалы ауруларша «бактерия» дейтін бек ұсақ, әншейін көзге көрінбейтін үлкейтіб көрсететін *шөлмек* болмаса, *құртдар* пайда болады» (Сонда, 7-бет). «Ол құртдар соншама көб: мысалы бір тамшы суда бірнеше *миллион* болады, һәм соншама ұсақ: әншейін көзбен көре алмаймыз, үл-

кейтіб көрсететін шөлмек (шыны) болмаса» («Обадан қалай сақтану», 4-бет).

Бұл келтірілген мысалдардағы *егу, доктор, чума* тәрізді сөздер термин есебінде әдеби тілімізден берік орын алды. Сол сияқты көптеген ру аттары да дұрыс қабылданған болатын. Әрине, көпшілік атаулары халық тілінде бұрын қалыптасып қолданылып келді. Солармен бірге кейбір ауру атаулары, әсіресе бұрын қазақ ұғымында болмаған ауру мен атауы болмаса медицинаға байланысты терминдер орыс тілінен бұл кезеңдерде сол күйінде де қабылданып отырды, кейде сипаттама түрде аударылып та берілген. Оған *үлкейтін көрсететін шыны* (шөлмек), *құрт* деген тәрізді сөздер жатады, ол *микроскоп* және *микроб*, немесе *бактерия* деген атаулардың мағынасында қолданылған. *Микроб* не *бактерия* кей-кейде сипаттама тұлғада да кездесіп отырады. Мысалы, «Былғанған киімдерін қазанға су құйұб бір сағат шамасындай қайнаған суға салу, сонда *зиянды нәрселері* өледі ыстықдан» («Афат яки холера әңгімесі», 7—8-бет) дегендегі *зиянды нәрселер* де сол терминнің баламасы ретінде жұмсалған (Курсивпен берген — Ө. А.). Бірақ мұндай сипаттама атау да, орыс тіліндегі тұлғасын сақтап алу да бұл кітапшаларда сирек ұшырасады. Көбіне көп *құрт* сөзі осы мағынада терминдік мәнде біршама тұрақты қолданылып отырған. Соның негізінде *құрт* сөзі бұрын қазақ тілінде болмаған я жиі кездеспейтін жаңа тіркестер құрауға да ұйтқы болады.

Медицина, биология саласындағы бұл тәрізді алғашқы кітаптардың тілінде *құрт* сөзі көбіне ауру атауларымен немесе сол жанрға тән кейбір сөздермен тіркес құрайды. Оған мына мысалдарды бере кетсек те жеткілікті. «*Оба құрттары* сумен, тамақбен адамның ішегіне түссе, әсіресе іші бұзылып жүрген, бек көбейіп адамды ауыртады» («Обадан қалай сақтану». 7-бет). «Бір кісінің терісінің астына көзге көрінбейтін *қышыманың құрты* деген бір құрт кірсе, ол кісіге *қышыма* шығады («Қышыманың турасында», 4-бет). «Бұл ауру бек жұқбалы дүр, аурудың *жұқбалы құрты* ауырған малдың тұла бойында болады» («Малда болатын жұқбалы аурулардың һәм оларға қарсы ғамал қолдану хақында». 3-бет). Әрине, *оба құрттары, қышыманың құрты, чуманың құрты, жұқпалы құрт* сияқты терминдік мәні бар тіркестердің жасалуында орыс тілінің әсері бар екені айқын.

Медицина, биология әдебиеттерінде орыс тілінің әсе-

рінен туған басқа да көптеген терминдік сөз тіркестері қолданылған. Мысалы, *жұқпалы ауру, терінің жұқпалы ауруы, табиб ғылымы* т. б. сөз орамдары орыс тіліндегі *заразная болезнь, кожная заразная болезнь, медицинская наука* дегендердің тікелей ықпалымен туған. «*Табиб ғылымында* айтылған сөз бар: оба менен ауырған адамларның өзлері хауіпсіз деб» («Афат яки холера әңгімесі», 4-бет). «*Қышыма терінің жұқпалы ауруы*» («Қышыманың турасында». 3-бет). «Сол жылдан бері тек *обадан* ең кемі 2—3 миллион адамдар өлді» («Обадан қалай сақтану», 3-бет). «*Оба құртдары* қатты ысыдан һәм құрғақтықтан өледі, бірақ қандай *мықты суықтан* да өлмейді» (Сонда, 4-бет). Соңғы екі мысалдағы сын есімнен кейін тұрған анықталушы сөздің көптік жалғауын жамылып тұруы мен *мықты суық* тіркесі қазақ тілі мәдениеті тұрғысынан онша ұтымды жасалған тілдік единица емес. Алдыңғысы қазақ тілі нормасына мүлдем қайшы, соңғы тіркес мағынасы әдетте («от сильных морозов») *қатты суық, я аяз* сөздерінің тіркесуі арқылы беріледі. Әсіресе бір мағынада, бірақ әр тұлғадағы параллель сөз тіркестерінің қолданылуы да бұл кітапшалар тілінен белгілі дәрежеде ұшырасып отырады. Сондайдың бірі — *ауыру* етістігінің әр септік жалғауларын, бірде көмектес, бірде шығыс тұлғаларын меңгеруі болып келеді. Ондайлар тіпті бір шығарманың өз ішінде де кездесіп отырады. Мысалы: «өзін-өзі жақсы ұстамайтын, өлшеусіз ішін бұзғандай қылыб тамақ һәм арақ ішетін адамдар *обадан* жылдам ауырады... Сол себебі ол адам *обамен* ауырғанын білмей, сау кісілермен бірге асаб, ішіб һәм жатыб тұруымен оларға жаяды» («Обадан қалай сақтану», 5—6-бет). «Ол аурудан ксилердің көб ауратуғуны бизге тамаша емес» («Глазная болезнь трахома», 9-бет). «Мұндай ауру менен ауырғанның жартысы өлуде» («Афат яки холера әңгімесі», 2—3-бет). «Егерде адам осындай ғаламатбен аура қалса, жылдам *доқторға* хабар беру керек... *Чумадан* ауырады — бала да, үлкен де, еркек те, һәм әйел де» («Адамның чумасы турасында». 4—8-бет). «*Қышымадан* ауырғандар қышыған жерлерін қаси-қаси қанатады» («Қышыманың турасында». 3-бет). *Маңқадан* ауырған жылқыларның екі танауынан ірің ағады» («Малда болатын жұқпалы аурудың һәм оларға қарсы қалай ғамал қолдану хақында», 6—7-бет).

Бұндағы *аурумен* (обамен, қышымамен т. б.) *ауыру*

деген тіркес үлгісі, сөз жоқ, орыс тілінің тікелей әсер-ықпалынан туған, орыс тіліндегі «болеть (заболеть) чем» конструкциясынан калька арқылы аударылып алынған. Бұл тіркес үлгісі қазіргі жазба тілімізде де, 20—30-жылдардағы баспасөз, әдебиеттер тілінде де көп қолданылып жүр: *гриппен ауыру, зобпен ауыру, ракпен ауыру, ревматизммен ауыру* т. б. Бірақ осы үлгідегі меңгеріле байланысқан тіркестер жарты ғасырдан артық уақыт жазба тілімізде қолданылып келсе де, оны қазіргі әдеби тілімізде толық орнықты деуге болмайды. Өйткені оның жасандылығы бірден байқалады, және бұлар бұрын тілімізде қолданылмаған үлгінің негізінде жасалған. Қазақ тілінде *ауыру* етістігі тірек болатын конструкция көбіне-көп меңгеру болып келмей, кейбір көмекші етістіктер арқылы қабыса байланысып тұратын. Қазіргі сөйлеу тілінде де *шаншу тиіп ауыру, тымау тиіп ауыру, суық тиіп ауыру, қыл тамақ болып ауыру, жөтел тиіп ауыру* т. б. тәрізді үлгіде жиі айтылады. Бірақ қазіргі белгілі болған көптеген ауру атаулары мен *ауыру* сөзі сөйлеу тіліндегі бұл үлгі негізінде сол көлемде, сол шеңберде ғана тіркесе бермейді, яғни бұндай конструктивті үлгі мүмкін болатын тіркестерді толық қамти алмайды. Сондықтан да медициналық әдебиет тілінде жоғарыдағы көрсетілгендей калька тіркестер пайда болып отырады.

Ал *аурудан* (обадан, чумадан, қышымадан, маңқадан т. б.) *ауыру* тіркесінің тұлғасы да қазақтың әдеби тілінде әдеттегі үлгі деп айтуға келмейді. Бұл жерде ол тіркес үлгісінің табиғатын дәл басу қиын, мысалы орыс тілінен дәлме-дәл калька арқылы аударылып алынған емес. Дегенмен бұл тіркестің тууына орыс тіліндегі «болеть (заболеть) чем» конструкциясының кейбір әсер-ықпалы бар болу керек. Ол ықпал ең алдымен айтылмыш кітапшалардың орыс тілінен аударма екендігінде болса, екіншіден, *ауыру* сөзінің орыс тіліндегі «болеть, заболеть» сияқты әрқашан белгілі бір сөзді, көбіне ауру аттарын меңгеріп тұруға ыңғайлануы болса керек. Осының үстіне бұл тіркес үлгісінің осындай тұлғада пайда болуының тағы бір көзі, яғни *ауыру* етістігінің шығыс септікті меңгеруі қазақ тіліндегі қолданылып жүрген *аурудан, кеселден өлу* тәрізді байырғы тіркес үлгісінің де әсер еткенінен болу керек. *Ауыру* және *өлу* етістіктерінің синтаксистік қызметі жағынан бір ұқсас жері *өлу* де *ауыру* етістігі сияқты кейде көсемшелі сөзбен қабы-

са байланысады: *ауырып өлу, ауырмай өлу*. Демек, *аурудан ауыру* тіркес үлгісі *тұмау... болып (тип) ауыру*, немесе орыс тілі әсерінен туған *аурумен ауыру* және *аурудан* (кеселден) *өлу* тәрізді екі конструкциядан контаминация арқылы жасалған деп жобалауға болады.

Бұл кезеңдерде техниканың, экономиканың кейбір саласына байланысты да бірсыдырғы еңбектер жарық көрді. Олардың кейбіреулерін көрсете кетейік: «Торгайский сельскохозяйственный обществоның уставы», Орынбор, 1903; «Иностранцы школдары үшін шыққан жаңа правило», Орынбор, 1906; «Қолменен май алатын машинаны пайдаға енгізу жөні», Троицк, 1914; «Қазақ—қырғыз съезі (кн. Мусульманского бюро)», Орынбор, 1917; «Нұсқа кітаб. Зеңгір компаниясының іс тігетін», Орынбор, 1914 т. б.

Бұл шығармалардың тілінде де медицина, биологияға байланысты орыс тілінің әсер-ықпалы бір қыдыру бар екенін байқаймыз. Осы әдебиеттер негізінен, орыс тілінен аударма болғандықтан, сөйлем құрылысында стильдік кемшіліктер, әсіресе сөздердің орнын орыс тілі ыңғайында ауыстырып қолдану жиі кездесіп отырады. Бірақ мысал келтірейік: «Анықтай есебтейік *шотқа* салыб, *сүт машинасы* бар үйдің файдасы: бір үйдің 10 сиыры бар, һәр сиыры береді күніне 15 *қадақ сүт*» («Қолменен май алатын машинаны пайдаға енгізудің жөні, 1-бет).

Сонымен бірге машиналардың кейбір тетіктеріне байланысты, оқу-өнер істеріне, жалпы халық шаруашылығы, экономика салаларына қатысты жаңа сөздер, терминдер қолданылып отырған. Олардың көбі-ақ орыс тілінен сол күйінде қабылданған лексемалар. Мысалы, «Публичнай яғни һәр кімдерге болуға жарайтұғұн жылысдар *советдің постановлениесі* бойынша құрылады, сол жылысдарға іске кірісмесден тек кіруб отыруға рұқсат беру *председательдің* қарамағында болады» («Торгайский сельскохозяйственный обществоның уставы», 23-бет). «*Члендікке* язылған кандидатдар хақында сайлаудан бұрұн болған жылысқа айту тиіс яғни бір жылысда айтыб, екінші жылысқа сайлау тиіс» (Сонда, 11-бет). «*Школдарда дін сабақтарын* оқытуға һәм халықдың өздерінің молдаларын жәдін сабағын білетін *учительдерін* қосуға тиіс» («Иностранцы школдары үшін шыққан жаңа правилелер», 10-бет). «Ең әуелі айналушы дөңгелекті бөлу керек *машина* үстінен өзіне қараб тарту бірлан болатұғын *финті* аяқ қойуб *машине-*

нің табаның ортасына» («Нұсқа кітаб Зеңгір компаниесінің іс тігетұғын машинелеріне», 7-бет). Мысалдарда көрсетілген орыс тілінен енген сөздердің кейбіреулері (*школ, учитель* т. б.) бұрын да жазылған текстерде кездесуі мүмкін. Бірақ ол сөздердің жүйелі қолданылуы, немесе ептеген мағыналық өзгерістерге ұшырауы осы ХХ ғасырдың бас кезінде жарық көрген әдебиеттер тілінен анық байқалады. Мысалы, *кандидат* сол ертеректе көбіне-көп болыс, ауылнай, старшын т. б. сайлау істерімен ғана байланысты қолданылса, бұл жерде шаруашылық қоғамның советін сайлау, жалпы ауыл шаруашылық қоғамға мүше сайлау ісінен, яғни жалпы сайлау жұмыстарымен байланысты жағдайда қолданыс тапқан. Демек, *кандидат* сөзі бұл әдебиеттер тілінде мағына кеңейтуіне ұшыраған, кең көлемде қолданылған, сонымен бірге оның басқа сөздермен тіркестілігі артып отырады. Сол сияқты іс тігетін, май алатын машина туралы нұсқа кітаптарда сол машиналардың тетіктері толық берілген. Әсіресе машиналардың суреті салынып, олардың жеке-жеке тетіктері көбіне қазақша аталған.

Осымен қабат бірден көзге түсетін ерекшелік биология, медицинаға байланысты шығармалар тілімен салыстырғанда соңғы айтылған еңбектерде орыс тілінен енген сөздер де, тіпті орыс тіліндегі конструкциялар да аударылмай, сол күйінде қолданылған. Оған *публичный, совет, постановление, председатель, сельскохозяйственный общество, устав члендік, кандидат, школ, учитель, инородистер, правило, машина, винт* сияқты орыс тілі арқылы енген термин сөздер дәлел бола алады.

Кейбір сөз тіркестері де орыс тілінен сол күйінде аударылмай алынған: «*Русски кластарда первоначальни школдағы* секілді сабақтар оқылады (Инородистер школдары үшін шыққан жаңа правилелер, 10-бет). «*Совет обществаның* істерін басқарғанда һәм сомаларын жұмсағанда жылыс түзген тәртіб бойынша іс қылады» («Торгайски сельскохозяйственни обществоның уставы», 16-бет). Берілген мысалдағы *русски клас, первоначальни школ* тәрізді сөз орамдарын қазақша әбден беруге болатын еді. Тіпті орыс тіліндегі *-ский, ный, -ний* қосымшалары да сол күйінде сақталған.

Ал «Айқап» журналы, «Қазақстан» газеті және одан кейінгі жылдардағы мерзімді баспасөз беттерінде «начальный», «первоначальный» дегендер *бас, бастауыш, бірінші басқыш*, немесе *ыбтидаһи* сияқты сөздермен бе-

рілген. Екінші сөйлемдегі «совет общество» конструкциясы тіркес құрамындағы сөздердің орын тәртібі жағынан да қазақ тілі табиғатына мүлдем қайшы, ол «общество советі» (дұрысы *қоғам советі*, не *кеңесі*) болу керек еді.

Ғылым (мысалы, биология, медицина), техника, өнер-білім, экономиканың әр салаларына байланысты әдебиеттер тілінде жоғарыда көрсетіліп өткендей жаңа, әсіресе орыс тілі әсерінен пайда болған тілдік құбылыстармен бірге көне дәстүр сүреңдері, орта ғасырлық жазба әдеби тіл дәстүрінің элементтері де көптеп кездесіп отырады. Бұлардың ісінен жоғарыда көрсетіп өткеніміздей «түрки» дәстүрі тұрғысынан «Глазная болезнь трахома... Трахома деген жаман көз ауру» атты кітапшаның тілі бөлек тұрады. Онда тек бірлі-жарым қажет жерде қосымшалардың қатаң дыбыстан басталатын варианттарының қолданбағанын есептегенде, қазіргі қазақ тіліндегідей дыбыс үндесуі толық сақталған, көне тілдік тұлғалар кездеспейді. Ал біз талдап өткен басқа шығармалар тілінде ондай тілдік құбылыс жиі ұшырайды. Бір қызығы — олардың бәрі де араб алфавитімен жазылғандар. Демек, алфавит таңдау мен еңбектің тілдік ерекшеліктері арасында да сырттан көзге түсе бермейтін бір байланыс жатқан сияқты. Бірнеше мысал келтіре кетейік.

«Шамасы келгенше тырысуға керек үйде, *сыртқы, ішкі киімдер* де, *төсекді* һәм өте-мөте *тәндерін* таза ұстарға» («Обадан қалай сақтану», 8-бет). «*Оба* һауа арқылы кісіге жұқбайды, соның үшін *обасы* бар үйде болу онша хауіф емес» (Сонда, 9-бет). «Мансоң (мұнан соң — А. Ө.) аурудың һәм қандай жерлерде болатұғынын уа һәм қалай *бөтен тарафға* тарайтұғынын баяндайын» («Афат яки холера әңгімесі», 3-бет). «*Шешек* шыға қалса, оны жазатын *ем* жоқ, өзі айығуб кетбесе оның келтіретүн зияны бұ дүр» («Шешектің һәм шешек егудің жайларынан», 3-бет). «Бұ һәр кімге де белгілі *хұзыр*, адамнан адамға жұғуб елге жайлуб кетеді. Мұның үшін мұны *жұқбалы ауру* деб айтады» (Сонда, 2-бет).

Бұл тәріздес мысалдар көптеп кездеседі. Осы берілген бірнеше сөйлемдердің өзінен қосымшалардың жалғану ретінде қазіргі әдеби тіліміздегідей дыбыс үндестігі (ассимиляция) заңдылығына қайшы келетін, сол сияқты *уа, һәм, хұзыр* тәрізді араб, иран тілінен енген

лексемалардың, *-арға керек, -уға керек*, немесе *соның үшін, мұның үшін* үлгілерінің, *түзу* (жасау, құрау мағынасында), *дүр, -мыш* сияқты көне тіл қалдықтарының қолданылуы біршама тұрақты екенін көрсетеді.

Демек, бұл мысалдардан сол кезеңдерде қазақ тілінде жарық көрген осы іспеттес әдебиеттердің тілі бір ізді, қалыптасқан жүйелі нормада болмағандығын көреміз. Соған қарамастан қазақтың әдеби тілі стильдерінің жеке-жеке өріс алып, жанрлық-тілдік жағынан қалыптаса бастауында бұл еңбектердің орны ерекше. Осы әдебиеттер негізінде бұрын болмаған жаңа стильдердің нышаны пайда бола бастады. Қазіргі әдеби тілдегі дербес стильдік тармақтарды белгілей алатын жекелеген сөздер, терминдер, соған тән көптеген сөз тіркестері мен конструкциялардың көбі алғаш осы әдебиеттер тілінде пайда болып, жасалып жазба әдеби тілге сол іспеттес еңбектер арқылы еніп отырды. Бұл ретте көбіне-көп қазақ тілінде бар ежелгі ұғымның тілдік материалдары іске асып отырғандығы байқалады. Сондай-ақ қажет деген жерлерде орыс тілінен де сөз алушылық тіпті кейде термин сөз орамдарын, жеке конструкцияларды да сол күйінде тілге енгізушілік әрекеті көрініп қалады. Ол — жаңа стильдік тармақтың туа бастағанын, соған орай терминдік қордың жасала бастағанын көрсетеді.

Саяси және көркем әдебиет т. б. аудармаларының сөздерді терминдеуге қатысы

Қазақ әдеби тілінің қоғамдық-саяси терминологиясын қалыптастыруда аударманың, оның ішінде, әсіресе саяси әдебиет немесе саяси-әлеуметтік өмірді жан-жақты суреттеуге арналған көркем әдебиет аудармаларының алатын орны айрықша зор. Мұны біз сонау жиырма-сыншы, отызыншы жылдардан басталған аударма өнері, қоғамдық ғылым терминдері тарихын тексеру арқылы және ол жайында ертелі-кеш өрбітілген ғылыми ой-пікірлер⁷ арқылы айқын аңғарамыз. Қоғамдық ой-сананың өрбуіне шексіз мол ықпал жасайтын мұндай әдебиеттерді қазақ тіліне аудару, шынында, сол 20 жыл-

⁷ Материалы регионального совещания по переводу литературы с русского на языки народов Средней Азии, Казахстана и Азербайджана (15—18 января 1958 г.). Алма-Ата, 1960; Сатыбалдиев Ә. Рухани қазына. Алматы, 1965; Сағындықов Қ. Көсемнің асыл мұрасы В. И. Ленин еңбектерін қазақ тіліне аудару мәселелері жайында (1946—1969 жылдар). Алматы, 1970.

дарда басталған. Содан бергі жерде біздің әдеби тіл қолданыстағы қызметі ерекше неше алуан термин сөздер мен терминдік мәндегі тіркестерге молыққан екен. Сөйтіп біздің тіл ауызекі сөйлеудің, ауыз әдебиетінің, шешендік сөз сайыстырудың ғана тілі болмай, ол енді небір ғылыми тұжырымдар мен ақиқатты техникалық дәлдік пен сарамандықты, мәдени мәртебе мен экономикалық сарабалдықты тамаша насихаттай алатын барынша бай да қуатты тілге айналды. Ол бүгінде сахнада сайраған театр тілі, радио мен телевизия қажетін өтеп отырған эфир тілі, мың сан тиражбен жұртшылыққа тарап жатқан баспасөз тілі, миллиондаған оқушының жан-дүниесін сұлуландыра түскен рухани қорек болып отырған көркем әдебиет тілі. Санай берсек, ана тіліміздің қазіргі атқарып отырған қызметінде, қуатында шек жоқ. Тіліміздің осындай дәрежеге жетіп ауқымының кеңеюінде, аударма әдебиеттің алатын орны тіпті бөлек екені сөзсіз. Алайда тіл қазіргі сапаға көшкенге дейін неше қилы ізденіс жолдарынан өтіп, көп талқыға, таразыға түскені мәлім.

Сол талқы мен таразы табын марксизм-ленинизм классиктерінің туындылары аудармаларынан айқынырақ көреміз. Алдымен есте тұтарлық бір жайт мынау. Шығармашылық өнердің басқа түрінен гөрі философиялық туындылар тілінің терминологиялық салмағы анағұрлым басым жатады. Өйткені мұнда ақыл-ойдың асқан үлгісі мейлінше дәл де нақты сөздермен, өзгеше мағыналық реңк жүктелген термин сөздермен сипатталып отырады. Міне оларды сол қалпында екінші тілге жеткізіп беру ондай емес. Сөздердің терминдік сипат алуы, яғни терминденуі осы классикалық туындыларды аудару барысында байқалады.

В. И. Ленин шығармалары толық жинағының 55 томы жариялап, жұртшылыққа ұсынуға мүмкіндік жасап отырған ана тіліміздің қазіргі терминологиялық қуаты бұрын-соңды болмаған деңгейге көтеріліп отыр. Соның ішінде, әсіресе ұлы көсем туындыларының қазақ тіліне түгелімен аударылуы советтік шындықтың салтанатын танытатын аса ірі оқиға болды. Осы аудармалар арқылы қазақтың қаншама сөзі ғылыми ой-пікірді, философиялық түйін-толғамдарды, логикалық, публицистикалық өткір айтыстарды берерлік қуатқа ие болды. Мұның бәрі, әрине әлденеше арнайы зерттеуді керек ететін өте күрделі құбылыс.

Аудармалардың алғашқы үлгілерінен бастап, бүгінгі дәрежесіне дейінгі аралықта тілді терминдік мәнде пайдалана білудің сан алуан жолдары мен тәсілдері болған дедік. Оның бәрі Маркс, Энгельс, Ленин туындыларының әрбір аударма тұсында байқалып отырады. Бұлардың ішінен алдымен қазақ тіліне В. И. Ленин шығармалары аударыла бастаған екен. Сол кезде шығып тұрған газет, журналдар беттерінде көсем туындылары жайында, қайсыбірінің мазмұн-мағынасы жайында бұдан бұрын да сөз болып келген. Атап айтқанда В. И. Ленин шығармалары қазақ тіліне 1921 жылдан бері қарай аударылған. Сол жылы, әуелі «Жастар одақтарының міндеттері» атты кітапшасы, кейін «Азық түлік салығы туралы» (жаңа саясаттың маңызы және шарттары) деп аталатын еңбектері қазақ тілінде басылып шығады. Егер кезеңіндегі баспа мүмкіндігінің қаншалықты күйде болғанын көзге елестетіп көрсек, мұны ерлікке саятын іс деп бағалауға болар еді. Міне содан бері қарай Ленин ілімін насихаттайтын көптеген еңбектері жарық көрді. Аудару ауқымы барған сайын кеңейе түсті.

В. И. Лениннің «Не істеу керек?», «Халық достары деген не және олар социал-демократтарға қарсы қалай күреседі?», «Бір адым ілгері, екі адым кейін», «Социал-демократияның демократиялық революциядағы екі тактикасы», «Материализм және эмпириокритицизм», «Ұлттардың өзін-өзі билеу правосы туралы», «Совет өкіметінің кезектегі міндеттері» тәрізді еңбектері соғысқа дейінгі бесжылдықтар кезінде аударылып басылған. Ал Ұлы Отан соғысынан бергі жерде, яғни 1946 жыл мен 1970 жылдар аралығында В. И. Ленин шығармаларының орыс тіліндегі төртінші басылымы аударылған болатын. Бүгінге дейін қазақ тіліне аударылған лениндік жинақ, кітап және кітапшалардың жалпы саны 408 де, жалпы тиражы 5 миллион 679 мың дана⁸ болып шыққан екен.

Саяси маңызы мен рухани мәні аса зор бұл елу бес томдық еңбек қазақ халқының ұлттық мәдениет қорына қосылған үлкен байлық болып отыр. Оған тоғыз мыңға жуық іргелі теориялық еңбектер, мақалалар, баяндамалар, сөздер, хаттар, телеграммалар т. б. түрлі документ-

⁸ Лениннің идеялық мұрасы — дүниені революциялық жолмен жанартудың сарқылмас қайнары // Социалистік Қазақстан, 1983. 20 ноябрь.

тер енгізілген. Бұлардың бұрынғы басылымдарға еңбеген 1000-ға тарта еңбек қазақ тіліне тұңғыш рет аударылып берілген. Сондай-ақ В. И. Лениннің 200-ден астам документі, анықтама материалдары бірінші рет енгізіліпті. Осынша зор байлықтың көзін ашып отырған қазіргі әдеби тіліміздің аударма арқылы бұрынғыдан әлдеқайда кең халықаралық сипат ала бастағанын мақтанышпен айтуға болады.

Ал Қарл Маркс пен Фридрих Энгельс шығармаларынан қазақ тіліне тұңғыш аударылғаны — «Коммунистік партия манифесі». Ол алғаш 1926 жылы аударылып басылған. Содан бері бұл екі дананың да көптеген туындыларын республика жұртшылығы қазақша оқуға мүмкіндік ала бастады. Атап айтқанда, 1955—1956 жылдары Қ. Маркс пен Ф. Энгельстің 2 томдық таңдамалы шығармалары, ал 1963 және 1973 жылдар аралығында «Капиталдың» 3 томы қазақшаға аударылып басылды.

Марксизм-ленинизм классиктері туындыларын қазақ тіліне аударып, бастыруды ұйымдастыруда Қазақстан Коммунистік партиясының Орталық Комитеті жанындағы Партия тарихы институтының коллективі зор жұмыс атқарып келеді.

Міне, осындай іргелі туындылармен қатар республика жұртшылығы «Қазақ тілі түсіндірме сөздігінің» 10 томдығына, «Қазақ Совет энциклопедиясының» 12 томдығына, «Қазақ ССР тарихының» бес томдығына, сондай-ақ көптеген фольклорлық туындылар мен сан алуан салалы лексикографиялық жұмыстарға т. т. ие болып отыр.

Халқымыздың мәдени өмірінің тарихында бұрын-соңды болмаған мұндай жетістік советтік өмір шындығының, социалистік құрылыстың артықшылығын дәлелдейтін таңғажайып табыс. Мәдени, рухани өремізді өсіре, байыта түсіп отырған жұмыстардың бәрінде де біз аударманың әсерін аңғарамыз, әсіресе, орыс тілінен аударудың ықпалын, пайдасын қатты сезінеміз. Мәдениет пен білімнің, ғылым мен техниканың өсімтал ұрығын сеуіп келе жатқан орыс тілінің ана тілдерге жасап отырған ықпалында шек жоқ. Бұл әсер, әсіресе марксизм-ленинизм классиктері туындыларын және басқа да қоғамдық-саяси мәні бар еңбектерді аударған сәтте айқынырақ сезіледі.

Революциядан бергі жерде қазақ тіліне аударылған қазынаның аумағын анықтап алудың өзіне қазір біраз

еңбек сіңіруге тура келер еді. Бұл орасан зор саланы түбегейлі зерттеп, ғылыми бағасын беру болашақтың еншісіндегі дүние. Аударманың мұндай үлгілерін теориялық тұрғыдан талдап беретін әлі талай еңбек туады деп ойлаймыз. Бірақ, тілдік табиғаты жан-жақты қарастырылмай, ғылыми бағасы берілмей жатқан бұл тың саланың әзірге шет жағасы ғана әңгімеленіп жүргені өкініш. Бұдан он-онбес жыл бұрын бой көрсеткен, жоғарыда сілтеме жасалған бірен-саран еңбектер⁹ болмаса, қазір назар аударып көңіл тоқтатар тұшымды дүниені таба қою қиын. Сондықтан осы объектіге қатысты кейбір мысалдарды талдамастан бұрын саяси және көркем әдебиет аудармаларын зерттейтін маман кадрлар дайындау мұқтажымын алдымен еске сала кеткен жөн.

Жалпы қоғамдық-саяси ұғымдарды білдіретін терминдер жүйесін жасау процесінің тіпті де оңай болмағанын мынадай мысалдар дәлелдей түссе керек. Маркспен Энгельстің жоғарыда сөз болған дана туындысы — «Коммунистік партия манифесінің» соңғы жолдары «Барлық елдердің пролетарлары, бірігіңдер!» — деген ұран сөздермен тұжырымдалатыны мәлім. Ал енді осы жолдардың дәл осылайша қалыптасып, халық түсінігіне осылайша орнығуы үшін қаншама әрекет, қаншама сұрыптау жұмысы жүргізілген десеңізші. Соның неше алуан үлгісін аударма ғылымының зерттеушілері¹⁰ көрсеткен. Мысалы, 1919 жылы Орынбор қаласында шыққан «Ұшқын», Орда қаласында шыққан «Дұрыстық жолы» газеттерінде «Бүтін дүние бейнетқорлары, бірігіңдер», — деп алынса, сол жылдары Ташкент қаласында басылған «Низам нама» кітабында «Бірігіңіз, бүтін дүние бейнетқорлары» делінген. Ал 1921 жылы Орынборда жарық көрген «Жастарға жаңа жол» деп аталатын кітапта: «Жер жүзінің еңбекшілері әм қорлықта болған халықтары, қосылыңдар» — деген шұбалаңқы сөйлем бар. Бұл жолдардың жазылуындағы ала-құлалықтың бұдан да басқа неше түрін жинап көрсетуге болады.

Осы сөйлемде төрт сөздің төртеуі де неше алуан сүзгіден өткендігі байқалады. «Пролетарлар» терминіне жеткенге дейін бұл сөз *бейнеткештер, бейнетқорлар, еңбекшілер, еңбекшілдер, жалшылар, пролетариаттар* болып неше құбылған. Сондай-ақ *бүтін дүние, бүкіл дү-*

⁹ Сатыбалдиев Ә. Рухани қазына. Алматы, 1965. 67-б.

¹⁰ Сонда.

ние, бүтін дүние жүзі, бүкіл дүние жүзі, жер жүзі, бүкіл жер жүзі, дүние жүзі тіркестері сұрыптала келе «барлық елдердің» түрінде тұрақталғаны белгілі. Қосылыңдар, бірігіңдер, тұтасыңдар варианттарын айтпағанның өзінде, осы үлгілердің өзі-ақ термин сөздерді аударудың қаншалықты күрделі іс екенін танытса керек.

Марксизм-ленинизм классиктерінің, орыстың әйгілі жазушыларының шығармаларын және түрлі ғылыми әдебиеттерді, оқу құралдары мен оқулықтарды т. б. мұраларды аудару барысында қазақ тілінің сөз байлығы мен грамматикалық жүйесін сарқа пайдалану мұрат. Мұның небір үлгісін мысалға келтіруге болады. Аудару кезінде қолданылған тәсілдердің біразы мына тектес.

Термин сөз қашанда дәлме-дәлдікті қалайды. Бүгінгі тіл қолданыста кеңінен өріс алған *бәсеке, шарт, шебер, қаулы, қарар, шешім, жарыс, еңбек, Отан, табыс, мүше, бесжылдық, жалақы, көзқарас, үгіт, нұсқаушы, қызметкер, бастама, қондырма, қор, құрал, еңбеккүн, бастауыш мектеп, бастауыш партия ұйымы, денсаулық сақтау министрлігі* тәрізді жүздеген сөздер мен сөз тіркестері дәл осындай мағыналық ренкке, терминдік мәнге аударма арқылы ие болды. Бұлар тілімізде бұрыннан бар болғанмен терминденуі тым баяу жүріп жататын. Бұл сөздердің терминдік сипатқа көшуі *конкуренция, договор, мастер, постановление, резолюция, решение, соревнование, труд, Родина, Отчизна, член, достижение, пятилетка, зарплата, мировоззрение, взгляд, агитация, инструктор, работник, служащий, инициатива, надстройка, фонд, состав, трудодень, начальная школа, первичная партийная организация* тәрізді сөздер мен сөз тіркестерінің аударылуына тікелей байланысты.

Осы аздаған мысалдың өзінен-ақ бұл сөздердің терминдік мәнін беру үшін қазақ тілінің мүмкіндігі, оның заңдылығы, сөзжасам тәсілдері қаншалықты дәрежеде қолданылғаны байқалады. Мәселен мұнда байырғы қарапайым сөздер (*бәсеке, шарт, шебер, жарыс, еңбек, мүше*) орыс тілінде терминдік ұғымда қолданылған сөздердің баламасы ретінде алынған. Ал *бесжылдық, жалақы, еңбекақы, көзқарас* сөздеріне қарап, сөз біріктіру тәсілінің де аударма ісіне мол септік жасай алатынын көреміз. Сондай-ақ қосымшалар арқылы да, сөз тіркестіру арқылы да сөздер мен сөз тіркестерін терминдендіруге болатынын байқаймыз. *Нұсқаушы, бастама, қондырма, бастауыш, Денсаулық сақтау министрлігі,*

бастауыш мектеп деген сөздер мен сөз тіркестері осыған дәлел. Бұлардың бәрі де аударма ісінің жандануы арқылы пайда болған лексикалық байлығымыз.

Байырғы лексиканы терминдік ыңғайда қолдануға аударманың мол септігі болатынын мына сөздердің қолданыс өрісінен де байқай аламыз: *Ғылым, білім, ілім, оқулық, оқу құралы, өкімет, үкімет, мемлекет, Отан, ата мекен* т. т. дегендеріңіз *наука, знание, учение, учебник, учебное пособие, власть, правительство, государство, родина, отчизна* тәрізді орыс сөздеріне балама іздеу, солардың мағынасын дәл беру әрекетінен пайда болған, терминдік қызметі айқындалып қалыптасқан лексика. Әуелде толық қанды балама ретінде қызметі сараланған бұл сөздер қазір дәл осы қалыптасқан мағынасында қоғамдық өмірдің барлық саласында қолданылып, дағдыланды. Яғни бұларды қазір көркем әдебиет тілінде де, саяси көпшілік әдебиетте де, баспасөз, радио, телевизия және өнер, білімнің неше алуан салаларында да кездестіре береміз. Әрине бұл сөздердің қайсыбірінің арғы түбінде кірмелік болғанмен, бергі өрісінде біздікілік пішін қалыптасқан болатын. Бірақ бұл жолы ерекше мән беріп отырған себебіміз — олардың қолданыстағы жаңа бір сатысы — терминдік өресінің ашылуына байланысты болып отыр. Міне осы тектес мысалдарды аталған салалардың кез-келгенінен ойып алып ойға тірек етуге болады.

Сонда орыс тілінен саяси және көркем әдебиеттерді аудару арқылы қаншама сөздер терминденуге мүмкіндік алған және қазақ тілінің барлық сөзжасам амалдары активтендірілген деп түйін жасауға болады. Бұл процесс белгілі бір жұмыстың шағын тарауында емес, өзалдына арнайы зерттеуді керек ететіндіктен біз осы жайындағы пікірімізді әзірше осылайша шектей тұрмақпыз.

ТЕРМИН ЖАСАУДЫҢ НЕГІЗГІ ТӘСІЛДЕРІ ЖӘНЕ ОЛАРДЫҢ ҚҰРЫЛЫМДЫҚ СИПАТЫ

Қандай бір тілде болсын жаңа термин жасау, оның терминологиялық қорын байытып, терминологиялық күйесін реттеудің негізгі көзі, ең алдымен сол тілдің өз сөздік құрамы, жалпы әдеби тілі, ұлттық тіл лексикасы болып саналады. Яғни терминдер де байырғы сөздер секілді тілде бұрыннан бар сөздер мен түбірлер негізінде жасалады. Олай болса бұлардың қатарында ұлт тіліне тән неше алуан құрылымдық типтері (түбір, туынды түбір, күрделі сөз, сөз тіркесі) молынан кездеседі.

Терминжасам процесінде ұлт тілі өз сөзжасам амалдарының дайын үлгілерін (модельдерін) алға тартса, басқа тілдерден кірме сөздерді қабылдау сәтінде де осы тәсілдерге сүйене отырып, ол өзіндік модельдерін құрайды. Мұның әрқайсысының өзіндік сипаты бар. Тілдегі болып жататын мұндай өзгеріс, өрістерді дер кезінде есепке алып, ескеріп отыру қажет.

Өзге тілде қолданылып жүрген терминдердің бәрін бірдей талғамсыз қабылдай беру қандай ретсіз болса, әмбеге ортақ лексикаға айналған халықаралық терминдерді қалайда аударып алуға тырысу тіпті қисынсыз. Осыған қарағанда, бұл өте бір терең талғамды талап ететін саналы іс-әрекет нәтижесі болуға тиіс. Термин жасау творчестволық іс. Ол үлкен жауапкершілікті қалайды.

Тіліміздің терминологиялық сапасын саралап отырғанда, біз оның сол қоғам дамуына сәйкес әр кезеңде әр алуан күйде болғанын байқадық. Жылдар бойы қалыптасып келе жатқан сөзжасам амалдары терминжасамға тікелей қатысып, олардың қайсыбірі белгілі бір кезеңде активтеніп, қайсыбірі солғын тартып, үнемі үздіксіз

өзгеріске түсіп отырғаны көрінеді. Революциядан бұрынғы феодализм дәуіріне тән терминжасам үлгілері мен модельдерін таба қою әрине қиын. Тек ХІХ ғасырдың екінші жартысында жарық көрген баспасөз материалдары ғана бұл жайында аздаған мәлімет беретінін бұдан бұрын айтқан болатынбыз.

Ал революциядан бергі жердегі ұлттық тіліміздің терминологиялық жүйесінің жасалуы мен қалыптасуында мән бермеуге болмайтын кезеңдік белгілер бар. Мәселен, *конфискелеу, колхоздастыру, коллективтендіру, индустрияландыру, механикаландыру, интенсивтендіру, ғарышқа қанат қағу, тың игеру, қайта құру, жеделдету* т. т. қоғамдық іс-әрекет кезеңдерін еске түсіріп көрелікші. Бұлардың әрқайсысының тұсында терминологиялық лексикамыз өзгеше екпінмен дамып, терминдік жүйе қатары мейлінше толығып отырған. Яғни әрбір кезең өзіне тән терминдік жүйе арқылы тілде өз мөрін қалдырып отырған. Пуристік ағым жағаласып тұрған 20—30 жылдардағы *интернационализм, коммунист, паровоз, велосипед* тәрізді халықаралық терминдердің өзін *ортақшыл, қара айғыр, отарба, шайтан арба, бейбауырмалдық* сияқты аударып алу, сондай-ақ *-лы* мен *-лық* қосымшасына ретсіз, жүйесіз құмарлық (50 жылдар), араб, парсы сөздеріне емексу (20 не 60—70 жылдар) т. т. осы ойымызға дәлел бола алады. Мұның әралуан мысалы алдыңғы тарауларда әңгіме болды. Біздің ендігі сөз етпегіміз, қазақ тілі терминологиясының құрылымдық сипаты мен олардың жасалу жолдары, амалдары жайлы болмақ.

Қазақ тілінде термин жасау күрделі де қызық проблеманың қатарына жатады. Ол негізінен тіліміздегі сөзжасам процесінің аумағына енетін мәселе. Осы сөзжасам процесінде, оның ішінде терминжасам ісінде мамандардың тірек ететін негізгі материалы ең алдымен ана тілдің өз сөз байлығы, оның негізгі сөздік құрамы дедік. Қазақ тілінің сөздік құрамы термин жасауға көптеген дайын материал беріп келеді. Бұл сарқылмайтын байлық көзі. Оның термин жасау мүмкіншілігін біз әлі түгел пайдаланып біте алғанымыз жоқ. Қазақ тілінің осындай өз ішкі мүмкіндігі терминжасам процесіне пайдасы тиер бір арнаның көзін ашып, көмектесер болса, кірме сөздерді игеру мен қабылдауда назар аудармауға болмайтын біраз қиындықтар кезігеді. Ол қиындықтар, әсіресе кірме сөздерді термин есебінде жабдықтап, қа-

былдау кезеңінде, олардың мағыналық өрісін ашу барысында жиірек байқалады.

Баз біреулер терминжасамды бір тілдің термин сөздерін екінші тілге аудару, немесе тілдегі кез-келген сөзді пайдалану деп, оп-оңай түсіндіргісі келуі де мүмкін. Бұл жаңсақ пікір. Шындығында бұл творчестволық ізденісті талап ететін мейлінше күрделі мәселе. Терминжасам сәтінде түпнұсқа терминдердің мағыналық мазмұнын терең түсініп, оған қазақ тілінен әр алуан варианттар іздеп, соның ең дөп түсетін терминдік өзегін аршып танып, таңдап, талғап пайдалануға тура келеді. Жаңа ұғым, жаңа түсінік арқалаған терминнің дәлдік, нақтылық, біртектілік, қысқалық сипатын түгелдеп беру, соны басқа сөзбен ауыстыруға келмейтіндей күйде қолданысқа ендіру нағыз маман ретіндегі біліктілікті қажет ететін қасиет. Мұндай қабілет екінші бірінде кездесе бермейді. Сондықтан да халқымыздың қасиетті мұрасы—ана тілдің ғылыми-техникалық қабілет қарымын кеңейтіп халықаралық сипат алуына қызмет еткен қаламгерлер, бір қарағанда жер қыртысын ақтарып асыл тас іздеген геологтар іспетті. Тіліміздің терминологиялық мүмкіндігін аша білген, сөйтіп сөз жарасымын келтірген, оның ғылыми ой-пікір өрбітерлік қабілет-қасиетін дәл тауып тиянақтаған жандар біздің мәдени тарихымызда бар екенін алдыңғы тараулардан аңғаруға болады.

Қазіргі қазақ тілінің сөздік құрамында терминдік мәнге көшкен байырғы сөздердің алуан-алуан түрі молынан кездеседі. Мысалы, *тап*, *күрес*, *еңбек*, *жарыс*, *жалау*, *бопса*, *екпін* (ударение), *сұраным* (спрос), *ұсыным* (предложение), *сөре* (старт), *мәре* (финиш), *ізашар* (предшественник), *ізбасар* (последователь), *аударма* (перевод), *демалыс* (отпуска), *Отан* (отечество), *шеберлік* (мастерство), *сайлау*, *шарт* (договор), *тәртіп* (дисциплина), *бөген* (водохранилище), *болмыс* (бытие), *әкім*, *әкімшілік* т. б. Советтік дәуірде ғана терминдік мәнде жұмсалып қалыптасқан ғылыми ойды білдіретін байырғы сөздер. Міне бұл сияқтылар тілдің өз даму ырғағымен немесе сырт күштің әсер-ықпалынсыз өз бетімен пайда болған сөздер емес. Бұлардың жаңа мағыналары, қолданыстағы жаңа қызметі қоғам дамуының нәтижесінде, адамдардың саналы әрекетінің барысында туындаған, келе-келе дағдылы қалыпқа түскен лексикалық қабаттар.

Осыдан байқалатынындай, тіл дегеніңіз өзгеріс-өріс-сіз қатып, семіп қалған нәрсе емес. Ол үнемі жаңарып, толығып отырмақ. Оның құрамында жаңа сөздер, терминдер пайда болады. Бұрынғы сөздер жаңаша қызметке көшеді. Соның нәтижесінде тілдің икемділігі, байлығы, нақтылығы артады. Жаңадан жасалатын сөздер ойдан табылған жаңалық арқылы емес, тілде бұрыннан бар сөз тудыру амалдары арқылы, бастапқы үлгілер негізінде соған ұқсатып жасау арқылы пайда болады.

Жалпы сөз жасаудың ғасырлар бойы тұрақтанған, дәуірлер сынынан өткен әлденеше жолы бар. Осы процеске тұрақты түрде қатысып отыратын негізгі элементтер — сөз, түбір (негіз) және қосымшалар. Бұлардың қатысуынсыз тілде бірде бір сөзжасам реакциясы жүрмейді, бірде бір жаңа сөз жасалмайды. Сонда алдымен байқалатын нәрсе тілдің осы негізгі элементтері барлық уақытта сөзжасам процесіне актив қатыса бермейтіні, яғни бұлар дәуіріне, кезеңіне орай құбылып отыратын қоғам өміріндегі өзгерістерге сәйкестене дамиды. Тілдегі осындай құбылыстарды зерттеу арқылы біз әрбір кезеңнің өзіне тән ерекшелігін танимыз, тіл, сөз арқылы таңбаланған өзгеріс, өрістерін білеміз. Және сөзжасамның алуан-алуан түрін көреміз. Сөзжасам тұрғысынан келгенде, біз жұмыстың негізгі объектісі ретінде советтік дәуірге ерекше назар аудардық. Өйткені қазақ халқының басынан өткен тарихи кезеңдердің бірде бірі тіл дамуы тұрғысынан қарағанда, социалистік құрылыспен теңдесе алмайды. Жалпы жорамал жасап қарағанның өзінде (әрине көне тарихтан бері тартылатын кейбір зерттеу материалдарын есепке алғанда) жаңа сөз жасау, сөз түрлендіру, байырғы сөздерді жаңа мағынада қолдану, сөздерді біріктіру, тіркестіру, қысқарту амалдарын пайдалану жағынан да бұл кезеңнің жөні мүлде бөлек. Әсіресе терминжасамның неше түрін советтік өмір шындығы беріп отыр.

Жаңа термин жасаудың тілдерде, оның ішінде, әсіресе түркі тілдерінде қалыптасқан мынадай бірнеше жолын алдымен атап көрсетуге болады: семантикалық тәсіл, морфологиялық тәсіл, синтаксистік тәсіл және калькалау тәсілі. Аталып отырған тәсілдің бәрі де, негізінен, екі түрлі арнадан туындайды. Ол қандай арна? Біз жинап, сұрыптаған терминологиялық материал табиғаты қазақ тілі терминологиясының ең негізгі екі жолға сүйеніп отырып жасалғанын көрсетеді. Оның бірі — тілімізде

бұрыннан бар сөздерді терминдік мәнде қолдану болса, екіншісі — жаңа терминдерді қазақ тілінің сөзжасам мүмкіндіктерін пайдалана отырып жасау. Тіл табиғатында қалыптаса бастаған терминжасамның аталмыш тәсілдерінің бәрі де осы негізгі екі бағыт шеңберінде туындаған.

Терминжасам тәсілдеріне жеке-жеке тоқталмас бұрын, ғылым тілі мен жалпы халықтық тілдің сөзжасам процесіндегі өзара ортақ қасиеттері мен ерекшеленетін белгілерін анықтап алу қажет.

Кейбір ғалымдардың¹ атап көрсеткеніндей, жалпы халықтық тіл қорын байытып отырған тәсілдің қай-қайсысы да терминжасам процесінде өнімді қызмет атқара алады. Әңгіме тілдердің даму тарихында қанат жайған семантикалық, синтаксистік, морфологиялық амалдар туралы болып отыр. Бұл — қазақ әдеби тілінде қалыптасқан сөзжасам принциптері терминдердің жасалуында да сақталады деген сөз. Ғылым тілі негізінен осы принциптерге сүйене отырып, сонымен бірге дәлдік пен дәйектілікке негізделген жаңа сөз жасаудың өзіндік жүйесін түзеді. Мұның бәрі терминологиялық лексика талабына сай заңдылыққа лайықты жасалады.

Ғылым тілінің сөзжасам ерекшеліктерін зерттеудің маңызының өзі осы мәселелерге тікелей байланысты. Неге десеңіз терминжасам заңдылықтарын дұрыс бағалап, дұрыс түсіну арқылы біз термин қалыптастыру саласындағы күнделікті практикалық жұмыстарымызды творчестволық іс дәрежесіне көтере аламыз, термин жасау ісін белгілі бір жүйе арқылы нақты жүргізе аламыз.

Соңғы он бес—жиырма жыл барысында пайда болған жаңа терминдер және арнайы лексиканың осы саласы жайындағы пікірлер ыңғайына қарағанда, бұлар біріншіден, жалпы әдеби тілдің ерекше қызметі бар бір тармағы (яғни ғылым тілі) болып табылатын тіл единицасы, екіншіден ол белгілі бір объекті мен ұғымдар атауы, үшіншіден, терминде анықтағыштық (дефиниция) белгі басым болуы керек, өйткені белгілі бір ұғымның мазмұны осы анықтағыштық қасиеті арқылы айқындалады. Ал бұл бір ұғымды келесі бір ұғымнан айырып тану үшін және сол ұғымды арнайы бір классификациялық қатарда қарастыруға мүмкіндік жасау үшін қажет.

¹ Даниленко В. П. Русская терминология. Опыт лингвистического анализа. М., 1977. С. 90.

Сонда терминжасамның өзіне тән мынадай өзгеше белгілерін атап көрсетуге болатын тәрізді.

Жалпыға бірдей қарапайым сөздер қоғамдағы өзара қарым-қатынас қажетіне байланысты туындап және оны сол тілде сөйлейтін кез келген адам жасай алатын болса, терминдер белгілі бір кәсіп пен мамандыққа тән ұғымды білдіру үшін жасалады да, сол саланың мамандары арасында ғана қолданылады. Тіпті мұны Г. О. Винокур² айтқандай, күнделікті практикалық мұқтаждық тудырады, оны белгілі саладағы мамандар жасайды. Осыдан байқалатынындай термин дегеніңізді саналы түрде қадағалап, қолдан жасап, сұрыптап отырмаса ғалымдар бірін бірі түсінуден³ қалуы да ықтимал. Өйткені ғылымның мазмұны оның формасымен яғни керісінше айтсақ, ғылым түрі оның мазмұнымен тікелей байланысты болмақ. Бұл ғылым мазмұны оның формасын тудырады да, соған тәуелді болады деген сөз. Алайда терминдер сол өзі пайда болған салада тұрақтанып, өзгерместей қатып қалатын категория емес. Тіл дамуына байланысты қасиет оған да тән. Бір ғылым саласының әжетіне жараған термин екінші бір ғылым саласының да мұқтажын өтеуі мүмкін. Тіпті керек десеңіз, бір кезде шектеулі шеңберде ғана болған терминдердің жалпы әдеби тіл сөздігінің құрамынан орын алып жататын да кезі жоқ емес. Бірақ ол қай ғылымның саласында да тек терминдік сапада жұмсалуға тиіс. Ең негізгі шарт осы.

Сөйтіп, терминжасам дегеніңіз қоғам мүшелерінің саналы әрекеті нәтижесінде жасалатын құбылыс. Осы тұрғыдан алып қарағанда, ол қайсыбір ғалымдардың⁴ мезгілініңдей, қоғам мұқтаждығына орай саналы түрде қолдан жасалатын творчестволық іс. Жалпы халықтық тілдегі көптеген сөздердің қашан, қалай пайда болғанын біле бермейміз. Ал терминдердің тіпті бүкіл бір терминдік жүйенің неге байланысты, қалай, қай мезгілде жасалғанын дәл айтып беруге болады. Бұл жағынан терминдердің ономастикалық лексикамен (кісі аттарымен) ұқсасатын жері бары да рас. *Революция, социа-*

² Винокур Г. О. О некоторых явлениях словообразования в русской технической терминологии //Труды МИФЛИ. 1939. Т. 5. С. 24.

³ Будагов Р. А. Терминология и семантика //Вестник МГУ. 1972. № 5. С. 43.

⁴ Винокур Г. О. О некоторых явлениях словообразования в русской технической терминологии //Труды МИФЛИ. 1939. Т. 5.

лизм, колхоз, совхоз, қызыл отау, бесжылдық, өнеркәсіп, тың жер, тыңгер, тиімділік, саналық белгі, ғарышкер, жеделдету, бетбұрыс, қайта құру тәрізді т. б. толып жатқан сөздер мен тіркесімдердің қашан, қандай жағдайда жасалып, терминдік мәнде жұмсала бастағанын дәл айтып бере аламыз. Термин сөздердің бұл екінші бір ерекшелігі.

Саналы әрекет арқылы жасалған терминдер қадағалап отыруға көнбіс, яғни оларды үнемі назарда ұстап бақылап отыру қажет те. Бұл әсіресе қоғамдық ой-пікірдің дұрыс сипатталуына сеп. Мұның өзі тілдің, оның ішінде терминологиялық лексиканың мемлекеттік мәні бар мәселе екенін білдірсе керек.

Қазіргі кезеңнің терминологиялық келбетін бір сәт ойша саралап өткеннің өзінде, тілді дамытудың бұл сала айрықша мол арналы көзіне айналғанын байқаймыз. Ғылым мен техниканың ел өміріне етене енуіне орай туындаған сансыз арнайы сөз легі — бұларды реттеп, сұрыптап, қалыптастырып отыру проблемасын күн тәртібіне шығарды. Екітілділік проблемасының мәні артып отырған бүгінгі Қазақстан жағдайында термин сөздерге деген ынта, ықылас пен мұқтаждық шеңбері бұрынғыдан әлдеқайда кеңімесе, тарылған жоқ.

Термин қалыптастырудың бұрынғы кезеңдерінде бұл процесс көбіне көп стихиялы түрде жүргізілгенін білеміз. Ол кезде атаулардың әр түрлі варианттары, жарыспалы сөздер, көп мағыналы сөздер саны молырақ болатын. Бұлар түрлі терминологиялық сөздіктер шығару барысында сараланып келеді. Бірақ бұл салада істелетін шаруа әлі жетерлік.

Жалпыға ортақ сөздер мен терминжасам процесін салыстырып қарасақ, өзара едәуір айырмашылық бар екенін байқамау мүмкін емес. Алдыңғылар үшін сөз өндірудің бір ғана тәсілі жеткілікті болып жатса, кейінгілер үшін бұл аз, яғни, терминдердің негізгі жасалу жолынан басқа атаулық мазмұны анықталуы тиіс. Мұнысыз термин толық термин бола алмайды.

Термин сөздің ішкі құрылысы ешқандай қосымша, қоспасыз, таза атаулық жүк арқалауға тиіс. Термин болуға икемделіп тұрған сөздің ішкі формасы мөлдір де таза күйге көшпесе оның терминдік мәнінің әлі қалыптасып бітпегендігі. Ал ішкі икемділік дегеніңіз кәсіби алқаға тікелей байланысты, яғни бұл мамандық иелерінің кәсіптік мұқтажығынан (ынтызарлығынан) туындай-

тын терминнің ішкі мүмкіндігі. Терминнің ішкі түрін айқындауда әрине стандартты сөз біріктіру, қосымшалар тәрізді сөзжасам құралдары едәуір роль атқаратыны даусыз. Тіпті, кейбір ғалымдар пікіріне қарағанда сөзжасам морфемаларының қызметі жалпы әдеби тілге қарағанда терминология саласында басымырақ көрінеді.

Сөзжасамның терминологиялық акті ұғымдар классификациясына (жіктелуіне) тікелей қатысты. Өйткені термин сөз белгілі бір ұғымның атауын ғана айқындап қоймай, сонымен бірге сол ұғымның мазмұнын да білдіреді. Мысалы, *-лық, -ғы, -ым* жұрнақтарының терминжасам процесіндегі қызметін алалық. Осы қосымшалар арқылы жасалған *социалистік, кәметтік, қондырғы, жанарғы, басылым, қойылым* тәрізді терминдер қоғамдық ғылымдар жүйесінде бір тектес классификациялық топқа жата тұрып, әрі атаулық қызмет атқарып, әрі сол терминдердің ішкі мазмұнын да білдіріп отыр. Осы модель негізінде біз терминдердің әлденеше жүйесін жасап үлгердік. Міне осы ұғымдар мазмұнын білдірерлік қасиет көбіне көп күрделі терминдерге, құрамдас терминдерге тән. Неге десеңіз тіркесім терминдер ұғымдық белгіні анағұрлым анығырақ, толығырақ әйгілейді. Ал жалқы сөзден тұратын терминдерде бұл қызметті сөзтудырғыш морфемалар атқарады. Міне, сондықтан термин жасайтын морфемаларды барынша ыждағаттылықпен, дәл пайдаланып отыру керек. Бұларды топ-топқа бөліп, оларды өзара іштей бірнеше үйірге жатқызып жіктеп қарастыру қажет.

Әдетте күрделі терминдер сын есім, зат есім, есімшелердің қатысуы арқылы жасалады. Бұларды таңдау оңай шаруа емес. Мұның қайсысы күрделі терминнің қандай түрін жасауға ыңғайлы дегенді барынша сұрыптап, сауаттылықпен пайдаланып отыруға тура келеді. Мұндай саралап, сұрыптау, әсіресе терминге лайықты жарыспа сөздер көп болған тұста тіпті қажет. Әсіресе бірыңғай есім сөздер үйіріндегі варианттарды талғау, таңдай білу қажет-ақ. Бұл дамушы тілдің бәрінің басында ылғи болатын құбылыс. Ғылым мен техника тілін жасау, қалыптастыру кезеңінде мұндай жарыспалы сөздер қатары тіпті молынан кездеседі.

Сонда бұл жарыспалы сөздердің қайсысын терминденуге лайықты деп тауып, тани білуде әмбебап ереже ұсыну мүлде қиын. Әрбір ғылым саласының термин жасау практикасы нақты жағдайға орай өзіндік жолды

нұсқап отыруға тиіс. Таңдауға түскелі тұрған варианттың бәрі бірдей семантикалық келбеті жағынан тепе-тең түсе бермейтіні ақиқат. Және олардың дәл осы жағдайға бірі ғана дөп келуі ықтимал. Міне, осы тұста әлгі варианттардың қайсысының семантикалық өрісі қазіргі терминденуі процесіне дәл келе алады дегенді айыруға әбден болады. Ол үшін өте бір ерекше пайым, айрықша тілтанымдық, лингвистикалық түйсік керек. Мәселен, бір кезде *қырқушы, қырқымшы, қырықтықшы; ақша қалта, күмәжнек, әмиен; жәрдем, көмек, үме, болысу, асар; әкіш, күйенте, іінағаш; көйлек, жейде; шалбар, сым; букет, гүлгүл, гүлдесте; дача, жайлаужай, саяжай; столовой, асхана; парикмахер, шаштараз; дәріс, сабақ; әмір, бұйрық; ауа райы, климат; себет, көрзіңке, кәрзеңке; каша, ботқа, быламық, бөкпен; вокализм, дауысты дыбыстар; консонантизм, дауыссыз дыбыстар; лингвистика, тіл білімі; аффикс, жалғау, жұрнақ; парадигма, жіктеу, интонация, дауыс ырғағы; пунктуация, тыныс белгісі, орфография, емле ережесі; үтір, кіші тыныстық, кіші тыныс; нүкте, ұлы тыныс, ноқат; қос нүкте, екі нүкте, қос ноқат, екі ноқат; тұйық рай, тұйық етістік, инфинитив, тұйықша; кент, қала, шаһрі, шаһар; ел, халық, жұрт, жәмиғат, әлеумет, қалайық, әумет, бұхара* т. т. ғылым мен техника саласында әр кезеңде әр қилы алынып, қабаттаса қолданылып, ақырында мұның бірінің ғана терминдік сипатқа көшкен мысалдарын көптеп келтіруге болады.

Жарыспалы терминдер бұл процестің даму заңдылықтарын, қалыптасу қисынын танытады. Осының өзінен-ақ, ұғымдардың атаулық сипатын дәлірек беретін, қолданысқа ыңғайлырақ варианттар таңдалғанын байқаймыз. Орайымен алынып, орнын тапқандары термин ретінде тілімізге сіңіп, арнайы лексика қатарынан орын тепті. Ал бұл сүзгіден өтпей қалғандары басқа бір өң, реңк арқалап келесі бір сөз саптауға дайын материал есепті өз кезегін күтіп тұр.

Терминжасам тәсілдерін талдамас бұрын, осы процеске материал беретін мынадай негізгі үш тірекке назар аудару қажет. Мұны қарапайым тілмен айтқанда, термин сөздердің жасалу көздері болып табылады: 1. Өз сөздік құрамының ішкі мүмкіндігін сарқа пайдалана алатын ұлттық тіл; 2. Дайын терминдер беретін немесе калькалау тәсілін ұсынатын орыс тілі; 3. Дайын күйінде термин беретін немесе калькалау тәсіліне ерік

беретін халықаралық терминдер. Халықаралық деп аталып жүрген терминдердің көпшілігі әдетте орыс тілі арқылы енген кірме сөздер. Шет тілдерінен тікелей енген терминдер мүлде аз. Тек бірен-саран ғана мысал келтіруге болады. Онда да араб, иран сөздерін ғана тілге тиек ете аламыз.

Бір кезде қазақ тілінің даму тарихында араб, парсы элементтері белең алған болса, қазіргі кезеңде тіліміздің құрамына орыс тілі арқылы индоевропа элементтері басым енуде.

Әйтседе термин жасаудың ең негізгі басты көзі ұлттық тіліміз болып отыр деп толық айта аламыз. Бұл тұста әдеби тіліміздің барлық қабаты (көркем әдебиет тілі, ауыз әдебиет тілі, фольклор тілі, тіпті диалектілер мен тілде орын тепкен түрлі ерекшеліктер) түгел іске жаратылады. Ә дегеннен-ақ қазақ зиялылары термин жасау процесіне тікелей ат салысып, ол үшін қазақ тілінің лексикалық байлығы мен грамматикалық амалдарын түгел іске жаратуға бетбұрыс жасаған болатын. Соның нәтижесінде халық тілінің сарқылмас қазынасы сарапқа түсіп, қарапайым сөздер терминдік мәнге көшті. Ғасырлар бойы дамып, қалыптасқан сөзжасам тәсілдері терминжасамның негізгі тірегіне айналды. Және атап айтуға тұратын бір нәрсе, терминжасам тек ұлттық тіліміздің өз материалымен ғана шектелмей, кірме сөздер қатарын да сарқа пайдаланды.

Сонда қазақ, орыс, шет тілдерінің сөз материалдары арқылы жасалған терминдер біздің халқымыздың ұлттық байлығына қосылған мол үлес болып табылады. Әрине бұл аталған үш арна тарихи кезеңдер болмысына орай кезектесе активтеніп отырды. Республика өмірінде өркендеп, өріс тапқан ғылым салалары мен техника тарамдарына орай бұл үш арна терминжасам процесіне әрқилы ыңғайда қатыстырылады. Бір салада ұлттық тіл материалы негізге алынса, келесі бір ғылым тармағында кірме сөздер мен калька тәсіліне көбірек иек артылады.

Түркі халықтары тіліндегі терминжасам процесіне зер салғанда, терминология жұмысында мынадай үш принцип басшылыққа алынатын тәрізді. Біріншіден, СССР халықтары тілдерінің бәріне ортақ принцип; екіншіден, қоғам мен тілдің даму ерекшеліктеріне сәйкес туындайтын әрбір тілдің өзіндік термин жасау ұлттық

принципі және терминологияның жеке салаларына байланысты басшылыққа алынатын салалық принцип.

Алайда ұлттық терминологияны едәуір байыта түскен термин жасаудың бірнеше тәсілдері белгілі бола бастағанмен, бұл жөнінде мамандарымыз әлі күнге бір пікірге келе алмай жүрген сияқты. Әсіресе терминжасам амалдарын айқындауда қатып ұстайтындай қағидаға айналған келісім жоқ. Бұл термин жасау принциптерін дұрыс түсінбеуден туатын жағдай. Көбіне көп термин қалыптастыру көздері мен термин жасау амалдарының шегін айыра алмай қателесетін тұстар да бар. Тіпті термин жасау «жолдары» мен «амалдарын» қатар қойып қарастыратын кезіміз де жоқ емес. Сондай-ақ терминжасам амалдарының мөлшері, аумағы және олардың өнімді, өнімсіз түрлерін саралауда да бірізділік, бірегейлік шамалы.

Қайсыбіреулер мұның, 1) әдеби тіл сөздері мен диалектілерін терминдендіру, 2) ұлттық тіл амалдары негізінде термин жасау, 3) өзге тіл сөздерін термин ретінде қабылдау деген сияқты үш түрін бөліп қараса, екінші біреулер терминжасам амалдарының төрт түрін көрсетеді. Атап айтқанда: 1) терминдендіру, 2) қайта терминдеу (ретерминологизациялау), яғни басқа бір саланың терминдерін пайдалану, 3) термин жасау, 4) кірме сөздерге халықаралық (интернационализация) сипат беру.

Үшінші бір пікір бойынша мұның қосымшалау мен сөз біріктіру тәрізді екі-ақ амалы бар сияқты. Төртінші біреулер ұлттық тіл негізіндегі сөзжасам амалдарын ұстанады: Олар мыналар: 1) семантикалық тәсіл, 2) морфологиялық тәсіл, 3) синтаксистік тәсіл, 4) калькалау тәсілі, 5) сөз қысқарту (аббревиациялау) тәсілі.

Осы тектес жіктеулерді қарастыра келгенде, шынында да бұлардың ара жігі әлі де айқындала қоймағанын байқаймыз. Басқасын былай қоя тұрып, кірме сөздер мен ұлттық тіл элементтері негізінде жасалған терминдерді құрылысы, мазмұны, жасалу жолы жағынан тепең түсетін тәсілдер ретінде қарастыру көкейге қона қоймайды. Өйткені ұлттық тіл элементтері арқылы жаңа термин жасалса, кірме сөздер негізінде дайын терминдер қабылданады емес пе? Сол себепті де әр нәрсе өзінің атымен аталып, соған орай бағалануға тиіс.

Қазақ тілінің, тіпті басқа да түркі тілдерінің сөзжасам амалдары ұлттық тілде терминдендірілуге лай-

ықты сөз болмай қалған күнде ғана, немесе бар сөздердің бұл жүйеге жөні келмей тұрған жағдайда, сондай-ақ әр түрлі себептерге байланысты кірме сөздер терминдік талаптан шыға алмаған сәтте ғана жаңа термин жасауға тартылады.

Жаңа термин жасау дегеніңіз кез келген адамның еркіндегі еске түскенде айналысар ермегі емес. Ол белгілі бір мұқтаждыққа орай, белгілі бір ұғымды дәл, анық, нақты әйгілеу үшін жасалатын, әсіресе мамандар мен тілдік түйсігі ерекше жетілген зерделі жандар айналысатын творчестволық іс деп білеміз. Мұндай творчестволық жұмыспен кез келген адам айналысуға праволы, бірақ тілдің сөзжасам амалдарын жете игермеген, оның даму көздерін дәл айырып тани алмайтын, заңдылықтарын есептемейтін «әуесқой» сөз жасағыштарға жол жоқ.

Ойымызды жинақтап келгенде, айтарымыз жалпы түркі тілдерінде, оның ішінде қазақ тілінде жаңа термин жасаудың белгілі бір модельдері тұрақтанған тәрізді. Сөйтіп жаңа термин нендей материалдан, қалай, қашан жасалса да ең алдымен мынадай негізге сүйенеді: қосымшалау, сөз біріктіру және сөз қысқарту (аббревиациялау). Қайсыбір тілдерде сөз жасаудың тағы бір жолы көрсетіледі. Ол сөз алдынан қосылатын жұрнақтар (-ре, -анти, -контр т. т.) арқылы жасалатын терминдер. Алайда сөз жасаудың бұл амалы бірен-саран кездеспесе жалғамалы тілдерге, әсіресе түркі тілдеріне тән емес. Ал көрсетілген модельдердің бұдан басқа түрлерінің бәрі бірдей бір мезгілде пайда болмағаны түсінікті. Мәселен, аббревиациялау (әріп қысқарту, буын қысқарту) қазақ тілінде тек революциядан кейін пайда болды. Алғашында номенклатуралық атауларды белгілеуге қатыстырылған бұл модель, кейін терминжасамның негізгі бір бөлшегіне айналды.

Сонымен, жоғарыда аталып өткеніндей, қазақ тілінің даму жолы терминжасамның мынадай төрт тәсілі қалыптаса бастағанын көрсетеді.

Біріншіден, ұлттық тіліміздегі қайсыбір сөздердің терминдік мәнге көшуі (бұдан былай — терминденуі), яғни мұны семантикалық тәсіл дейміз. Мұны үш түрлі ыңғайда түсіну қажет: 1) әдеби не жалпы әдеби тіл байырғы сөздерінің терминденуі, 2) диалектілердің терминденуі, 3) бір сала терминдерінің екінші салаға көшуі.

Екіншіден, сөзжасам амалдары. Мұның өзі іштей бір-неше жікке бөліп қарауды тілейді. Атап айтқанда: а) морфологиялық немесе синтетикалық (қосымшалар арқылы) тәсіл; б) синтаксистік немесе аналитикалық (сөздерді біріктіру, қосу) тәсіл; в) аббревиациялау (қысқарту) тәсілі*.

Үшіншіден, калькалау тәсілі. Бұл тәсіл бір қарағанда алдыңғы екі тәсілдің екі арасында аралық қызмет атқаратын тәрізді. Яғни кірме сөздер мен алдыңғы екі тәсіл мүмкіндіктері пайдаланылады. Басқаша айтар болсақ, ұғым, идея негізге алынады да, олардың жарақталуы ұлттық тіл құралдары арқылы іске асып жатады. Қысқасы, алдыңғы екі тәсіл мүмкіндігі сарқа пайдаланыла отырып, кірме терминдер дайын күйінде қабылданады. Сонда бұл жерде өзге тілден келген нәрсе терминнің мазмұндық сапасы ғана болып шығады.

Төртіншіден, өзге тілдерден дайын терминдер алу тәсілі. Кірме терминдер делініп жүрген бұл сөздер жүйесі көбіне көп орыс тілі арқылы келген орыс және халықаралық лексика қатарына жатады.

Дайын термин ретінде, ең алдымен диалектілік ерекшеліктер мен қолданыстағы сөздердің басқа бір түрінен ұлттық тіл қатарына көшкен лексика іске жаратылуы мүмкін. Сондай-ақ, екіншіден өзге тілдерден енген кірме сөздер болуы ықтимал. Басқаның бәрі тілде ежелден қалыптасқан дериваттар болып табылады.

Қазақ терминологиясын жасап, қалыптастыруда тікелей ролі болған осы жолдар мен амалдарды саралап келгенде көзіміз жеткен бір ақиқат мынау: Термин жасау амалдары мейлі үшеу, мейлі бесеу болсын бәрібір мұның бәрі де ең алдымен аударма арқылы, аударма жұмысының өркендеуіне орай пайда болған. Тіпті керек десеңіз, аудармаға ешбір қатысы жоқ боп көрінетін семантикалық тәсілдің алғашқы пункті арқылы жасалатын, яғни байырғы сөздер мен диалектілердің терминденуінің өзі де аударманың әсері арқылы, орыс тіліндегі үлгінің нәтижесінде туған деп түйін жасауымызға әбден болады. Олай болса, бұл қазақ тілінде термин жасаудың ең басты жолы болуға тиіс. Өйткені тіпті аударылмай сол күйінде алынған терминдердің өзі де керек десеңіз тәржімә талқысынан өтіп барып, аудармашылар

* Ескерту: аналитикалық тәсіл мен аббревиациялау тәсілі арқылы ұлттық тіл элементтеріне қоса, кейде кірме сөздердің қатыстырылуымен де термин жасалады.

сарабына түсіп келіп қана кірме сөзге айналады. Сөйтіп қазақ тілінде термин жасаудың барлық тәсілдері негізінен аудармаға, әсіресе орыс тілінен аударуға байланысты туған.

Осыған орай есте тұтар бір жайт мынау: Арнайы лексиканы зерттеушілердің көпшілігі термин мәселесін қарастырғанда оның түрлі жасалу жолдары мен тәсілдерін дұрыс көрсете отырып, соны қалыптастырудағы, аударманың роліне тереңдей бермейтіні өкінішті. Біздіңше мұның өзіне тән сыры, қыры әлі арнайы зерттелген жоқ. Сондықтан термин туралы сөз қозғағанда оны ең алдымен аудармамен байланыстыра әңгімелеу керек. Біздің зерттеуіміздің бір мақсаты осы. Біз әлгі тәсілдердің бәрін аудармамен байланыстыра қарастырамыз.

Енді бұларды жинап, сұрыптаған тілдік материалдарды сөйлету арқылы баяндап, өз алдына жеке-жеке қарастырып көрелік.

1. **Семантикалық тәсіл.** Бұл қазақ тілінің байырғы сөздері мен ертеде енген араб, парсы сөздерінің арнайы жаңа терминологиялық мәнде жұмсалуды болып табылады. Әлгі жаңа қызмет сол байырғы сөздер мағыналарының бірінің негізінде өріс алады.

Семантикалық тәсіл дегенде, біз жоғарыда көрсетілгеніндей, ең алдымен ұлттық тіліміздің өз мүмкіндігін толығырақ пайдалануды түсінеміз. Сонда термин жасауға қатыстырылатын ішкі мүмкіндіктер дегеніміз не? Ол жалпыхалықтық немесе жалпы әдеби тіл құрамында ежелден қолданылып, мұқтажын өтеп келе жатқан байырғы сөздердің арнайы қызметке көшуі. Немесе олардың бір мағынасының терминдік қызметке бейімделуі. Сөйтіп мұндай сөздердің әлгіндей нақты атаулық сипаты күшейе келе белгілі бір ғылым саласының өркендеп, дамуына қызмет етеді де, сол саланың арнайы лексикалық қабатын құрайды. Бұл кейде сөз мағынасының тарылу немесе кеңеюі арқылы да бола беруі ықтимал. Және бұл процесс қоғам дамуының кез келген кезеңінде емес, қарқынды даму кезеңінде ғана болатынын ескеру керек.

Ұлы Октябрь революциясынан бергі жердегі қазақ әдеби тілінің даму жолын сүзіп өткенде осындай бір тілдік өсу, өрлеудің өзгеше сапасын байқаймыз. Жалпы тіл, тілдің қай қайсысында да мүлде жаңадан жасалған сөздер көп бола бермейді. Жаңа сөз дегенде

әдетте белгілі бір сөздердің белгілі бір мағынасының актуалдығы күшеюін, немесе қайсыбір мағынасының жаңаруын, сөйтіп қолданыста арнайы жаңа қызметке көшуін түсініп жүрміз. Осыған қарағанда, жаңа сөз деген түсінікті абайлап қолдану керек сияқты. Жаңа сөз дегеннен гөрі, сөздердің қызмет аясының кеңеюі, мағына жылжымалылығы, жаңаша мән жүктелуі деу дұрысырақ па деп ойлаймыз. Міне осы мағыналық өзгеріс, жаңа қолданыс дегеніміздің бәрі де өздігінен болып жататын құбылыс емес.

Бұл тәсілдің өзінің әр алуан атауы, неше қилы түрі бар. Мәселен оны халықтық лексиканы терминдендіру деп те, лексикосемантикалық тәсіл деп те, жалпыға ортақ сөздердің терминдік мәнге көшуі деп те, ұлттық тілдің байырғы сөздерін жаңа сапада қолдану деп те, сөз мағынасын өзгерту деп те атауға болады. Семантикалық тәсіл шеңберіне кіретін ерекшелік әрине бұл айтылғандармен ғана шектелмейді. Оның бұдан да басқа зерттеушілер байқай алмай жүрген тағы басқа түрлерінің болуына шәк күмән келтірмейміз. Біз айтып отырған бұл түрлері қазақ тілі фактілері бойынша ғана анықталғандары.

Қазақ тілінің сөздік құрамында *қоғам, отан, ошақ, орта, күрес, кеш, еңбек, жарыс, мүше, ер, батыр, шешен, жоспар, тәртіп, жоба, кеңес, мазмұн, түр, атақ, дәреже, даңқ, бұйрық, сын, тап, мәжіліс, мәслихат, оқу, өнер, білім, ғылым, мектеп* тәрізді толып жатқан сөздердің терминдік сапаға көшуін біз осы семантикалық тәсілге жатқызамыз. Келтірілген мысалдың көбі тіліміздің байырғы лексикасына жатады да, біразы әбден сіңіп төл сөздер қатарынан орын тепкен араб, парсы кірмелері. Бұлардың терминденуі, арнайы мағыналық жүк арқалап, ғылыми ұғым құралына айналуы әр алуан ойларға жетектейді.

«Қоғам» сөзі о баста белгілі бір адамдар тіршілігінің уақытша бірлестігі, қауымдасуы мағынасында тұған болса, бұл сөздің осы замандағы мағыналық шеңберінде күрделі өзгерістер болғаны мәлім. Ең алдымен қоғам сөзі терминдік нақты мәнге ие болды, атаулық мағынасы бұрынғыдан әлде қайда кеңейді.

Өзгеше терминдік сапаға көшіп, әдеби тіліміздің нормаланған, тұрақтанған элементтерінің біріне айналған бұл сөзге Қазақ тілі түсіндірме сөздігі мен Қазақ Совет энциклопедиясында мынадай анықтама беріледі:

«1. Тарихи дамудың белгілі бір кезеңіндегі адамдардың материалдық игіліктерді өндіру тәсілі мен өндірістік қатынастарына негізделген қарым-қатынасының жалпы жиыны. 2. Өндірістік қатынастар негізінде қауымдасқан адамдардың бірлігі, жиынтығы. 3. Ынтымақтас, ниеттес адамдардың ортақтасқан қауымы. 4. Әлеуметтік топ, орта, бір ағымдағы жұртшылық. 5. Творчестволық одақ, ерікті бірлестік, ұйым» (ҚТТС, Алматы, 1982, 6-т). «Адамдардың материалдық және рухани өмірін диалектикалық бірлікте, өзара байланыста көрсететін философиялық ғылыми категория». (ҚСЭ. Алматы, 1975).

Семантикалық тәсіл арқылы терминдік сапаға көшкен бұл саяси терминнің қолданыстағы өзгеше өрісін жете түсіну үшін, осы сөз арқылы туындаған — көптеген ғылыми терминдерді саралап шығу керек.

Осы сөздің қатысуымен жасалған терминологиялық ұғымдардың әлі де толық емес түрлері мыналар: *қоғамдық айыптаушы, қоғамдық ғылымдар академиясы, қоғамдық еңбек, қоғамдық еңбекті ұйымдастырушы, қоғамдық жиынтық өнім, қоғамдық заңдылық, қоғамдық инспектор, қоғамдық интернат, қоғамдық капитал, қоғамдық қатынастар, қоғамдық қауіпсіздік комитеті, қоғамдық қорғаушы, қоғамдық күн, қоғамдық құрылыстар, қоғамдық құтқару комитеті, қоғамдық меншік, қоғамдық өндіріс, қоғамдық өнім, қоғамдық пікір, қоғамдық сана, қоғамдық тамақтандыру, қоғамдық тұтыну қорлары, қоғамдық тұтыну құны, қоғамдық ұйымдар, қоғамдық шарт, қоғамдық экономикалық талдау бюросы, қоғамдық экономикалық формація, қоғамдық материалдық-техникалық база, қоғамдық саяси ұйым, қоғамның таза табысы, антогонистік қоғам, буржуазиялық қоғам, коммунистік қоғам, капиталистік қоғам, социалистік қоғам, феодалдық қоғам* т. б.

Сонда «қоғам» атты бір ғана сөздің терминденуі арқылы әлденеше терминдік тіркес қатары пайда болғанын көреміз. Бұдан шығатын түйін: қайсыбір сөздерді семантикалық тәсіл арқылы терминге айналдыру өзге де терминдік ұғымдар қатарының жасалып, молая түсуіне мүмкіндік ашады деген сөз.

Немесе «Отан», «орта», «отар», «ошақ» сөздерінің семантикалық қозғалысын алалық.

«Отанның» о бастағы мағынасы біреудің туған үйі, шаңырағы немесе ары барғанда туған ауылы дегенді ғана білдіретін. Мысалы «Күнзия бір үйдің кенжесі еді,

бір отанның еркесі еді (З. Шүкіров). Бұл жолдасы адам болып, бір отанға иелік етіп отыр (О. Сәрсенбаев) деген дердегі отан-ның сол әу бастағы от басы, ошақ қасындық ұғымын білдіреді.

Ал егер «Отанымыздың астанасы Москвада болған қазақ көркемөнер мен әдебиетінің екінші онкүндігі жоғары дәрежеде өтті» (Ғ. Мүсірепов) десек, біз туған ел, өскен жер, атамекен тәрізді ұлы ұғымдарды қамтимыз. Осы соңғы мағыналық қызмет осылайша терминдендіре қолданудың нәтижесінде пайда болды. Бұл сөздің мағынасының ұлғайып қоғамдық-саяси термин сөз ретінде қолданылуына әсер еткен нәрсе «Родина» деген орыс сөзіне балама іздеуден, соны аударудың әрекетіне байланысты деп білеміз. Сөздердің семантикалық өрісін дұрыс бағдарлап, олардың потенциалдық мүмкіндігін дәл сезініп отырған маман тіл байытудың осы тектес жолдарын ашып отырады. Қазір семантикалық тәсіл арқылы пайда болған бұл сөз халқымыздың ең қасиетті ұғымын арқалап тұрған терминге айналды.

Отан сөзінің қатысуымен бұдан басқа да бір топ термин сөздер жүйесі жасалды (отандас, отандық ғылым, отаншылдық сезім т. т.). «Орта», «ошақ» сөздерінің де терминге айналуынан сөзге саналы түрде ықпал жасап, оны белгілі бір мақсатқа орай бағыттаудың әсерін көреміз. Мәселен, орта дегенде қазақ бір нәрсенің ортасы, екі-үш адам ортасы, немесе белгілі бір мөлшерге жетпеген, толмаған деген ұғымдарды түсініп келген болатын. Қоғам дамуының ерекшелігіне орай «среда» деген орыс сөзіне толық балама бола алатын атау іздеу керек болды. Осының нәтижесінде «орта» сөзі адамның туып, өскен, жұмыс істеген жері, қоршаған қауымы деген нақты да үлкен ұғымды білдіретін терминдік мәнге көшті.

Ал үстіне қазан асылу үшін шеңберленген үш аяқты темір немесе жерден қазылған шұңқыр деген нақты мағынасы бар, үй-іші, семья дейтін ауыспалы мағынасы бар «ошақ» сөзі әу баста кейбір түркологтардың⁵ жорамалы бойынша от жақ деген екі сөзден туындап, тіпті орыс тіліне де осы «очаг» түрінде еніп кеткен екен. Бұл сөздің терминденуіне де орыс тіліне енген «очаг» сөзінің кері әсері тиген бе деп ойлаймыз. Өйткені очаг куль-

⁵ Қазақ тілінің қысқаша этимологиялық сөздігі. Алматы, 1966. 155-б.

туры, очаг болезни, очаговое явление т. т. терминдік ұғымдар — бұл сөздің қоғамдық қызметін кеңейте түсті. Сөйтіп біз бұны да арнайы мағына арқалаған терминдік атауға айналдырып алдық.

Сондай-ақ «еңбек» сөзінің бір кездегі мағынасы бүгінгіден мүлде бөлек болатын. Қазақ көбіне-көп зейнетінен бейнеті, рақатынан азабы көп жан қинаумен күн кешуді түсінетін. Бұл сөздің әлгіндей ауыр мәнінен арылуы оған терминдік мағына телінуден. Ол социалистік еңбек мағынасында рахат табатын, атак, данққа жеткізетін ең абыройлы кәсіп деген жаңаша қызметке ие болды.

«Жарыс» сөзінің жағдайы да осыған ұқсас. Мұның халық түсінігіндегі байырғы мағынасы ат жарыс, жаяу жүгіріс дегенді меңзейтін болса, кейін осыған қоса барлық еңбек адамдарының атқа мінбей-ақ, жаяу жүгірмей-ақ іс, тірлік, жұмысты жандандыру арқылы өзара жолдастық бәсекеге түсу тәрізді мағыналық сапаға көшті. Міне, содан барып күнделікті тіршілікте социалистік еңбек, социалистік жарыс деген сөздер терминдік тіркес ретінде әдеби қалыптасып, сіңіп кетті.

«Күрес» сөзінің терминге айналу тарихынан да біз осы жоғарыдағы сөздер басындағыдай мағыналық өрісті байқаймыз. Екі адамның, екі балуанның белдесуін, күш сынасуын ғана білдіретін бұл ұғымның саяси терминге айналуы жұмысшы табының іс-әрекетімен тікелей байланысты. Сөйтіп ауызекі сөйлеуде екі адамның белдесуін ғана сипаттайтын бұл сөз революциялық қозғалыс құралына айналды, *саяси күрес* дейтін термин дәрежесіне көтерілді деп айта аламыз.

«Кеш» сөзі тәуліктің бір мезгілі екені түсінікті. Мағына жаңарту, арнайы қызмет жүктеу, яғни семантикалық тәсіл арқылы терминдендіру арқылы осы сөздің басында да сапалық өзгеріс болды. Бұл енді әшейін күннің батуы немесе кешкілікті уақыт қана емес, сонымен бірге қоғамдық іс-әрекеттің бір түрін әйгілейтін (*әдеби кеш, өнер кеші* т. т.) қуатты терминге айналды. Біз енді қауымдық, тәрбиелік мәні бар тақырыптық жиындардың біразын жоғарыдағыдай «кеш» деп атайтын болдық.

Сондай-ақ *жоба, жоспар* сөздерінің табиғатынан да біз осындай жаңа мағыналық өзгерістің болғанын байқаймыз. Бұлардың о бастағы мәнін, әрине бұрынғысынан әлдеқайда кеңейіп, күнделікті сөз жасату ісінде жиі қолданылатын қоғамдық ғылымдар терминіне ай-

налды. Бұрын, мәселен *жоба* сөзі бір нәрсенің түрі, түсі, пішіні, кескіні дегенді мегзейтін болса, қазір *проект* деген орыс терминінің мағынасын толық беретін күйге көшті. Мысалы мына сөйлемге назар аударалық: Еревандағы Таманянның *жобасы* бойынша жасалған Ленин алаңына Үкімет үйі, опера және балет театры т. с. с. бірнеше сәнді үйлер орналасқан (І. Омаров, Серпін).

Ал әуелде жеке адамның іс-әрекетінде өте сирек кездесетін *жоспар* сөзі *план* терминінің баламасы ретінде пайда болып, тілімізде әбден орнығып алды. Қазір қоғам өмірінің қай саласында да бұл сөздің қатынаспайтын жері жоқ. Жоспар өміріміздің жарқын бір белгісін білдіретін қуатты сөздің біріне айналды. Социалистік өміріміздің бүкіл мәні жоспарлы жұмысқа байланысты өрбіп отырған бүгінгі заманымызда бұл терминнің семантикасындағы мағыналық өзгерісі мен өрісі дөп аршылып, пайдаланылған деп білеміз.

Терминологиялық сапаға көшкен көптеген сөздерді саралай отырып, олардың қатарында ауыз әдебиеті үлгілерінен де алынған материал аз емес екенін байқаймыз. Әсіресе халық тұрмысына, айналысқан кәсібіне, қоршаған ортасына байланысты сөздер, неше алуан өсімдік атаулары термин жасаудың бай көзі болып саналады. Термин жасау тіпті де оңай шаруа емес. Неше алуан жарыспалы сөздер арасынан оның біріне ғана тоқтау, немесе терминденуге кандидат ретінде алынған сөздің бастапқы мағынасын өзгертіп, кеңейтіп не тарылтып алу үшін талғам керек.

Осы тұрғыдан алып қарағанда, қазақ тіліндегі «көсем» (вождь) сөзінің терминдену тарихы тіпті қызық. Бір қарағанда, бұл сөздің қазіргідей ұлы сапаға көшуге ыңғайы болмаған да сияқты. Қазақ «сөйлей-сөйлей шешен боласың, көре-көре көсем боласың» деп отырып, *көсем ешкі, көсем ат, тіпті көсем ағаш* деген ұғымдарды да кеңінен қолданған ғой. Ал «вождь» терминінің мәнін берерлік талай сөз сарапқа түскені мәлім. *Басшы, жетекші* т. т. дегендерден гөрі «көсем» сөзінің дөп түскені соншама, қазір мұның тағы басқа варианты бар ма екен деп бас қатырып жатпаймыз. Осыған қарағанда халықтың ауыз әдебиеті мен фольклорында терминдік өріс тілеп тұрған қаншама сөздер барын есте естен шығармауға тиіспіз.

Мұның бәрі тіліміздің сөзжасам заңдылықтарын дұрыс қолданудың нәтижесінде пайда болып отыр. Әсі-

ресе байырғы сөздеріміздің, диалектілерді терминдендіру нәтижесінде тіліміздің қоғамдық қызметі күшейе түскен тәрізді. Ендеше терминжасам ісінде семантикалық тәсілдің мүмкіндігі мол екенін, оның термин қалыптастырудағы активтілігін баса айтқанымыз жөн.

Бұл тәсіл әсіресе ғылым тілі үшін өте пайдалы, мұны пайдалану арқылы осы тәсілмен термин жасаудың бар мүмкіндігі, ең басты талабы қанағаттандырылады. Бір қызығы осы тәсіл арқылы терминденген сөздер өзінің бастапқы мағынасынан ада-күде күдер үзіп кетпейді. Олардың терминдік сапада жұмсалмайтын мағынасы да тілдің басқа бір қабатында, арналарында қолданыла береді. Яғни бұлар көп мағыналы болса, сол көп мағыналылығынан, тар не кең мағыналы қалыпта болса, сол кең не тар мағынасынан мүлде қол үзіп кетпейді. Тілдің қолданыс мүмкіндігі қай сөздің болсын бар ішкі мән-мазмұнын сарқа пайдалануға мүмкіндік жасап отырады. Мысалы *өркен* сөзін алайық. Бұл қауын пәлегінің өркен жаюы деген ұғымды білдіретін сөз. Сонымен бірге бұл кейінгі *өркен, жас қауым, болашақ ұрпақ* деген мағына арқалаған термин. Сондай-ақ *күрес, жарыс, отан* т. б. сөздер жайында да осыны айтуға болады.

Негізінен семантикалық тәсіл терминологиялық жүйені жасаудың алғашқы кезеңіне тән. Неге десеңіз ғылым мен техниканың қанат жайған қазіргі жағдайға терминжасамның басқа сөз тіркесін, сөз біріктіру, қосымшалы түрлері белең ала бастағанын дәлелдейтін дерек көп. Соған қарамастан семантикалық тәсіл өзінің термин жасаудағы өнімділік қасиетінен тежелген жоқ.

Есте тұтарлық тағы бір мынадай жайт бар. Терминжасамның алғашқы кезеңінде жалпы әдеби тіл құрамындағы сөздер мен терминдердің ара жігі айқын аңғарыла бермейтін. Бұл терминдердің кәдімгі сөздерден онша алшақ кете алмай жатқандығын танытатын құбылыс еді. Ал қазіргі кезеңге жақындаған сайын терминдердің терминдік қасиеті барынша айқындалып, олардың қатары молайып, құрамы мен құрылысы жетілдіріле түскенін байқаймыз. Мұны біз әсіресе қоғамдық ғылымдар, жалпы ғылым мен техника терминологиясының қалыптасу барысынан аңғарамыз.

Терминжасамның семантикалық тәсілі жалпы әдеби тілдің семантикалық сөзжасам тәсілінен едәуір ерекшеленетінін есте тұтқан жөн. Ол қандай ерекшелік? Жалпы әдеби тілдегі бұл процесс ұзақ мерзімнің, яғни эво-

люциялық дамудың салдарын танытады, ал терминжасамдағы семантикалық тәсіл керісінше тіл дамуындағы өзгеше бір даму екіпінінің нәтижесі ретінде туған. Терминологиялық сөзжасам тілдің даму заңдылығына тән ұзақ мерзімді күтіп жатпай-ақ байырғы сөздерді жедел қарқынмен арнайы мақсатқа бейімдеп, терминдендіруге шұғыл түрде мүмкіндік жасады. Соның нәтижесінде терминге айналған әлгі сөздердің семантикалық жағынан ғана өзгеріске түсіп қоймай, грамматикалық және лексикалық пішінін де құбылтып алады.

Сонымен семантикалық тәсіл терминжасамның негізгі тәсілдерінің бірі ретінде терминологиялық лексика қабатының толығы, байи түсуіне үлкен септік жасайтын негізгі амалдың бірі болып табылады. Мұның тағы бір атап айтылуға тиісті ерекшелігі сол арқылы жасалған терминдер терминжасамның өзге амалдарына қарағанда әрі қысқа әрі нұсқа болып шығатыны. Сондықтан да терминжасам процесінде бұл тәсілді үнемі сарқа пайдаланып отыру қажет.

2. Терминжасамның ең басты екінші тәсілінің өзі жоғарыда ескерткеніміздей бірнеше топқа бөлінеді. Мұның өзін іштей ең басты үш бөлікке бөліп, әрқайсысын жеке-жеке тәсіл есебінде әңгімелеуге де болады. Солай етіп жүргендер де бар. Ол біріншіден, морфологиялық немесе синтетикалық (қосымша жалғау) тәсіл; екіншіден, синтаксистік немесе аналитикалық (сөз біріктіру, қосу) тәсіл; үшіншіден аббревиациялау (сөз, буын, дыбыс қысқарту) тәсілі. Мұны қарапайым тілмен айтсақ, қосымшалау тәсілі, біріктіру тәсілі, қысқарту тәсілі деп алар едік. Ендігі әңгіме осы жүйемен жалғастырылады.

а) Морфологиялық немесе синтетикалық тәсіл дегенде қазақ тілінің сөз жасауға, сөз түрлендіруге қатыстырылатын қосымшаларының термин жасаудағы ролі жайында болмақ.

Сөзжасамның бұл тәсілі барлық тілдерде бірдей болып көрінгенмен, қазақ тілінің сөз тудыру моделінде өзіне тән сыр, сипат бар. Мұны біз терминжасамға қатысы жағынан саралап қараймыз.

Жалпы қазақ тілінің сөзжасамға қатыстырылатын қосымшалары туралы әңгіме қозғалғанда, мамандар⁶ *-шы/-ші, -лық/-лік, -шылық/-шілік, -ма/-ме, -ыс/-іс/-с,*

⁶ Ысқақов А. Қазіргі қазақ тілі. Морфология. Алматы, 1964.

-ым/-ім/-м, -ыл/-іл/-л, -қы/-кі/-к, -у қосымшаларын өнімділер қатарына қосып жүргенін ескеру керек.

Алайда бұл қосымшалардың терминжасамдағы өнімділігі үнемі бір деңгейде емес екені де түсінікті болар. Терминдік материалды сұрыптағанда, әсіресе қоғамдық ғылымдар терминологиясын сарапқа салғанда бұлардың терминжасам процесіндегі қызметі әрбір кезеңге орай және ғылым мен техниканың даму деңгейіне байланысты құбылып отыратынын көреміз. Өнімсіздеу немесе өнімділігі орташалау деп танылып келген кейбір жалғаулардың (-ым/-ім/-м, -ыс/-іс/-с, -қы/-кі/-к, -қыш/-кіш, -уыш/уіш, -кер/-гер) қоғам дамуының сипатына сәйкес ерекше активтілік танытатынын көптеген мысалдар дәлелдейді.

Тілде бұрыннан қалыптасқан сөз жасау модельдерінің ізімен жасалатын бұл тәсілі де терминжасамның ең өнімді амалдарының қатарына жатады. Бұл да тіл байытудың бір көзіне айналды. Морфологиялық тәсіл арқылы жасалған лексиканы былай қойып, терминдердің өзін есептер болсақ, оның санын анықтау қазір қиынға түсер еді. Термин жасауға қатыстырылатын қосымшалар тек ұлттық тіл лексикасына ғана жалғанумен шектелмейді, олар халықаралық сөздерге де, советизмдерге де, орыс тілінен енген кірме сөздерге де жалғана береді (*автомат+тандыру, индустрия+ландыру, электр+лендіру, коллектив+тендіру, министр+лік, колхоз+шы, стаханов+шы* т. б.). Зат не мамандық атаулары, бір нәрсенің ерекше белгілерін атау мақсатында қазақ тілінің кейбір жалғаулары термин жасаудың тұрақты элементіне айналды десек те болады.

Терминнің дәл болуы негіз бен қосымшаның үйлеуіне тікелей байланысты. Осы екеуі жымдаса келе терминдік мәнге көшеді. Сондай атауларды жасауда қазақ тілінің *-шы, -ші* қосымшалары арқылы мынадай терминжасам моделі қалыптаса бастағанын көреміз. Мұның өзін бірнеше үйірге бөліп қарауға болар еді.

Біріншіден, *-шы, -ші* жұрнағының негізгі түбірге қосылуы арқылы жасалған терминдер *тіл+ші, үгіт+ші, шол+у+шы, хабар+шы, тәрбие+ші, күзет+ші, жазу+шы, ән+ші, берсиев+ші, жасақ+шы, мысал+шы, дүкен+ші, әмір+ші, кеңес+ші, есеп+ші, сақ+шы, еңбек+ші* тәрізді қазақтың төл сөздеріне жалғанып жасалғандар бір төбе де, *трактор+шы, бетон+шы, спорт+*

шы, коньки+ші, футбол+шы, архив+шы сияқты кірме сөздерге жалғану арқылы жасалған сөздер бір төбе.

-*Шы/-ші* қосымшасы туынды түбірлерге де, біріккен сөздерге де, тіпті тіркесім сөздерге де жалғана береді. Осы жолмен жасалған терминдер тіпті көп. Өнеркәсіп *-ші*, құс өсіру-*ші*, үздік оқу-*шы*, заң шығару-*шы*, жер өлшеу-*ші*, жылнама-*шы*, атқос-*шы*, негізін салу-*шы*, қолбас-*шы*, қолқабыс-*шы*, өндіру-*ші*, қол өнер-*ші*, фото-тіл-*ші* тәрізді терминдер қазір әдеби тіліміздің сөздік қорынан тұрақты орын тепті.

Сонда байқап отырсақ, бұл қосымша жалғанған сөзіне екі түрлі мағына телиді екен. Бірі белгілі бір мамандық немесе кәсіп иесі (*тілші, жазушы, тәрбиеші*) дегенді, екіншісі — қоғамдағы белгілі бір ағымды қолдаушы, оны жақтаушы (*стахановшы, динамошы, мичуринші*) дегенді мегзейді.

О бастан өнімді жұрнақтың бірінен саналатын бұл қосымша тек байырғы қазақ түбірлеріне ғана жалғанып қоймай, көптеген кірме сөздерге де (*скрипкашы, арматуршы, тракторшы*) жалғанып термин тудырудың аса бір өнімді көзіне айналды.

Революциядан бұрын *жолаушы, қайыршы, темірші, өтірікші, үйші, емші, сатушы* сияқты бірен-саран сөздер құрамында ғана кездесетін бұл қосымшаның сөзжасамдық қызметі, әсіресе Ұлы Октябрь революциясынан былайғы жерде тіпті күшейе бастайды. Мысалы 20-жылдардағы баспасөз материалдары⁷ мұны айқын аңғарта алады. *Кітапханашы, тілші, нұсқаушы, бақылаушы, еңбекші, кәсіпші* деген сөздер осыған дәлел.

30-жылдары *-шы/-ші* қосымшасы кірме сөздерге жалғанып терминологиялық лексиканың қарасын көбейте түсті, дегенмен *капиталшы* (капиталист), *оппортунышы* (оппортунист), *пайдашы* (отходник) сияқты мысалдар терминжасам принциптерінің әлі де принципті негізде жолға қойыла алмағанын байқатады.

Ал, 40—50 жылдары осы жұрнақ арқылы жасалған *монтажшы, сәулетші, сайлаушы, заводшы, басқыншы, егінші, нұсқаушы, зерттеуші, басшы, балташы* (плотник), *қырғыншы* (погромник), *тұтынушы* тәрізді терминдік жүйе қатарын молайтты. 70—80 жылдары бұл қосымшаның өнімділігі тіпті күшейе түсті (*жүргізуші*—ведущий; *хабаршы*—вестник; *өкладшы, өктемші*—влас-

⁷ *Исаев С.* Язык периодической печати 1920-х годов. Автореф. дис. ... канд. филол. наук. Алма-Ата, 1966.

телин; газетші, іс жүргізуші—делопроизводитель; *жанршы, шапқыншы* — завоеватель, *басқыншы* — захватчик; *сайлаушы* — избиратель; *хабаршы* — информатор; *орманшы* — лесник т. т.).

-шы/-ші жұрнағы көбіне-көп орыстың *-ист, -ец, -ун, -тель, -щик, -ник, -ик, -чик, -атор* — қосымшаларының жалғануымен жасалған сөздерді аударуға келгенде тіпті өнімділік танытып жүр. Сонда бұл жалғаудың әлгіндей қосымшалармен келетін сөздерден термин жасауға мамандана бастағанын байқаймыз. Аудармашылар мұның осындай жүйелі қызметін аңғарып отырса құба-құп.

Кейбір ғалымдар⁸ *-шы/-ші* қосымшасының мағынасы көмескілене бастаған сөздерге де қосылып жаңа сөз жасайтынын көрсетеді. Мыс: ұрға+*шы*, «самка» дегендегі «Ұрғаның» түпкі мағынасын проф. Қ. Жұбанов «ұрық» сөзінен шығарады. Сонда жоғарыдағы модельдерден байқайтынымыздай, бұл жұрнақ арқылы етістерден жасалатын терминнің бәрі бірдей мамандық пен кәсіпті көрсетіп қоймайды екен, сонымен бірге түбір сөздің бастапқы мағынасын да мегзейді. Мысалы, *оқушы* (ученик) сөзі мектеп оқушысы ғана емес, ол нақты кітап не газет оқып отырған адам деген ұғымды да мегзейді. Ал бізге керегі мұның алдыңғы терминдік мағынасы *тоқушы* (ткач), *алушы* (покупатель), *жазушы* да дәл осындай.

Бұл қосымшаның сөзжасамдық аясы тек ұлттық тіліміздің байырғы сөздерімен ғана шектеліп қоймайды. Ол кірме сөздердің де көбіне жалғанып терминдік модель жасайды. Терминнен термин тудырады. Мәселен, *комбайн, трактор, колхоз, совхоз, шахмат, скрипка, пианино* сияқты мамандықты, ұйым атын білдіретін көптеген кірме сөздерге жалғана отырып, сол мамандық иелері деген мағыналық мәні басқаша терминдер жасайды.

Термин жасауда *-лық/-лік* жалғауының қызметі де ерекше. Ол да терминдік мәнге икемделіп тұрған таза қазақы сөздерге қоса, кірме сөздерге де еркін жалғанып, термин жасаудың өнімді бір түріне айналды. Алайда бұл жұрнақтың терминжасауға қатысы үнемі біркелкі болған жоқ.

30-жылдары бұл жұрнақтың жалғануы арқылы жа-

⁸ Жубанов Х. Исследования по казахскому языку. Алма-Ата, 1966. С. 64.

салған сөздердің біразы қазір уақыт сынына жауап бере алмай термин ретіндегі мәнінен айрылып, қолданыстан шығып қалды. *Затшылдық* (материализм), *төтелік* (последовательность), *тегістік, жеңістік* (победа), *құралық* (календарь), *кеңесшілдік* (бюрократизм), *екпінділік* (ударничество) т. т. сөздер сол алғашқы әрекеттер белгісі болып қалды.

Терминжасам процесінің үнемі сұрыпталып, жетілдіріліп отыруының нәтижесінде бұл сияқты термин сөздер не сол халықаралық мәнін сақтап, сол қалпы, не дәл терминдік мәнін айқындайтын қазақ сөздерімен алмастырылып (материализм, коллективизм, бюрократизм, календарь, жеңіс, бірізділік, кеңістік т. т.) беріліп отырды.

Ол жылдары осы жұрнақ арқылы қатыстық сын есімнен де термин көп жасалған, *әскерлік қызмет* (воинская служба), *техникалық оқымысты* (технический кадр), *саясаттық сектор* (политический сектор), *социалдық қоғам* (социалистическое общество). Осыдан кейін бұл қосымшаға құмарлық сәл саябырлай бастайды да 50—70 жылдары бұған шамадан тыс әуестік қайта қозғаны көрінеді. *Дәндік жүгері* — «кукурузное зерно», *ақындық есім* — «имя поэта», *шопандық тіршілік* — «жизнь чабана», *паспорттық бланкі* — «паспортный бланк» т. т. мысалдар осындай құмарлық сарынның салқыны. Алайда бұл жалғаудың сөзжасамдық сипатын, оның ішінде әсіресе терминжасам процесінде (әрине ретімен пайдалана білсе) сөз түрлендіргіш өнімді көмекші бола алатынын көптеген мысалдар нақты дәлелдейді. Мысалы, *заңдылық* (законность), *заңсыздық* (беззаконие), *оқулық* (учебник), *мамандық* (специальность), *бесжылдық* (пятилетка), *сенбілік* (субботник), *орталық* (центр), *республикалық* (республиканский), *философиялық* (философический), *адамгершілік* (гуманизм) т. т. қазіргі қазақ әдеби тілінің сөздік құрамынан мықтап орын тепкен, бұларсыз ғылыми ой-пікірді өрбітуге болмайтын терминдер жүйесін атап айтуға болады. Сөйтіп бұл жұрнақтың да сөзжасамдық, оның ішінде әсіресе терминжасамдық мүмкіншілігі сарқылып біткен жоқ, қайта, қаншама ұғым, түсініктің айқындала нақтылана түсуіне сеп болды, оның нәтижесінде тамаша терминдер келді өмірге. Тек әңгіме мұны көзін тауып, сауаттылықпен қолдана білуде.

Қазақ тілінің сөз тудырғыш қосымшаларын зерттеу-

шілердің біразы⁹ ең өнімді қосымша деп осы сөз болған *-шы/-ші, -лық/-лік* жалғауларын айтып жүр.

Біз өнімділігі жоғары қосымшалар қатарына кейінгі кезендерде терминжасам процесінде актив мінез танытып жүрген *-ма/-ме, -ым/-ім/-м, -ыс/-іс/-с, -қы/-кі/-к* жалғауларын да қосар едік. Соңғы екі онжылдық деңгейінде Мемтерминком тарапынан жолдама алып қолданысқа енген термин сөздерді еске алсақ және мерзімді баспасөз материалдарын қарап отырсақ, осы аталып отырған қосымшалардың, әсіресе терминжасамдық қабілеті ашыла, айқындала түскен тәрізді. Мысалы, *бастырма, қондырма, үйірме, құрама, мінбе, мінездеме, балама, жазба, баспа, қолтаңба; қырқым, ашылым* (открытие), *басылым* (издание), *жазылым* (подписка), *қойылым* (постановка), *сұраныс, көрініс, ұғыныс, тексеріс, отырыс, ұсыныс, табыс; басытқы* (закуска), *құрылғы* (устройство), *жылытқы* (грелка), *қондырғы* (установка) т. т. тіліміздің терминдену мүмкіншілігінің шексіз екенін байқатады.

Мұның түбір не туынды, немесе біріккен сөз түріндегі модельдерін көрсетуге болады, яғни бұл қосымша төл сөзіміздің түр-түріне жалғана беретіні сияқты кірме сөздерді де тандап, талғап жатпайды. Таңдау тек терминденуге бейім сөздер жайында, яки заттануға ынғай білдіретін сөздер жайында болуы мүмкін.

-шыл/-шіл. Бұл жұрнақ арқылы әу баста адамдардың ерекше әрекеті мен ерсі қылықтарын, бір нәрсеге тым әуестілігін, бейімдігін білдіретін *өзім-шіл, ұйқышыл, сәлем-шіл, уайым-шыл* тәрізді сөздер жасалатын. Ал *ленин-шіл, қоғам-шыл, көп-шіл, өлең-шіл* дегендер аталмыш жұрнақтың сөз тудырғыш қызметіндегі аздаған мағыналық өзгерісті байқатады. Бұл терминдер мұратшылдық мән арқалап, қоғамдық сипат алды.

Бір қарағанда, мұның *-шы/-ші* жұрнағымен мәнделі болып көрінуі де ықтимал. Алайда бұлардың сөзжасам қабілеті мен қызмет аясы бірдей емес. *-Шыл/-шіл* көбіне-көп есім сөздерге жалғанып, есім (сын есім) жасайды. Ал терминжасам процесіне *-шы/-ші* тәрізді актив қатыса бермейді. Термин жасауға қатысының шектеулі-

⁹ Ысқақов А. Қазақ тілінде кейбір жұрнақтардың қолданылу аясы мен қызметінің кеңеюі жайында //Тіл мәдениеті және баспасөз. Алматы, 1972; Бейсембаева З. Нормализация словообразующих аффиксов имен существительных в современном казахском литературном языке. Автореф. дис. ... канд. филол. наук. Алма-Ата, 1982.

лігімен *-шыл/-шіл* жұрнағы кейде екінші қатарда тұрды. Ал *-шы/-ші* жұрнағы жоғарыда ескерткеніміздей, есім түбірлер мен етістіктің туынды түбірлеріне жалғанып, адамның кәсібін, мамандығын, әлеуметтік жай-күйін білдіретін зат есім жасайды¹⁰. Терминжасамда да мұның осы қасиеті басты роль атқарады.

Абстракциялы, дерексіз ұғымды білдіруге бейім *-шылық/-шілік* жұрнағының да термин жасауда едәуір қызметі бар. Оның құрамы күрделі екі бөліктен тұрады. (*-шы-лық, -ші-лік*). *Адамгершілік, айырмашылық, кеңшілік, көзбояушылық, әкімшілік, жауапкершілік, тоқшылық, жұртшылық* тәрізділер болмаса, бұлар термин жасау мүмкіншілігі жағынан өнімділігі орташа қосымшалар қатарында аталып жүр.

Терминжасам қабілеті жағынан дәл осы қатарға, басқаша айтқанда өнімділігі орташа қосымшалар тобына *-қыш/-кіш, -кер/-гер, -ма/-ме, -ыс/-іс, -ым/-ім/-м* жұрнақтары жатқызылады. Бірақ бұлардың өзін де бір қатарға қойып, тепе-теңдік дәрежесінде сөз етуге болмайды. Бұлар да ғылым мен техникалық даму деңгейіне сәйкес туған талапқа орай құбылып отырады. Мыс: *-қыш/-кіш* арқылы *адымдағыш машина* (шагающая машина), *айықтырғыш* (вытрезвитель), *бүріккіш* (опрыскиватель), *дән тазалағыш* (зерноочиститель), *кеспекескіш* (лапшарез), *қаржыртқыш* (снегопах), *мұздатқыш* (морозильник), *өнертапқыш* (изобретатель) т. б.; *-кер/-гер* арқылы *азаткер* (освободитель), *айтыскер* (мастер айтыса), *ардагер* (ветеран), *атомгер* (атомщик), *баспагер* (издатель), *ғарышкер* (космонавт), *жалаугер* (флагман), *жауынгер* (боец), *жеңіскер* (чемпион), *иегер* (кавалер ордена), *майдангер* (фронтовик), *мақсаткер* (целеустремленность), *мердігерлік* (подряд), *сәулеткер* (зодчий), *тәлімгер* (наставник), *үміткер* (претендент), т. б.; *-ма/-ме* арқылы *ақжайма* (простыня), *анықтамалық* (справочник), *аралатпа сауда* (передвижная торговля), *бастырма* (аппликация), *жазба* (письменный памятник), *сөзтізбе* (словник), *суреттеме* (зарисовка), *топтама* (серия, цикл), *түсініктеме* (комментарий), *тікпе* (подшивка), *ықтырма* (кулисы) т. б. *-ыс/-іс* арқылы *жазылыс* (подписка), *өнертабыс* (изобретение), *сұраныс* (спрос), *жүріс* (движение) т. б.; *-ым/-ім/-м* арқылы *ашылым*

¹⁰ Қазақ тілінің грамматикасы. Морфология. Алматы, 1967. 1-кітап. 46-б.

(открытие), *басылым* (издание), *қайтарым* (отдача), *қойылым* (постановка), *рәсім* (церемония), *тыйым* (запрет, табу), *шығарылым* (выпуск) т. б. толып жатқан терминдік қолданыстар соңғы 15—20 жылдың барысында пайда болды. Әрине, бұлардың бәрі бірдей дау туғызбайтын термин ретінде қолданысқа еніп, тілімізге сіңіп бітті деп айта алмаймыз. Бұл жерде біз қазақ тілінің сөзжасам амалдарының, әсіресе қосымшаларды әр алуан тілдік қозғалысқа салатын морфологиялық тәсілдің термин жасауға актив қатыстырылып отырғанына назар аударғмыз келді. Бұдан байқалатын тағы бір жайт қосымшалардың, тіпті белгілі бір кезеңдердегі сөз жасаудағы, сөз түрлендірудегі өнімділік сапасы төмен деп бағаланып жүрген жұрнақтардың өзінің терминжасамдық мүмкіншілігі мол екені.

Бір кезде сөзжасамдық қабілеті шектеулі қосымшалар қатарына ығыстырылған *-дама/-деме*, *-нама/-наме*, *-лас/-лес*, *-дас/-дес*, *-ман/-мен* тәрізді морфемалардың қосылуы арқылы жасалған *аялдама* (остановка), *бейімдеме* (приспособление), *ғарышнама* (космология), *дәйектеме* (обоснование), *дәуірнама* (эпопея), *есімнама* (персоналий), *жариялама* (объявление), *жолдама* (путевка), *жоспарлама* (планерка), *жүктеме* (нагрузка), *жылнама* (летопись), *кепілдеме* (рекомендация), *кескіндеме* (живопись), *лездеме* (летучка), *мағлұматнама* (справочник), *мадақнама* (грамота), *өмірнама* (биография), *сапарнама* (путевые записки), *топтама* (серия, цикл), *түсініктеме* (комментарий), *оқырман* (читатель), *көрермен* (зритель) сияқты сөздер бұлардың да көзін тауып, қаузап қолдана білсе, терминжасам мүмкіншілігі мол екені байқалады.

Бірақ өнімділігі орташа делінетін алдыңғылардың да, өнімділігі тіпті төмен аталатын бұлардың да мүмкіндігін пайдаланып жүрген терминологтар, кейде қалыптасқан термин жасау принципін ескере бермейтін сияқты. Ол принцип бойынша барлық халықтарда ортақ халықаралық терминдерді негізінен сол күйінде қабылдау дәстүрі біршама қалыптасып қалғаны мәлім. Осының нәтижесінде ана тіліміздің халықаралық сипаты мен қоғамдық саяси, ғылыми-техникалық көркемдік сапасы күрделі де жоғары түсінік, пайымның қандайын болса да білдіре аларлық дәрежеге көтеріліп, қолданыс аясы мүлде кеңейе түсті емес пе! Бұл әрине, терминжасам процесіндегі творчестволық ізденіске жол жоқ де-

ген ұғым туғызбаса керек. Дегенмен қолданысқа сол күйінде сіңіп кеткен *эпопея, летучка, серия, космос, космонавт, ванна, космология, аудитория, фляга, фонотека, флагман, реставрация, чемпион, тротуар, рюкзак, планерка, грелка, рекомендация, овощ, пластинка, кузов, юбилей, партнер, сквер, аллея, зарисовка, фасон, реликт, контакт, репетитор, модель, концепция, юмор* тәрізді сансыз көп термин сөздерді қазақшаға аудару әрекетінің кейінгі кезде белең ала бастағаны ойландырады. Ол аудармалар арасында өзінің терминдік мағынасының орындылығымен көкейге қонатындары (*жолдорба, жылытқы, көкөніс, кепілдеме, саябақ, саяжол, суреттеме* т. б.) да, көңілге жатпайтындары (*ғарыш, дәуірнама, былау, жалаугер, жүктеме, мадақнама* т. б.) да бар. Бұлардың қай-қайсысына да ә дегеннен тыйым салу әрине әбестік болар еді. Өйткені, сол ерсі көрінген жаңалықтың өзі публицистикалық немесе көркем әдебиет туындыларында стильдік не басқадай мақсатта тілдің даму процесін ілгерілетіп, сөзжасамдық мүмкіншілігін аша түссе керек.

Ал сөзжасамның **синтаксистік**, яғни **аналитикалық тәсіліне** келсек, бұлардың да терминжасамға тигізер септігі мол. Бұл — екі немесе одан да көп сөздердің біріктірілуі арқылы жасалатын тәсіл. Термин жасаудың бұл тәсілі термин біріктірумен ғана шектелмейді. Сонымен бірге ол сөздердің немесе терминдердің тіркесімі арқылы да жасала береді. Қазіргі қазақ тілінің терминжасам процесі көрсеткеніндей мұның екі түрі де морфологиялық тәсілден кейінгі орында тұратын тәрізді. Бұл арқылы кілең күрделі тіркестер жасалады. Мынадай басты-басты модельдерді іштей жіктеп көрсетуге болады. Біріншіден термин құрайтын екі компоненттің екеуі де бір-біріне тәуелсіз тең мағыналы төл түбірлер болып келуі мүмкін: *көз-қарас* (мировоззрение), *үш-бұрыш* (треугольник), *өнер-кәсіп* (промышленность), *еңбек-ақы* (трудодень), *қол-таңба* (автограф), *өмір-баян* (автобиография), *қол-өнер* (ремесло), немесе біріктірілетін сөздің бірі туынды түбір болып, яғни әлгі лексикалық единицалардың жасалуына морфологиялық амалдар қатысуы арқылы да жасалуы ықтимал. Мысалы: *сенім хат, көз-қарас, өнертапқыш, қос өкіметтілік, онкүндік, бесжылдық, атқосшы, тарихтану* т. б. бұны бір жағынан морфоло-синтаксистік біртұтас тәсіл ретінде қарауға итерме-

лейді. Төл түбір мен кірме сөздердің бірігуінен жасалған модель де осы қатарда қарастырылуға тиіс (*кино-жарнама, кинотаным*, т. т.). Бұл ретте кейін күрделі термин жасауға септігі тиген байырғы қос сөздер қатары есте болуға тиіс. Мәселен, *орақ-балға, тәлім-тәрбие, үгіт-насихат, қоғамдық-саяси, оқу-ағарту* тәрізділер осы ретпен келіп қосылған терминдер. Яғни тілдің термин жасаудағы бұл мүмкіншілігін де сарқа пайдалануға болады деген сөз. Тіпті керек десеңіз қосарлы қалпында тұтас қабылданған *марксизм-ленинизм, философиялық-методологиялық, саяси-экономика* тәрізді күрделі сөздер де термин жасамның бір түрі есебінде әңгімеленуге хақы бар. Осы типтес күрделі сөздер қатары қазіргі тіл қолданысымызда жиірек кездеседі.

Қазіргі қазақ әдеби тілінің құрамында сөз тіркесімі арқылы жасалған терминдер (бұдан былай қарай — тіркесім терминдер) де баршылық. Терминдер қатарының молыға түсуіне сеп болып отырған құрылымдық ерекшелігінде назар аударуға керек жайлар бар. Бұлар ең алдымен ұлттық тіл элементтерінің байырғы сөздер тіркесімінен тұрады. Мұндай тіркестер лексикализацияланып барып терминденеді. Құрылымдық тұрғыда бұлардың да мынадай үш түрлі моделін көрсетуге болады. Біріншіден, *ұлт мәселесі, лауазымды адам, «өзіндік қажеттілік», жұмысшы табы, күн тәртібі, еңбек тәртібі, өкілетті өкіл, заттық ақиқат, үздіктілік пен үздіксіздік, дамушы елдер, еркіндік және қажеттілік, үстеме жұмыс, сұраным және ұсыным, ұлтаралық қатынас, қоғам адамгершілік, өтпелі дәуір, сананың соңғылығы, алғы шарт* сияқты ұлттық тіліміздің өз сөз материалынан және соның сөзжасам құралдарының қатысуы арқылы жасалатын терминдер, екіншіден, қазақ және кірме сөздер тіркесімі арқылы жасалатын *Совет Одағы, социалистік жарыс, коммунистік еңбек, партия мектебі, орталық комитет, әскери коммунизм, сенім грамоталары, құрмет грамотасы, басқару аппараты, мемлекеттік герб, мемлекеттік гимн, объективтік ақиқат, материяның алғашқылығы, перспективалық жоспар, қолданбалы психология, сөйлеу интонациясы, астам держава, үлгі норма, интернационалдық тәрбие* тәрізді тіркесім терминдер, үшіншіден, орыс тілі арқылы келген халықаралық сөздер мен советизмдер тіркесімінен тұратын мына тектес кірме терминдер де тіліміздің даму көзі мен қоғамдық беделін күшейте түскен лексикалық байлығымызға

жатады: коммунистік партия, абсолюттік монархия, Министрлер советі, мемлекеттік социализм, дипломатиялық курьер, дубляж фильм, материалдық субстанция, объективтік идеализм, абстракция принципі, субъективтік интуиция, эмприокритицизмдік философия т. б.

Таза қазақ тілінің немесе таза орыс және сол арқылы шет ел тілдерінің элементтері тіркестірілсін, болмаса таза кірме сөздерден құралсын, терминжасамның бұл құрылымдық модельдерінде сөзжасам құралдары еркін пайдаланылатыны байқалады. Мұнда, әсіресе грамматикалық амалдар молынан кірістіріледі.

Аббревиация немесе қысқарту (сөз, буын не әріп қысқарту) амалдары да терминжасам дағдымызда кеңінен қолданылады. Бұл қазақ тілінде ғана емес, өзге туыс тілдерінде де тіл дамуының негізінде орыс тілі арқылы пайда болған терминжасамдағы жаңалықтың бірінен саналады. Әсіресе ғылыми-техникалық ұғымдарды таңбалауға, білдіруге келгенде мұның мүмкіншілігі шексіз деген кейбір пікірлерге¹¹ қосылуға әбден болады. Мұның бұлай болатын себебі белгілі бір нәрсе туралы ұғымды барынша қысқа әрі үнемді білдіруге бейім тұратындығынан. Қазіргі орыстың ғылыми әдебиетін қарап отырсаңыз, сөзді үнемдеп пайдаланудың осы тектес әр алуан тәсілдеріне орынды әуестікті байқаймыз. Қазақ тілінің терминжасам амалдарының қатарына қосылуына себеп болған да мұның осындай сөз үнемдеуіш қасиеті деп білеміз. Бұлардың да әртүрлі модельдері бар.

1. Толық мағыналы екі не үш сөздің басқы буындарын қысқарта біріктіру арқылы жасалған, сондай-ақ, бірінші компоненттерінің бірінші буыны мен соңғы компоненттің толық түрінен құралған терминдер: *колхоз, совхоз*, т. б. Қысқартудың бұл тәсілі онша өнімді сапаға көше алған жоқ.

2. Бірінші сөздің алғашқы буыны мен келесі сөздердің басқы әріптерінен қысқарған терминдер: *ҚазТАГ, ҚазПИ, ҚазГУ* т. б.

3. Орыс тілінде қалыптасқан компоненттердің басқы әріптерінен қысқартылып алынған терминдерді сол қалпы қабылдау. *КПСС, СССР, ТАСС, АПН, МХАТ, ГАИ, ЗАГС, ДОСААФ, ГЭС* т. б.

¹¹ Даниленко В. П. Русская терминология. Опыт лингвистического описания. М., 1977. С. 128—131.

4. Әр алуан техника атаулары фото-, теле-, радио аспаптары, медицина және басқа ғылым салаларында қолданылатын құрал-саймандар маркалары мен модельдері: АН-24, ГАЗ-24, А-АТ, ТУ-104, ИЛ-62 т. б.

Қазақ тілі лексикасының құрамындағы сөздердің тиісті буындары мен қайсыбір компоненттердің басқы әріптерін қысқарту арқылы термин жасау тәсілі ғылым мен техниканың өрлеу заманында, әсіресе, активтене түсіп, терминжасамның негізгі көзінің біріне айналып барады. Алайда бұл арқылы жасалған термин сөздердің бәрі бірдей қазақ тілінің нормасына лайықты туып, қолданысқа бірден сіңіп кетті десек шындыққа жанаспаса еді.

Өйткені қазақ тілінің нормалану процесінде өзінің заңды орнын таппай, ала-құла жазылып түрлі варианттары қосарлана жүрген сөздер әлі көп. Міне осыларды тіл заңдылығы тұрғысынан бір жүйеге келтіріп реттеп, нормалы қалыпқа түсіріп отыру терминологтардың міндетіне жатады.

Қазіргі қазақ тілінің сөздік құрамын сүзіп шыққанда көзіміз жеткен тағы бір ақиқат — қазақ тілінің бүгінгі болмысына зер салсақ, әдеби тілімізді байытып, сөздік құрамға қосылған саяси-әлеуметтік өмірге қатысты қаншама терминдерді сарапқа салуға болады. Сонау 30 жылдардан бері қарай жасалып, баспа жүзін көріп келе жатқан орысша-қазақша терминологиялық сөздіктердің жалпы саны бүгінгі таңда 80-нен асып отырса (әрине бұлардың бәрі бірдей қоғамдық терминдер сөздігі емес екені түсінікті болар), соның ішінде мыңдаған қоғамдық саяси терминдерді мысалға алуға болады. Оның бәрі дерлік совет дәуірінде пайда болған, тіліміздің даму заңдылығына сәйкес жасалған қазынамыз. Бұл терминдердің көбі әдеби тіл қауызына өзінің халықаралық нұсқасын сақтап кірсе, кейбіреулері қазақ тіліне әр түрлі жолдармен аударылып еніп барып қалыптасты. Мысалы, өзінің бастапқы қалпы сақталып, сол күйінде қабылданған мына төмендегідей терминдер, қазір қазақтың төл сөзіндей болып сіңіп кеткен кірмелер *коммунизм, социализм, революция, комитет, конференция, философия, идеология, абонемент, авангард, аванс, автор, автономия, аксиома, архитектор, ассистент, баланс, банк, бомба, браконьер, бюджет, бюллетень, бюро, валюта, вахта, ведомство, гвардия, генетика, гимн, дедукция, декларация, декрет, делегат, демонстрация, депутат,*

диаграмма, диалектика, диверсант, диверсия, дипломат, диспут, диссертант, дубликат, жюри, интервью, инфляция, канал, капитал, карантин, картотека, касса, кафедра, кворум, киностудия, конкурс, конституция, консультация, контингент, контракт, концепция, космос, космонавт, курс, лагерь, лекторий, лотерея, магазин, максимум, мандат, манифест, марксист, масштаб, материал, медаль, метеорология, методология, метро, механика, миллионер, минимум, номенклатура, номинализм, норма, облигация, объект, оппонент, пакет, палата, парламент, пароль, партия, патент, пенсионер, платформа, практика, практицизм, принцип, проблема, прогресс, процесс, пункт, разряд, революция, резерв, рейд, рекорд, репортаж, ресурс, реформа, реферат, рецензент, ринг, романтизм, секретарь, синтез, смена, социология, спутник (серік), старт, статистика, стипендия, суверенитет, табель, таможня, тариф, телевизия, территория, тираж, транспорт, указ, универсиада, устав, факт, фантазия, финал, финанс, финиш, фирма, формация, формула, хронология, хронометраж, цензор, цикл, шовинизм, штурм, эвакуация, эволюция, эгоизм, экономика, экскурсия, экспорт, электр, элемент, эмиграция, эмоция, энергия, этногенез т. б. с. с. Мұндай терминдердің санын жалғастыра беруге болады.

Ал халықаралық терминдер мен советизмдердің енді бір алуаны әр түрлі жолдармен қазақша аударылып жасалды. Біразының баламасы табылса, екіншілері сөзбесөз аударылып, үшіншілері калькаланып жатты. Мысал үшін, мынадай термин сөздерді алуға болады.

Қолтаңба (автограф), бедел (авторитет), үгітші (агитатор), тамұқ (ад), әкімшілік (администрация), әкімгерлік (администрирование), талдау (анализ), бекіту, мақұлдау (апробация), дәлел (аргумент), дәлелдеме (аргументация), қамау (арест), тұтқын (арестант), дауысқа салу, түсу (баллотировка), қойын дәптер (блокнот), тәж (венец), көзқарас (взгляд), жарна (взнос), сапар (визит), уақыт пен кеңістік (время и пространство), төлем (выплата), езгі (гнет), ұран (девиз), онкүндік (декада), атқосшы (денщик), қайраткер (деятель), жылнама (ежегодник), тұрғын үй (жилище), шапқыншы (завоеватель), қарыз (заем), қор (запас), ақы (заработок), мәжіліс (заседание), тоқырау (застой), бастама (зачин), мұрат (идеал), баспа (издательство), өнертапқыш (изобретатель), мүгедек (инва-

лид), нұсқау (инструкция), мүдде, қызығу (интерес), жанжал, қақтығыс (инцидент), мысқыл (ирония), өнер (искусство), ақиқат (истина), тарихтану (историковеде-ние), тарихнама (историография), дерек тану (источни-коведение), кеңсе (канцелярия), жаза (кара), апат (ка-тастрофа), мамандық (квалификация), таптастыру (классификация), әріптес (коллега), алқа (коллегия), еңбек ақы (оплата труда), түсінік (комментарий), маз-мұндама (коммюнике), бақылау (контроль), үйлестіру (координация), кемеңгер (корифей), тілші (корреспон-дент), дағдарыс (кризис), ой өрісі (кругозор), жылнама (летопись), басшы (лидер), ұран (лозунг); сауықшы (массовик), шеберхана (мастерская), әдіс (метод), ой-шыл (мыслитель), дабыл (набат), жаз, жазу, жазба (надпись), есірткі (наркотик), халық ағарту (народное образование), мұрагер (наследник), мұра (наследство), ғылым (наука), ұлтшылдық (национализм), жаңашыл (новатор), жаңа заман (новейшее время), жер үйек (обоснованная земля), шолу (обзор), келбет, бейне (об-лик), қорғаныс (оборона), айналым (оборот), айлық (оклад), шешен (оратор), түпнұсқа (оригинал), ресми (официальный), түйсік (ощущение), озат (передовик), санақ (перепись), жоспар (план), жоспарлау (планиро-вание), бөгет (плотина), шекарашы (пограничник), сая-сат (политика), елші (посланник), ізбасар (последова-тель), елші (посол), тұғыр (постамент), қаулы (поста-новление), ұсыныс (предложение), ізашар (предшест-венник), сабақтастық, мирасқорлық (преемственность), сыйлық (премия), жарыссөз (прения), үкім (приговор), ескертпе (примечание), ант (присяга), жоба (проект), жобалау (проектирование), ағарту (просвещение), кә-сіподақ (профсоюз), жариялау (публикация), қызмет-кер (работник), дамушы елдер (развивающиеся стра-ны), кемелденген, дамыған (развитой), жарнама (рекла-ма), жазалау (репрессия), жаңғырту, қайта орнату (реставрация), шежіре (родословная), қолжазба (ру-копись), өзара сын (самокритика), куәлік (свидетельст-во), мәлімет (сводка), жүйе (система), ар, ұждан (совесть), кеңес (совещание), келісім (соглашение), мазмұн мен түр (содержание и форма), құрылыс (соору-жение), әдіс (способ), қарыз (ссуда), ақы (ставка), дәреже (степень), серік (спутник), сенбілік (субботник), мердігерлік (субподрядный), негіз (субстрат), құрылтай съезі (съезд учредительный), төтенше съезд (съезд чрез-

вычайный), *бірдейлік* (тождественность), *дәстүр* (традиция), *мінбе жаршы* (трибуна), *тақ* (трон), *куәлік* (удостоверение), *көрсеткіш* (указатель), *ретке салу* (упорядочение), *оқулық* (учебник), *оқу құралы* (учебное пособие), *ілім* (учение), *есепші* (учетчик), *мекеме* (учреждение), *саты, кезең* (фаза), *оқырман* (читатель), *айып* (штраф), *сарап* (экспертиза), *сарапшы* (эксперт).

Сөзбе-сөз аударма не табылған балама болсын, калька болсын, бұлардың көпшілігі әдеби тіліміздің ажарын кіргізіп, қазынасын молайтып, ішкі мүмкіндікті ашып отырған лексика. Бұлар қазақ тілінің негізгі сөздік құрамында бұрыннан болмағаныменен олардың көбіне дәл осындай жаңа қызмет жүктелмеген болатын. Орыс тілімен қоян-қолтық араласып, қарым-қатынасқа түсудің нәтижесінде бұл сөздердің потенциалдық мүмкіндігі ашылып, қызмет аясы бұрынғыға қарағанда әлдеқайда кеңейе түсті.

Аударма терминдердің сырына бойлай отырып, біз мынадай ойға келдік. Термин сөздер жоғарыда аталып өткеніндей түрлі-түрлі тәсілдер арқылы қалыптасқан екен. Ал шынына келсек, осы терминжасам процесіндегі барлық әрекеттің бәрі ұлы орыс тілінің әсерінде, сол тілде қалыптасқан неше алуан ұғым, түсінікті қазақша дәл де нақты жеткізуге байланысты туған. Осыған орай көкейге түйілетін бір жайт мынау: әңгіме терминжасам мәселесіндегі аударманың ролі туралы. Біздің ойымызша терминжасамның ең басты амалы мен көзі ретінде аударманы алу керек сияқты. Өйткені жоғарыда атап-атап көрсетілген термин жасам тәсілдерінің ұғым мен сөздер мазмұнын қазақ тіліне барынша жатық мағыналы, дәл беру әрекетіне орай өрбіген. Ендеше аударуды терминжасамның ең басты тәсілдерінің бірі ретінде қарастырып, оның өзін іштей әлденеше тарам-тарауға бөліп зерттеген жөн сияқты. Мұның өзін екінші бір күрделі зерттеуге объект боларлық мәселе деп танығандықтан, бұл ретте аударма жайлы ойымызды келесі кезекке қалдырған жөн деп білеміз.

4. Калькалау тәсілі. Бұл да аударма процесінің жандануына байланысты совет дәуірінде пайда болған өнімді амалдардың біріне айналды. Мұның, әсіресе терминжасам мәселесіндегі ролі айрықша. Сонда калька дегеніміз не, бұл сөздің түп төркіні қайдан шыққан?

Бұл сөздің түпкі мағынасын тіл білімпаздары ағылшынның *calque* деген сөзінен тартады. Мәселен, О. С. Ах-

манованың «Лингвистикалық терминдер сөздігінде»¹² бұл лексикалық кірме есебінде қаралады. Яғни сөзбе-сөз аудару есебінде пайда болған сөз не сөз орамы деп түсінік береді де оның лексикалық калька, фразеологиялық калька, синтаксистік калька дейтін бірнеше түрі болатыны айтылады.

Осыған ұқсас пікірді І. Кеңесбаев пен Т. Жанұзақов сөздігінен¹³ де оқимыз. «Бір тілдегі сөз бен сөз тіркестерін я сөз мағынасын ауыстыру, көшіру, мыс: есімдік—орыс тілінің *местоимение* сөзінің калькасы».

Қазақ Совет Энциклопедиясы¹⁴ калькаға толығырақ анықтама береді: «Калька (тіл білімінде: франц. *calque* — жұқа мата не түссіз қағаз арқылы алынған көшірме) — бір тілден, екінші тілге дәлме-дәл аудару арқылы жасалған тілдік единица (жеке сөз, сөз тіркесі, фразеология)».

Үлкен Совет Энциклопедиясында да берілген анықтамада негізінен осыған ұқсас мәлімет береді. Сонда кальканың, яғни калька атануға правосы бар сөздердің басты белгісі басқа тілдегі үлгілерді айнытпай ана тіліне көшіру не сөзбе-сөз аудару болып табылады. Аударылған кальканың бастапқы тілдегі мағыналық бөлшектері, оның компоненттерінің орын тәртібі екінші тілде түгел сақталуға тиісті. Мұның тағы бір басты ерекшелігі жазба ісінің жанданған тұсында туатындығы. Кальканың үлкен бір қызметі — ұлттық тіл терминологиясын жасауда айқынырақ байқалады.

Алайда тілдегі сөздер мен сөз тіркестерінің бәрі бірдей калька жасауға көне бермейтінін де ескеруге тиіспіз. Өйткені калькаланатын сөздің мағыналық құрылымы жоғарыдағы еңбектерде аталып өткеніндей айқын да анық болуы керек. Яғни оның: «ішкі формасы», мотивировкасы, дәйектемесі болуы қажет. Сонымен бірге мұның екі түрлі жағдайда пайда болатыны байқалады. Мәселен, бірде басқа тіл сөзінің «сыртқы тұлғасы, морфемалық құрамы тұтас сақталып көшірілсе», енді бірде байырғы сөздерге үстеме мағына жүктеу арқылы жасалады екен. Осыған орай «алғашқысын лексикалық не тұлғалық (*алғы шарт* — предпосылка, *аялдама* — остановка, *басылым* — издание, *қондырғы* — установка, *жар-*

¹² Ахманова О. С. Словарь лингвистических терминов. М., 1966.

¹³ Кеңесбаев І., Жанұзақов Т. Тіл білімі терминдерінің орысша-қазақша сөздігі. Алматы, 1966.

¹⁴ Қазақ Совет Энциклопедиясы. 5-т. Алматы, 1974.

ты арал — полуостров, дұрысы — түбек) калька, соңғысын семантикалық не мағыналық (*жарыс* — соревнование, саяси ұғымдарды білдіретін *ақ* — белый, *қызыл* — красный, *үндеу* — призыв) калька дейді.

Сондай-ақ, аударылған сөздің бәрі бірдей калька бола бермейді. «Мыс.: *бастауыш* — подлежащее, *өнеркәсіп* — промышленность, *балмұздақ* — мороженое» дегендер шартты түрде алынып, қалыптасқан аудармалар деп білеміз. Ал *рухани байлық* — духовное богатство, *қанатты сөздер* — крылатые слова, *әдеби бейне* — литературный образ, *орталық шабуылшы* — центральный нападающий т. б. калька тіркестер мен фразалық тіркестер қатарына жатады.

Тілдің басқа да лексикалық қабаттары тәрізді термин жасау процесінде кальканың едәуір ролі бар екенін байқаймыз. Біз мұның әралуан мысалын, әсіресе көркем әдебиет, қоғамдық саяси әдебиет және оқу құралдары мен оқулықтар материалдарынан көреміз. Осы әдебиеттерді қазақ тіліне аудару арқылы енген терминдер, сөздер саны қазір көптеп саналады. Сонда қазақ тіліндегі кірме терминдердің көбі калькалау тәсілімен жасалғанына көзіңіз жетеді. Қалькаланатын сөздер негізінен заттық мағынадағы есімдер.

Калькалану тәсілі арқылы жасалып, тілімізге енген терминдерді екі ыңғайда қарастырып, танып білу керек сияқты. Бірі — мағыналық калька, яғни сөзбе-сөз аударма емес, түбір сөздің негізгі мағынасын беру, екіншісі — мағыналық құрылымын (структурно-смысловые слова) беру. Бұл тәсіл бойынша термин сөзбе-сөз аударылады. Онда сөздің негізгі мағынасын берумен қатар, оның бөлінбес бөлшектері мен синтаксистік құрылымын да сақтау көзделеді.

Мағыналық (фонетикалық) калька қатарына *бесжылдық* (пятилетка), *шаңсорғыш* (пылесос), *қызыл жаулау* (красное знамя), т. б. жатқызуға болады.

Ал екінші топқа *еңбек күн* (трудодень), *тарихи материализм* (исторический материализм), *тап күресі* (классовая борьба), *қызыл бұрыш* (красный уголок), *сын және өзара сын* (критика и самокритика) т. т. терминдік тіркестер мысал бола алады.

Калька терминдерді құрылым жағынан да жіктеп қараған жөн. Оның ғылыми әдебиеттерде мынадай бірнеше түрі аталып жүр: толық калька, жартылай калька, мағыналық калька, құрылымдық калька, морфемдік

калька. Тіл практикасында морфемдік кальканың сирек кездесетінін байқаймыз. Бұлар құрамы жағынан бір немесе бірнеше сөзден тұруы да ықтимал. Жай калька терминдер көбінесе бір сөзден тұрады. Мысалы, *екпінді* (ударник), *оқушы* (ученик), *оқытушы* (учитель), *тоңазытқыш* (холодильник), *бөген* (водохранилище), *өктемші* (властелин), *шарт* (договор), *ежелгі* (древний), *басқыншы* (захватчик), *шапқыншы* (завоеватель), *бұратана* (инородцы), *таптастыру* (классификация), *бәсеке* (конкуренция), *жарыс* (соревнование), *аяқтама* (концовка), *кемеңгер* (корифей), *жарыс* (соревнование), *ұран* (лозунг), *ерлік* (мужество), *батырлық* (героизм), *жүректілік* (храбрость), *батылдық* (смелость), *дағды* (навык), *есірткі* (наркотик), *шабуыл* (наступление), *зорлық* (насилие), *салт* (обряд), *Отан* (Отечество), *атамекен* (отчизна), *қайта құру* (переустройство, съезден бері — перестройка), *өкілеттік* (полномочие), *ізашар* (предшественник), *ізбасар* (последовательность), *қызметкер* (сотрудник), *қызметші* (служащий), *келісім* (соглашение), *жалдап* (спекулянт), *сұраным* және *ұсыным* (спрос и предложение), *сөре* (старт), *мәре* (финиш), *мән* (сущность), *мазмұн* (содержание), *еңбеккер* (труженик), *құрылғы* (устройство), *бопса* (шантаж).

Ал күрделі калька терминдерге *қолтаңба* (автограф), *тастама баға* (бросовая цена), *гүлшанақ* (бутон), *төбе топ* (верхушка), *өзіндік зат* (вещь в себе), *біздік зат* (вещь для нас), *бейнежазба* (видеозапись), *қайта өркендеу* (возрождение), *үстеме жоспар* (встречный план), *азамат соғысы* (гражданская война), *Екі мәрте Совет Одағының Батыры* (Дважды Герой Советского Союза), *Екі мәрте Социалистік Еңбек Ері* (Дважды Герой Социалистического Труда), *лауазымды адам* (должностное лицо), *ежелгі заман* (древность), *біржолғы жәрдем* (единовременное пособие), *біркелкі нарық* (единая расценка), *бір мәнділік заңы* (закон однозначности), *терістеуді терістеу заңы* (закон отрицания), *себептілік заңы* (закон причинности), *сапа белгісі* (знак качества), *білікті маман* (квалифицированный специалист), *жансыз еңбек* (мертвый труд), *аңғал материализм* (наивный материализм), *адамдардың жаңа тарихи қауымдастығы* (новая историческая общность людей), *қоғамы адамгершілік* (общественная нравственность), *төлтума әдебиет* (оригинальная литература), *еңбек құралы* (орудие труда), *ударма әдебиет* (переводная литература), *өкілетті өкіл*

(полномочный представитель), *соқыр нанымдар* (предрассудки), *кемелденген социалистік қоғам* (развитое социалистическое общество), *астам держава* (сверхдержава), *жиынтық жоспар* (сводный план), *үлгі норма* (типовая норма), *үшінші дүние* (третий мир), *ой тұжырымы* (умозаключение), *ой болжамы* (умозрение) т. т. жатады.

Келтірілген мысалдарға зер сала отырып күрделі терминдер құрамындағы сөздердің кейде түгел калькаланатыны, кейде оның кейбір компоненттері ғана сол қалпында, яғни түпнұсқадағы кейпі сақталып алынатынын (*аңғал-материализм, социалистік жарыс, коммунистік еңбек, партия ұйымы, әлеуметтік статус, астам держава, радиоқабылдағыш, автотіркеме, қоғамдық формация*) көруге болады.

Қазақ тілінде кейінгі кезде сөз тіркесі түріндегі терминдер де молынан қолданылатын болды. Олар орыс және халықаралық терминдер негізінде жасалып жүр: *халықаралық жағдай* (международное положение), *ғылыми-зерттеу жұмысы* (научно-исследовательская работа), *халықтық бақылау тобы* (группа народного контроля), *бастауыш ұйым* (первичная организация) т. б.

Сонымен біз бұл тәсіл арқылы терминжасамның жаңа бір моделінің пайда болғанын көреміз. Қалькалау тәсілі ғылым мен техниканың барлық саласында бірдей өнімді бола алмайды. Қазақ тілінің жағдайында да мұны жоғарыда байқалғанындай саралап тану керек. Бұл ретте қоғамдық және гуманитарлық ғылымдар терминологиясын қалыптастыруда бұл тәсіл едәуір қолқабыс ете алатынын айта аламыз. Мұның ең басты көзі— орыс тілі. Олай болса ұлы орыс тілі қазақ әдеби тілінің кемелдене түсуіне бұл жағынан да игі әсерін тигізіп отырғанын көреміз.

Бұл процесті қарастыра келгенде жасалатын қорытынды: қазіргі қазақ тілінің сөзжасам процесі толассыз жүріп жатыр. Мұны, сөзжасам құбылысынан айқынырақ аңғарамыз. Соның ішінде қалькалау тәсілінің орны ерекше. Өйткені қазақ тілінің қаншама терминдері осы тәсілдің қызметін пайдаланды. Бірақ терминжасам процесіндегі қальканың ролін түбегейлі зерттеп, түйінді пікір айтқан бірде-бір зерттеу жұмысының әлі күнге жазылмауы өкінішті. Мына үзік пікір осы реттегі алғашқы жоралғы деп бағалануы тиіс. Тыңғылықты зерттеу болашақтың еншісінде.

Қазақ терминологиясын қалыптастыру барысында термин аудару арқылы әдеби тілдің тек лексикалық құрамы ғана толығып қойған жоқ, сонымен бірге ана тіліміз кейбір орыс тілі қосымшаларын да өгейсінбей қабылдады. Мысалы, *коммунист, марксист, юрист, криминалист* дегендердегі *-ист* жұрнағы, *коммунизм, социализм, ленинизм, марксизм* деген термин сөздердегі *-изм* қосымшалары қазір қазақ тілінің актив жалғауларының қатарына жатады. Шынында бір кезде осы жұрнақтарды қабылдамаған болсақ, марксизм-ленинизм ілімінің көптеген қағидаларын түсіндіруде және коммунистік идеология мәселелерін оқып үйренуде неше алуан түсініксіз жайларға тап болар едік. Сол себепті де осы тұста Энгельстің аударуға көнбейтін терминдерді сол күйінде алу қағидасын¹⁵ тағы да еске сала кеткіміз келеді.

Дәл осы сөз болып отырған жағдай қазақ тілінің даму, қалыптасу тарихында да болды. Қисыны келсін, келмесін халықаралық терминдерді қалайда қазақшалауға («ортақшыл», «жан жүйесі», «пішіндеме», «ортақшылдық», «бейбауырмашыл», «кеңес», «төңкеріс», «низм», «алпауыт», «дүл-дүл қара», «қара айғыр» т. т. тырысқан факт бар. Сонымен бірге дүниежүзінің көптеген тілдеріне тараған халықаралық терминдерді сол қалпын сақтап қабылдау дұрыс екенін сол кездің өзінде ұққан жандар да болды. Мысалы, С. Сейфуллиннің мына бір сөзін еске аламыз.

«Қазақ тілі, қазақтың әдебиет тілі әлі қанша дегенмен кедей. Біз білетін, қолданып жүрген сөздің аздығынан кейде біз ойымыздағыны толық айта алмаймыз, кейбір нәрсені ойдағыдай, қиялдағыдай толық суреттей алмаймыз... Міне сондықтан біз тілімізді байытуымыз керек. Байыту үшін сөзді көрші елдерден де алудан қорықпауымыз керек. Онан соң өз еліміздің ішінде әрбір аймақта айтылып жүрген сөздерді қопарып алып, әдебиет жүзіне шығаруымыз керек. Сонан соң солай барысымызды әдебиетімізге, елге сіңген сөз үйреншікті болып алынып кетеді, керексіз сөз жалпы тіл шеңберінен шығып қалып отырады»¹⁶.

Тіліміздің даму барысын тексеріп қарасақ, шынында да осыны дәлелдейді. Өмір заңдылығы термин жасаудың екі ыңғайдағы принципін алға тартады. Және бұл

¹⁵ Энгельс Ф. Развитие социализма от утопии к науке. М., 1974. С. 4.

¹⁶ Сейфуллин С. Шығ. 5-т. 447—448-б.

бірден-бір дұрыс бағыт болып шықты. Бұл принципті ұстағандар қоғамның даму заңдылығын дұрыс түсінген, сондықтан да ілгері қарайтын марксистер еді. Өмірде, тұрмыста күнделікті туындап, қажеттілікті өтеуге қызмет ете бастаған нәрсені тоқтату, тежеу тіпті де мүмкін емес қой.

Ілгеріректе сөз болған, ескіліктің етегінен ұстап пантюркистік, панисламизмдік пиғылды уағыздауға тырысқан кертартпа ағымның қаншалықты негізсіз, дәйексіз екенін өмірдің өзі көрсетті. Бұл бағытты ұстаушылар арасында тіл дамуындағы, тіпті қоғам өміріндегі заңды өзгерістерді түсінбей шынымен адасқандар да, соны біле, ұға, түсіне тұрып «ортақ өгізден оңаша бұзауым артық» дейтін өзімшіл де өріссіз ойсымақты қатып ұстап, оңашалануды қалаған идеялық қарсыластар да болды. Екіншілерінің зардабы біраз уақытқа дейін тиіп келгенмен, Коммунистік партияның лениндік ұлт саясатын кемеңгерлікпен, көрегендікпен жүргізуінің арқасында ұлт мәдениетінің негізгі тармақтарының бірі — ана тілді, оның жазуын, сызуын, терминологиялық жүйесін дұрыс жолға қоя білді.

Көрші туыс республикалар мәдениет тарихынан да біз осы тектес жайларды байқаймыз.

Жасыратыны жоқ, қазақ тілінің негізгі сөздік қоры түгілі, сөздік құрам қатарынан біз бүгінгі таңда сан саласы боп қанаттана дамып, тамыр жайып кеткен ғылым тармақтарына байланысты жасалған, енген, қалыптасқан термин сөздерді бұрын кездестіре бермейтінбіз. Тек бірен-саран сөздерді ғана революцияға дейінгі мерзімді баспасөз беттерінен, азын-аулақ басылымдардан кездестіріп қалатынбыз»¹⁷.

Ғылыми атаулардың бәрі қазақ тілінің советтік дәуірдегі табысы. Мұның сала-саласына қатысты қазір тілімізге әбден сіңісіп, қалыптасып кеткен терминдерді де, өзге халық ұғымының ауанымен қазақ тіліне аударылып, калькаланып, баламаланып жасалған сөздерді де қаптап келтіруге болады. Мысалы, бір ғана филология ғылымының өзін алайық. Біз бұл күндері осы және басқа ғылым саласына байланысты ойларымызды, зерттеулерімізді, лекцияларымызды *академик*, *доцент*, *профессор*, *университет*, *лаборатория*, *ассистент*, *институт*, *экспедиция*, *лаборант*, *эксперимент* тәрізді толып жат-

¹⁷ Әбілқасымов Б., Қарашева Н., Суханбердина У., Бекхожин Х. т. б. еңбектерін қараңыз.

қан термин сөздерінсіз толық түсінікті етіп жазып, айта алар ма едік?! Бұлардың көбі дерлік халықаралық қалпын яғни орыс тіліндегі кейпін сақтап тілімізге енді. Көпке түсінікті, көңілге қонымды барлық совет халқына ортақ осы тектес нақты ұғымдар тұрғанда оны аударып қиналудың тіпті де жөні жоқ. Бұрын тілімізде болмаған мұндай ғылыми ұғымдарды осылайша қабылдағанның өзі әлде қайда ұтымды да орынды болып шықты. Қазір бұлар әдеби тіліміздің, әсіресе ғылыми шығармаларда түрлі оқымыстылардың жазуында, тіпті ғылыми қызметкерлердің сөйлеу тілінде кеңінен қолданылып, ұлттық тілімізге мол қазына ретінде еніп, өріс тауып отыр. Яғни, қысқаша айтқанда, қазақ әдеби тілі сөздік құрамындағы ғылымға байланысты ұғымдарды білдіретін бұл сөздер мен атауларды, сөз тіркестерін қазақ әдеби тілінің қарымын күшейтіп отырған ғылыми терминдер дейміз.

Ана тіліміздің осыншама дәрежеге көтерілуі қазақ совет әдебиетінің классигі, тамаша сөз зергері М. Әуезовтің мынадай ой өрбітуінен байқалады: «Қазіргі қазақ тілінің сөздік құрамы мейлінше толықты, біздің ұрпақ бұл жағынан әлдеқайда бай»¹⁸.

Бұл ойды Мұхтар Омарханұлы сонау 50-жылдардың басында айтқан болатын. Содан бергі өткен 30 жыл уақыт ішінде тіліміздің болмысында неше алуан құбылыстар болып өтті. Қаншама сөздер жасалды, қаншама термин қабылданды?! Бұларды жай тізіп шығудың өзі мүмкін емес. Мұның бәрі ғылымның, техниканың, өнердің, халық шаруашылығының бұрын болмаған дәрежеде дамып, мүлде басқаша сапаға көтерілуіне байланысты болып отыр. Қарап отырсақ, техника саласында көптеген терминдерді орысша жазылуы бойынша қабылдаумен бірге, байырғы қазақ сөздерінің де толып жатқан мүмкіндік көзі ашылған. Яғни ол сөздердің көбі техниканың дамуына сәйкес жаңа мағыналық жүк арқалап, жаңаша қызмет атқара бастаған.

Сөйтіп, қазақ тілі сөздік құрамындағы өнеркәсіп, техникаға байланысты ұғымды білдіретін сөздер мен сөз тіркестерін техникалық термин деп атаймыз. Бұлардың ғылыми терминдерге қарағанда өрісі кеңдеу болып келеді. Осы салада қызмет ететін мамандар, инженерлер

¹⁸ Ауэзов М. О. Некоторые вопросы развития казахского литературного языка //Литер. газета. 1951. 4 октября.

және қалың жұмысшы қауымның күнделікті сөйлеу тілінде бұлар ылғи қолданылып отырады.

Қазақ халқының өмір сүру ерекшелігіне тән ерекше құбылыстың бірі — олардың ежелден жермен байланысты кәсіп еткені. Яғни олар түрлі шаруашылықпен (мал өсіру, егін салу, аң аулау, балық аулау, т. б.) айналысып келген. Соның ішінде мал шаруашылығы ерекше орында тұрады. Міне сондықтан да қазақ тілінің сөздік құрамында ауыл шаруашылығына байланысты сөздер бұрыннан да көптеп кездесетін. Ал кейіннен қосылған сөздер осы шаруашылықты үнемі жетілдіріп отырумен байланысты, механизация, мелиорация т. б. шараларға орай жасалып, пайда болған. Бұлардың арасында да жалпы әлемге ортақ халықаралық терминдер, солардың үлгісімен жасалған сөздер бар. *Шөп машинасы, трактор, агрегат, молотилка, ауыспалы егіс* тәрізді толып жатқан сөздерді қараңыз.

Шаруашылық саласына байланысты терминдердің құрамы әр алуан. Республикамыздың жер-жеріндегі жергілікті кәсіптің түріне байланысты кәсіби терминдер түгелге дерлік әдеби тілімізге енді. Жер суару, бақша ісіне және түрлі техникалық дақылдарға байланысты, балық өндіру кәсібіне, аңшылыққа қатысты сөздер байқалады.

Ғылымның, техниканың, экономиканың, жалпы мәдениеттің және әлеуметтік өмірдің әр алуан салаларының мейлінше дамып, жандана түсуі адамның рухани жан дүниесіне де үлкен қозғау салып отырды. Советтік өмір болмысынан мұны айқынырақ аңғарамыз. Мысалы, өнердің *театр, опера, балет, живопись, скульптура, хореография, кино, телевидение, драма, проза, поэма* тәрізді сан түрлі саласы бұл күндері кең қанат жайып, өзімен бірге неше алуан ұғымдар және соларды күнделікті тірлігінде үздіксіз қолданып отыратын мамандар, мамандық атауларын ала келді. Бұлардың әрқайсысының өзіне тән лексикасы және бәріне ортақ терминологиялық жүйесі бар. Яғни өнердің барлық салаларына бірдей ортақ сөздермен қатар, бұлардың әрқайсысы өзіндік терминдік жүйесін жасап дамытып отыр.

Қазіргі қазақ тілінің бүкіл терминологиялық байлығы мұнымен шектелмейді. Оның сан-саласы жетіліп қалыптасып, даму процесін бастан кешіруде. Барған сайын жалпыхалықтық тіліміздің қазынасы қайта жанданып, аталып өткен салалардың қайсысына болсын небір күр-

делі ойлар мен пайымдауларды білдіре аларлық әлуетті де қуатты құрал есебінде халқымызға қызмет етіп келеді.

Терминологиялық жүйенің осыдан байқалып отырғанындай, өзіндік жасалу өрісі, қалыптасу, даму тарихы бар. Оның басталуы мен бүгінгі болмысының аралығында зерттелуге тиісті қаншама сатылар, неше алуан кезеңдер болды. Олар түбегейлі зерттеліп, ғылыми тұрғыда теориялық таразыға әлі де түсе бермек.

ТЕРМИНОЛОГИЯ ЖҰМЫСЫНЫҢ ЖАНДАНУЫ (*Съезд, конференция, симпозиум, кеңестер т. т.*)

1959 жылы СССР Ғылым академиясының ұйымдастыруымен Бүкілодақтық терминологиялық кеңес өткізілген болатын. Бұл одақтық мәжіліс СССР халықтарының әдеби тілінде терминологиялық жұмыс жүргізудің мән-жайын қарастырып, осы сала бойынша істелетін шаралардың негізгі бағыттарын белгілеп берген еді.

Кеңес өткізілер алдында кең түрде көпшілік талқысына түскен терминология мәселесінің әрі практикалық, әрі теориялық мәні өте зор екені тағы да тәптіштеліп айтылды. Бұл мәселеге барлық ұлт республикаларының, ғылыми-зерттеу институттарының, жоғары оқу орындарының өкілдері, баспа қызметкерлері белсенді түрде қатысып, келелі пікір қозғады. Бұл мәжілістің іске пайдасын тигізген тағы бір жаңалығы сол, жасалатын баяндамалар алдын ала басылып, онымен жұртшылықтың танысып араласуына мүмкіндік туғызуы деп білеміз. Соның нәтижесінде жарыссөзге шығып сөйлеуші жолдас-тар баяндамада айтылған принципті мәселелерді, негізгі ойларды толықтыра, дамыта түсті.

Онда барлық республикалардағы жоғары оқу орындары мен мектептерде ана тілінде сабақ жүргізілуі, ғылым мен техника, әдебиет пен өнердің өркендеуі, саяси сауат пен ғылыми біліктің ана тілінде әңгімеленуі терминологиялық жұмыстың жандануына сеп болғаны атап айтылды. Шынында да, бұл жылдары елімізде 70-тен аса жазба тіл терминологиясын жасау жолында қыруар жұмыс істелді. Мұндай бай тәжірибе Совет Одағынан басқа бірде бір елде болған емес. Мынадай жайды еске алмай болмайды. 20—30 жылдардың өзінде-ақ одақтық және автономиялық республикалардың бәрінде де терминологиялық комиссиялар құрылды. Бұл комиссиялар

әрбір ұлт тілдерінің терминологиялық жүйесін қалыптастыруда зор роль атқарды.

Кеңесте Армения, Грузия, Әзірбайжан, Украина, Қазақстан, Башқұртстан, Татарстан және Балтық республикаларында жүргізілген нәтижелі жұмыстар атап көрсетіле келе, кең ауқымда қолға алынып отырған коммунистік құрылыс кезеңінде, ғылым мен техника, әдебиет, өнер, халық шаруашылығының сан саласы қарқынды даму жолында түскен қазіргі заманда жасалған жұмыстарға тоқмейілсуге болмайтыны атап көрсетілді.

Терминологиялық жұмыс барлық жерде қанат жайғанмен, олардың арасында өзара байланыс, координация жағы жетіспейтін. Халықаралық терминдерді реттеу тұрасындағы шетелдер тәжірибесі ескеріле бермейтін. СССР халықтары тілдерінде термин жасау принциптері әлі түбегейлі қарастырылмай, көбінесе тиіп-қашты әңгіме деңгейінде болатын. Әсіресе мәселенің теориялық жағы және терминологиялық жұмыстарды жинақтап, тәжірибелерден түйін жасау, қорытынды шығару жағы мардымсыздау еді.

60-қа жуық тілдерді зерттеушілер шешер ойларын ортаға салып, мына мәжілістің дер кезінде өткенін қуана қолдады.

Совет дәуірінде барлық тілдердің ерекше даму жолына түскенін, сол арқылы олардың мәдениеті өскенін, елдің білім-ғылымды игергені мәлім. Конференцияға қатысушылар бұл процесс марксизм-ленинизм тұрғысынан түбегейлі қарастырылып, теориялық түйін жасалуы керек дегенге бірауыздан келісті.

Бұл тұстағы ең басты мәселе жазуға тіреледі. Жазуы жасалмаған, қалыптаспаған тілдің терминологиялық жүйесі туралы әңгіме қозғау әбес. Міне, сондықтан да біз қазақ халқының мәдени тарихынан орын алған үш алуан жазу (араб, латын, орыс) жайында арнайы тоқталып өткен болатынбыз.

Совет өкіметі орнаған алғашқы күндерден бастап-ақ В. И. Ленин мәдени құрылыс пен тіл проблемасын біздің түпкілікті мақсатымыз коммунистік қоғам орнату ісімен тікелей байланыста жүргізілу керек екенін ашық айтқан болатын. Коммунистік құрылыстың жандана түсуіне тіл қызметінің жөні бөлек дейтін болсақ, соның ішінде заман тілі, қоғам өміріндегі жаңалық атаулының жаршысы дерлік терминологияның жөні тіпті бөлек. Ол

ерекше даму жолына түскен ғылым мен техника тілі болып қала бермек.

Кенесте, терминологияны реттеудің, белгілі бір жүйеге келтірудің жолдары көрсетілді. Ол ең алдымен нақты ғылым салаларының мүддесіне байланысты қарастырылуы керек делінді. Екіншіден, терминдер нақты бір тілдердің сөздік құрамына тиесілі лексикалық единица екені ескеріліп, сол тілдердің заңдылықтарына орай жасалуы керек. Яғни термин жасау мәселесіне келгенде, тілшілер мен әр алуан ғылым мен техника салаларының өкілдері бірлесе отырып жұмыс істегені мақұл.

Сонымен бірге әрбір ұлт тілдерінің өзіндік және халықаралық терминдері мен орыс тілінен енген кірме сөздерді өзара есепке ала, үйлестіре қолданудың дұрыстығы айтылды. Егер қажетті ұғымды өте үйлесімді, әдемі, нақты берерлік халықтық тіл элементтері бар болса, өзге тілден сөз алып өбектеудің қажеті жоқ. Керісінше сәтсіз жасалған терминдерді тықпыштаудың да әбес екені атап көрсетілді. Мұндай жағдайда халықаралық терминдер мен орыс тілі арқылы келіп жатқан советизмдерді ретімен қолданып, оны қабылдаған жөн. Бұл қай халықтың тарихында да дәстүрге айналған жақсы жаңалық. Міне сондықтан да Ф. Энгельстің: «...Егер аударуға көніп жатса халықаралық терминдердің қажеттігі шамалы болар еді. Ендеше бұларды аудару сөзге анықтық берудің орнына, шатастыра түседі¹,— деген сөзін үнемі есте ұстағанмыз жөн.

Осы жағдайлардың бәрі, сайып келгенде, кірме сөздерді қабылдаудың принциптерін айқындап алу керек екенін байқатты. Ол үшін оларды қабылдайтын тілдің фонетикалық, морфологиялық, синтаксистік және лексикалық жүйесін есепке ала отырып қарастырған жөн деп саналды. Бұл ретте ұлы орыс тілінің ролі айрықша екені даусыз. Сонда халықаралық терминдер мен орыстың кірме лексикасын тілге ендіргенде, немесе қайта жасағанда бұларды барынша біркелкі ету принципі сақталуы керек. Яғни СССР халықтары тілдерінің бәрінде де қабылданған халықаралық терминдер біркелкі болу жағы ескерілуі тиіс. Осы принципті ұстанатын болсақ (ұстану керек те) жаңа термин жасау барысында ең алдымен әрбір тілдің өз сөздік қоры, сөзжасам мүмкіндігі сарқа

¹ Энгельс Ф. Развитие социализма от утопии к науке. М.: Госполитиздат. 1947. С. 4.

пайдаланылуы керек, содан кейін, рет-ретімен жүйелі түрде кірме сөздер қабылдануы қажет дейтін түйін жасалды. Тілдердегі терминдер алшақтығы қашанда пуризмге апарып соғады. Әңгіме бұл жерде де халықаралық (интернационалдық) терминдер туралы болып отыр. Осыларды қабылдауда, соларды СССР халықтарының тілдеріне ендіруде біркелкілік болу керек деген қорытындыға қосылуға әбден болады. Осылайша қабылдау тіл дамуының бір өнімді де өрісті жолына айналып кеткенін мойындау керек.

Бұл алғашқы терминологиялық мәжілістің Қазақстан ғылымының тарихы үшін де маңызы ерекше болды деп есептейміз. Өйткені мұнда қазақ терминологиясының мәселелері тұңғыш рет бүкілодақтық деңгейде сөз етілді. Қазақстандық ғалымдар М. Балақаев, Ә. Қайдаров, Т. Мұсақұлов, Қ. Рахимов, Қ. Әбішев, А. Әбдірахмановтардың бұл мәслихатқа жай қатысып қана қоймай, белсене араласуының өзі терминология саласындағы ғылыми-практикалық жұмыстардың қаншалықты дәрежеде жүргізіліп отырғанын танытты. Әсіресе 50-жылдары мықтап қолға алына бастаған қазақ лексикографиясының, оның ішінде терминологиялық сөздіктер түзу принциптеріне арналған А. Әбдірахмановтың арнайы баяндамасын, сондай-ақ белгілі тілші ғалымдар М. Балақаев пен Ә. Қайдаровтың, биолог Т. Мұсақұловтың, аудармашы Х. Рахимовтың жарыс сөздерін қазақ терминологиясының даму белестерін танытатын документ деп бағалаймыз. Сөйтіп біздің ғалымдар, мамандар қазақ терминологиясының мәселелерін одақтық мәжілістер талқысына сала аларлық дәрежеге көтерілді деп айта аламыз. Бірақ, өкінішке қарай, термин мәселесіне деген ықылас үнемі осы деңгейде бола алған жоқ. Аталған мәжілістен кейін де терминологияға байланысты одақтық, аймақтық кеңес, конференциялар болып өтті. Оларға қазақстандықтар дәл алғашқы кеңеске қатысқандай белсенділік көрсете алмады. Соған қарағанда, қазақ терминологиясының ғылыми мәселелері 60—70-жылдары азырақ солғындап қалған тәрізді. Яғни практикалық мәні бар жұмыстар (сөздік түзу, мақала жазу т. б.) тоқтап қалмағанмен, ғылыми-зерттеу жұмыстары жүйелі жүргізіле қоймағанын айтып отырмыз.

Осы алғашқы кеңестен бері ширек ғасырдан аса уақыт өтіпті. Сонда қабылданған шешім бұдан былайғы терминологиялық жұмыстарға жолбасшы қызмет ат-

қарғаны мәлім. Бүкілодақтық бұл мәжіліс материалдары 1960 жылы «Вопросы терминологии» деген атпен СССР Ғылым академиясының баспасынан басылып шықты².

Совет терминологтары 1967 жылы (30 май — 2 июнь) СССР Ғылым академиясы Президиумының ұйғаруы бойынша Ленинград қаласында өткен мәжілісте ғылыми-техникалық терминологияның лингвистикалық проблемаларын сөз еткен болатын. Бұл екінші кеңес терминологияны жасау мен оны ретке келтіру, терминология мәселесіндегі халықаралық координация жайы және осы арнайы лексиканың зерттелуіне орай қойылып отырған өскелең талаптарға сай өткен өте маңызды мәслихат болды. Бұған 200-ден аса адам жиналды. Бұл мәжілістің басты ерекшелігі, мұнда терминологияның тек лингвистикалық аспектілері ғана қаралды. Кеңеске қатысқан СССР Ғылым академиясының, республикалық Ғылым академиялары мен салалық ғылыми-зерттеу институттарының ғылыми қызметкерлері, университеттер мен басқа да жоғары оқу орындарының оқытушылары, көптеген мекеме өкілдері, әр алуан ғылым мен техника салаларының мамандары қатысып, пікір айтты.

ГДР, Вьетнам, Румыния, Чехословакия тәрізді социалистік елдерден де ғалымдар келді. Терминологияның лингвистикалық проблемалары тұңғыш рет мамандар талқысына салынды. Көрші республикалардың көбі өздерінің өкілдерін жіберіп, өзекті мәселелер қозғаған. Ал ғылым үшін, оның дамып, қанаттана түсуі үшін айрықша зор роль атқаратын терминологиялық лексиканың қыр-сырын күн тәртібіне көтерген бұл кеңестен терминологтарымыздың қатыса алмай тыс қалғаны, бұл саладағы жұмыстардың солғындағанын танытатын факт болса керек.

Кеңес материалы 1970 жылы «Наука» баспасынан «Лингвистические проблемы научно-технической терминологии» деген атпен басылып шыққан болатын. Қазір қолға түспейтін құнды еңбектің біріне айналып кетті.

Мәжілісте жасалған баяндамалар да, жарыссөзге шығып сөйлеушілердің сөзінде де терминология жұмысындағы табыстар мен кемшіліктер нақты көрсетіліп, алда тұрған міндеттер жайы әңгімеленді. Әсіресе, координация мәселесі көбірек сөз болды. Координациялық

² Вопросы терминологии. М.: Изд-во. АН СССР. 1960.

байланыстардың қай негізде, қай бағытта, қалай, кімдер ұйымдастырып отыруы жөнінде де нақты ұсыныстар айтылды. Бұған жауапты болуға тиісті ғылыми т. б. мекемелер белгіленді. СССР Министрлер Советі жанындағы Ғылым мен техника жөніндегі Мемлекеттік комитет пен СССР Ғылым академиясы (лексикология мен лексикография советі, Ғылыми-техникалық терминология комитеті, Орыс тілі институты, Тіл білімі институты) және одақтас республикалардың Ғылым академиялары, СССР Жоғары және арнаулы орта білім министрлігі т. б. ділгер мекемелер болуға тиіс деп атап көрсетілді.

Мамандардың бұл жолы терминологияның лингвистикалық мәселелеріне назар аудару себебі ғылым мен техниканың тоқтаусыз және жедел қарқынмен дамуын тіл материалымен жабдықтап отыру, оған төтеп беру қиындығында. Кейде термин жасау барысында оның тілдік жағына мән берілмей, асығыс жасалғандарының шалағайлығы көрініп тұрады. Соған қарамастан мұндай терминдердің біразы қолданыс дағдымызға еніп, жағымсыз дәстүрге айналдыратындары да бар. Терминология мәселесінде кездесетін мұндай қайшылықтар тиянақты қарастыруды талап ететіндіктен де тілшілер жаңадан термин жасау ісінен сырт қала алмайды.

Сондай-ақ кірме сөздер проблемасының айналасында да, тек тілшілердің араласуын тілейтін мәселелер жетерлік. Сөздерді қысқарту арқылы (аббревиатура) жасалып, тілге еніп жатқан терминдер қаншама. Қысқасы, терминологияның лингвистикалық проблемалары өте көп. Көңіл аударылмай, зерттеу жұмыстарына объекті бола алмай жатқан мәселелер қаншама. Бұл кеңес, міне осы тектес мәселелерді күн тәртібіне алып шығып, істелуге тиісті шаруаның ауқымын әйгілеп берді.

Терминологтардың келесі мәжілісі 1974 жылы (26—29 мартта) тағы да Ленинград қаласында өтті. Бұл жолы түрлі ғылыми мекемелерге қоса, ұйымдастырушылар қатарында «Совет энциклопедиясы» баспасы да болды. Сондай-ақ, «Наука», «Русский язык», «Воениздат», «Машиностроение» баспаларының қызметкерлері т. б. мекемелер өкілдері — жалпы саны 63 ұйым мен мекеме қатысты. Қатысушылар саны 232 адам. Себебі аталған мерзім ішінде терминологиялық жұмыстар жөнінде біраз тәжірибе жинақталып, олардың ғылыми тұрғыдан бағасы беріле бастаған кезі еді бұл. Ол пікірлер бірнеше

кітап, жинақ³ түрінде жарық көрді. Сондай-ақ, Москва университеті ұйымдастырған қазіргі ғылым жүйесіндегі терминологияның алатын орны (1969), ғылым, терминология және информатика тілінің семиотикалық проблемалары (1971) деген мәселелерді сөз еткен симпозиумдарды да атауға болады. Сөз болып отырған еңбектерді және мәжіліс, симпозиум материалдарын қарағанда мәселенің өте кең ауқымда, бүкілодақтық дәрежеде қойылып, оның нағыз теориялық проблемалары қарастырыла бастағанын байқаймыз.

Терминология мәселесі қазір анда-санда бір соғып кетіп отыратын шаруа емес, жоспарлы түрде жүйелі қарастырылатын мемлекеттік іске айналғанын осы кеңес материалынан да көруге болады.

Мәжіліс күн тәртібі, терминологияның күрделі мәселелерінің бірі — лексикография мәселесін қарады. Бұл мәселеге бізде де, шетелде де аса зор көңіл бөлінеді. 1976 жылы «Проблематика определенных терминов в словарях разных типов» деген атпен жарық көрген кеңес материалдарына қарағанда, байқалатын бір жай, мұнда сөздіктер типологиясы, олардың лексикалық тұрғыдан жүйеленуі, сондай-ақ қазіргі лексикология мен лексикографияның қайсыбір теориялық мәселелеріне басты назар аударылған екен.

Дәстүрлі сөздік жасау жұмысында болатын терминдер анықтамасын беруден басқа лингвистиканы математизациялауға байланысты да мәселелер сөз болады. Қайсібір мақалалар туысқан республикалардағы терминологиялық жұмыстар жайында мағлұмат берді.

Ал 1981 жылы (23—25 мартта) Москвада өткен терминологтардың төртінші мәжілісінің тақырыбы «Одақтас республикалар Ғылым академияларында терминологияны реттеу проблемасы» («Проблемы упорядочения терминологии в Академиях наук союзных республик») деп аталды.

Мұның алдында сөз болған үш кеңестің әрқайсысы өзі қойған күн тәртібіне лайықты мәселелердің басын ашып берді десек те, проблеманың қазіргі жай-күйін тексеріп жинақтайтын жаңа еңбек қажеттігі сезіле бастаған еді. Әсіресе, терминологиялық органдар жұмысын

³ Современные проблемы терминологии в науке и технике. М., 1969; Лингвистические проблемы научно-технической терминологии. М., 1970; Проблемы языка науки и техники. М., 1970; Терминология и норма. М., 1972.

жинақтайтын кез келген болатын. Сондықтан да кеңес бұл мәселені дер кезінде көтеріп, көптің көкейінен шықты. Қалыптасқан дәстүр бойынша кеңес материалдары жинақ⁴ боп басылды.

Бұл кеңесте нендей мәселеге назар аударылды? Біріншіден, СССР халықтарының бірлігіне, ұлтаралық қатынасқа қалтқысыз қызмет етіп отырған орыс терминологиясы туралы; екіншіден, нақты ұлт тіліндегі екітілділік пен болмашы ғана алшақтық принципіннің бірлесуі, қабысуы жағдайында ұлттық терминологияны қарастыру мәселесі, реттелген, қалыптанған, жүйеленген терминологияны жасау принципі, әдеби терминологиялық норма, термин жасау проблемасына, кірме терминдерге т. б. байланысты мәселелер; үшіншіден терминологиялық екітілділікті өркендетудің жолдары мен әдістері; төртіншіден, одақтас республикалардың терминологиялық органдары айналысатын сөздіктердің негізгі түрлері және сол сөздіктерді құрастырудың методикалық принциптері кең түрде әңгіме болды.

Мұның сыртында, одақтас республикаларда жұмыс істеп жатқан терминологтар үшін, әсіресе қажет біраз теориялық мәселелер (лингвистикалық, логикалық, ғылымтану, информатикалық тұрғыда) туралы шолу материалдар бар.

Жинақта берілген қайсыбір мақалалар терминология мәселесінде СССР мен шетелдерде жүргізіліп жатқан жұмыстармен таныстырады, барлық одақтас республикалардағы терминологиялық органдардың жұмыс тәжірибесін баяндайды.

Кеңесте тыңдаған баяндамаларды үш топқа бөлуге болады: 1. СССР және халықаралық ұйымдардағы терминологияның даму жайы мен перспективалары. 2. Терминологиялық жұмыстардың кейбір проблемалары. 3. Одақтас республикалардағы терминологиялық органдардың жұмыс тәжірибесінен семинар үш күндік мәжілістің қорытындысын жасай отырып, 15 пункттен тұратын ұсыныс берді.

⁴ Проблемы разработки и упорядочения терминологии в Академиях наук союзных республик. М.: Наука, 1983.

ҚОРЫТЫНДЫ

Қазақ терминологиясын тарихи тұрғыда зерттеу барысы мынадай ой түйіндеуге жетелейді.

І. Лексиканың бұл қабаты қоғам өміріндегі өзгерістерге тікелей тәуелді. Бір есептен бұларды өмірдегі болып өткен, болып жатқан және болатын тіл арқылы бейнеленген жаңалықтардың, жаңа ұғым, жаңа түсінік, жаңа пайымдаулардың өлшемі, айнасы десе де болғандай. Қоғам дамуындағы революциялық жасаңғыраудың бәрі сол қоғам мүшелерінің өзара қарым-қатынас құралы — тілге әсер етпей қоймайды. Бұл марксизм-ленинизм классиктері еңбектерінде дәлелденген ақиқат. Осы тұрғыдан алып қарағанда, қазақ халқының мәдени өмірінде де тіл дамытуға, оның ішінде терминологиялық лексиканың қалыптасуына әкеп соқтырған айтулы оқиғалар болды. Соларға байланысты пайда болған терминдік ұғымдар мен жаңа қолданыстарды саралап келгенде, бұл саланы кезеңдік жағынан, ең алдымен екіге бөліп қарау керек сияқты. Оның бірі — ХІХ ғасырдың екінші жартысы мен Ұлы Октябрь революциясының аралығын алып жатқан алғашқы кезең де, екіншісі — тіліміздің әдебилену мен терминдену сапасын мейлінше үдете түскен бүгінгі дәуір.

Терминдік сөз қолданыс жағынан бұл екі кезеңнің арасына теңдік белгісін қойып қарауға болмайды. Әйтсе де бұлардың әрқайсысының термин қалыптастыруға қосқан өзіндік үлесі бар. Соған лайықты бағаланады да.

Қазақ халқының мәдени өмірінде ХІХ ғасырдың екінші жартысы прогрестік мәні ерекше оқиғалармен айқындалады. Бұл кезде қазақ тілінің тұңғыш баспасы пайда

болды. Баспасөздің пайда болуы тілдің қоғамдық қызметін күшейте түсті. Ал тілдің қоғамдық қызметінің артуы оның терминологиялық лексикасының жасалуына тікелей қатысты. Міне осы процесті біз, әсіресе «Дала уалаятының газеті», «Түркістан уалаятының газеті» және «Айқап» журналының беттерінде жарияланған түрлі материалдардың сөз саптаулары арқылы толық аңғарамыз. Оларда жарияланған материалдардың көбі аударма материалдар болған. Соған қарағанда, алғашқы термин қолданыс, яғни сөздерді арнайы терминдік мәнде пайдалану үлгісі, біріншіден тұңғыш баспасөздің тууымен байланысты болса, екіншіден аудармаға қатысты деп білеміз. Өйткені қазақша терминдердің бәрі де орыс тіліндегі түпнұсқа сөздерге балама іздеуден, соны қазақшаға дәл, нақты беру әрекетінен туған. Ендеше термин жасауда баспасөз бен аударманың атқаратын ролі айрықша. Мұның осылай екенін советтік өмір шындығы толық дәлелдеп шықты. Сөйтіп, осы пікірді негізге ала отырып (солалы ету керек те) біз қазақ терминологиясының жасалау тарихы бір ғасырға таяу мерзімді қамтитынын анықтадық. Бірақ бұл тұста мынаны ескеру қажет. Революциядан бұрынғы баспасөз материалдарындағы термин қолданыста саналы әрекетке негізделген жүйе де болған жоқ, терминжасам заңдылықтарына сүйенген принцип те болған жоқ. Термин жасау ісі стихиялы түрде жүріп жатты. Алайда әрбір автор мен газетшілердің өз кезеңіне лайықты сөз қолдану машығын танытатын бұл деректер термин жасаудың алғашқы үлгілері ретінде ғылыми ізденіске объект бола алады. Сондықтан алғашқы баспасөз материалдары терминжасамның алғашқы көзі ретінде терминологтардың назарында үнемі болуға тиіс.

2. Қазақ терминологиясы дейтін ұғымның мағынасы мейлінше кең. Ол барлық ғылым салалары мен техника тарамдарын, мерзімді баспасөз бен радио, телевидение тілін, оқу-ағарту ісін, түрлі саяси, көркем, арнайы әдебиеттер тілін қамтитын түсініктер, атаулар жиынтығы. Міне, осының бәрінің даму қарқыны үдей түскен бүгінгі заманда тілдегі жаңалықтар заңдылығын теориялық тұрғыдан талдап, ғылыми бағасын бермек түгілі, солардың санын, шегін, шеңберін анықтап алудың өзі оңайға түспейді. Сондықтан біз бұл зерттеуімізде, қоғамдық-саяси және гуманитарлық ғылымдар терминологиясын ғана негізгі тірек еттік. Мұның бірінші себебі, әлгіндей

болса, екінші себебі бұл салалар қазақ тіліндегі терминдік жүйенің жасалу, қалыптасу жағынан ғылыми ой толғауға өте мол да қызықты материал бере алатыны. Бұған қоса қазақ тілінде қалыптасқан терминдер жүйесінен бірінші кезекте тұратыны осылар.

Осы сала бойынша сонау 20-жылдардан бастап күні бүгінге дейін отыздан астам (32) екі тілді терминологиялық сөздік жарық көрген екен. Оларды электронды есептеу машинасының сарабына салып, реестр сөздерді есептеткенімізде (көптеген қайталаулар осының ішінде) қоғамдық және гуманитарлық ғылымдар терминдерінің саны алпыс жеті мыңнан (67000) асып кетті. Сонда өзін әлденеше салаға бөліп, жеке-жеке зерттеу қажеттігі көрінеді. Біз бұл жолы ойымызға тірек боларлық мысалдарды ғана кесіп алып отырғанымыз болмаса, тереңдеп талдап үлгергеніміз жоқ. Және бұл бір ғана зерттеумен шектелмейтін, әлі талай ізденістерге мол материал беретін халықтық қазына.

Мұның үстіне 1982 жылдан бері қарай жинақталып келе жатқан терминология мен аударма теориясы бөлімінің саны қазір 400 мыңдай болатын картотекалық қоры материалдарын да пайдаландық. Бұл да талай ғылыми сарамандықты күтіп, талдануға дайын тұрған байлығымыз.

3. Терминнің жасалуын өткен ғасырдан тартып, қаулап дамуын революция дәуірімен байланыстыра келе мұның ғылыми негізде қарастырылуын 30-жылдардан бастаған жөн. Қазақ терминологиясының барлық мәселелеріне ол кезде Қазақ АССР Оқу Халық Комиссариаты жанындағы Академиялық Орталық (Акцентр), сосын осы комиссариат жанындағы методикалық бюро басшылық еткен. Осы шаралардың бәрінің басы-қасында белгілі тілші проф. Қ. Жұбанов болған. Ал содан бергі жерде, яғни 1936 жылдан бастап қазақ әдеби тілінің ғылыми терминологиясын жасау ісіне Қазақ ССР Министрлер Советі жанындағы Мемлекеттік терминология комиссиясы (қазір Қазақ ССР Ғылым академиясы Президиумының комиссиясы) басшылық жасап келді. Сондай-ақ терминжасам ісінің практикасымен мерзімді баспасөз айналысса, оның ғылыми дәйектілігімен қалқадарынша Қазақ ССР Ғылым академиясы Тіл және әдебиет институты, БҚ(б)П Орталық Комитеті жанындағы Маркс—Энгельс—Ленин институтының қазақ филиалы шұғылданды.

4. Қазақ терминологиясының түзілуі мен қалыптасуына себеп болған басты факторлардың бірі — жазу мәселесі. Егер жазу болмаса термин туралы әңгіме қозғаудың мәні бола қоймас еді. Міне, сондықтан сауаттылық кепілі — жазу мәселесі қазақ зиялыларын ә дегеннен-ақ толқытқан болатын. Қазақ мәдениеті тарихи қысқа мерзім ішінде үш жазуды бастан кешірді: араб, латын, орыс графикаларына негізделген бұлардың ұлттық тілімізді қалыптастырудағы қызметі бірдей бола алмағанмен, әрқайсысының халық мәдениеті тарихынан алатын өз орны бар. Ал терминологиялық лексиканы қалыптастыру ыңғайы жағынан бұл үш жазудың үшеуі үш түрлі үлгіні салыстыра зерттеуге қызғылықты материал береді деп қараймыз.

5. Термин сөздердің жасалуы мен қалыптасуында аударманың ролі орасан зор екеніне, әсіресе лингвистикалық ілім тұрғысынан жеткілікті мән берілмей келгеніне ерекше назар аударамыз. Зерттеу нәтижесі мұның өз алдына бір үлкен проблема екенін көрсетті. Алдағы уақытта мұны түпкілікті зерттеу объектісіне айналдыру мүмкіндігін қарастыру қажет деп санаймыз. Әсіресе мұның саяси әдебиет, көркем әдебиет, ғылыми әдебиет және түрлі оқулықтар мен оқу құралдарын аударуға байланысты туындайтын терминологиялық проблемалары тиянақты ізденісті талап етеді.

6. Қоғамдық және гуманитар ғылымдары бұл күнде тармақтана сараланып, сала-салаға бөлініп, әр қайсысы өз алдына бір-бір отау тігіп даму жолына түсті. Соған орай олардың әрқайсысының өзіндік терминологиялық жүйесі қалыптасты.

Терминологиялық жүйенің қалыптасу деңгейі сол ғылым саласының қаншалықты дәрежеде дамып отырғанының көрсеткіші болуға жарайды. Ал керісінше дамыған ғылымның терминологиялық жүйесі жетілген болып шығады. Мәселен, қазіргі қазақ тіл білімінің, әдебиеттану ғылымының, философия, заң ғылымдарының ой-пікір өрбітуге пайдаланып отырған тілдік құралының дені терминдер мен терминдік мәндегі сөздер, не сөз тіркестері болып келеді. Онысыз бұл ғылым салалары бойынша зерделі еңбектер тумағын болар еді. Осыған қарап, бұл ғылым салаларының терминологиялық жүйесі қайта соқпайтындай, талас пікір тудырмайтындай дәрежеде толық жасалып, қалыптасып бітті деуге болмас еді. Неге десеңіз бұл ғылыми проблема есебінде қазақ тіл бі-

лімінде тек кейінгі кезеңдерде ғана қолға алына бастады. Оған дәлел болатын жұмыста атап көрсетілген диссертациялық зерттеулер. Сондықтан әрбір терминологиялық жүйе ғылыми тұрғыдан жеткілікті зерттеліп өзінің бағасын алған жоқ деп есептейміз.

7. Қазақ терминологиясының қалыптасуында әрбір кезеңнің өз мөрін көреміз. Мысалы, бұқара халықты жаппай сауаттандыру, конфискелеу, коллективтендіру, колхоздастыру, жаңа экономикалық саясат, индустрияландыру, отан қорғау, бесжылдық жоспар, стахановшылық, тың игеру, ғарышқа ұшу, космосқа құлаш ұру, интенсивтендіру, бетбұрыс, жеделдету, қайта құру кезеңдерін терминологиялық тұрғыдан қарасақ, ұлттық лексикамыздың құрамына осы оқиғаларға орай неше алуан жаңа қолданыстардың қосылғанын байқаймыз. Сонда бұл тіліміздің жаңа сипатта дамуының бір маңызды көрінісі болып табылады. Осыған қарап, қазақтың ұлттық әдеби тілі бұрын-соңды болмаған дәрежеде дамып, толысып, қоғамдық, халықаралық сипаты арта түскен әлуетті де беделді қатынас құралының біріне айналды деп түйе аламыз. Оның осындай сипатқа көшуі терминологиялық жүйенің дамуына тікелей байланысты.

8. Қазақ терминологиясының жасалуына ең басты екі арна, екі көз себеп болды: оның бірі — ұлттық тіліміздің өз сөз байлығы (ішкі мүмкіншілігі) да, екіншісі — әрқилы тілдік амалдар қолдану нәтижесінде қабылданған кірме сөздер. Бұларды іштей жіліктеп, бірнеше топқа бөліп қарауға да болады.

Құрылымдық жағынан терминдердің мынадай түрлері бар: түбір термин, туынды термин, күрделі термин, тіркесу арқылы жасалған термин т. т. термин, фразалық термин және номенклатуралық атаулар.

9. Қазақ тілінің сөзжасам амалдары терминжасам процесінде де актив қызмет атқарады. Терминжасамның уақыт сынынан өткен бірнеше тәсілдері бар. Олар мыналар: 1. Семантикалық немесе лексико-семантикалық тәсіл. Яғни жалпы әдеби тіл құрамындағы байырғы сөздерді, диалектизмдерді терминдік мәнде қолдану, немесе бір саладан екінші салаға термин көшіру, нақты айтсақ, терминдендіру. Бұлар кейде сөздердің мағынасын кеңейту арқылы да, тарылту арқылы да жасала береді. 2. Морфологиялық немесе синтаксистік тәсіл. Мұның екеуін екі бөлек тәсіл есебінде қарастырса да болады. Өйткені бұл екеуінің де терминжасам құралдары

осылайша бөліп қарауға татиды. Мысалы морфологиялық тәсілдің терминжасамға қатыстырылатын басты құралы — қосымшалар. Яғни қазақ тілінің түрлі сөзтүстегіш, сөз түрлендіргіш, мағына үстегіш жалғау, жұрнақтарының жалғануы нәтижесінде пайда болған терминдерді морфологиялық тәсіл арқылы жасалған термин дейміз. Сонда бір байқалған нәрсе бұрын сөзжасамдық қабілеті төмен делініп жүрген қосымшалардың терминжасам процесінде активтене бастауы. Мысалы, сөз жасауда өте жиі қолданылатын актив жалғау ретінде *-шы/-ші, -лық/-лік* ғана аталып жүрсе, біз қоғамдық ғылымдар терминологиясын, оның әсіресе соңғы онбес-жидік жыл ішіндегі терминжасам процесін тексере келе *-ма/-ме, -кер/-гер, -ым/-ім, -ыс/-іс, -қы/-гі* жұрнақтарының да өнімді қызметін анықтадық. Және бұл морфологиялық тәсіл аумағына төл сөздер мен төл қосымшалар ғана емес, кірме сөздер мен кірме терминдер (*-ист, -изм*) де енеді.

Синтаксистік тәсіл де терминжасамның ең өнімді амалдарының біріне айналды. Сөздерді біріктіру, тіркестіру амалдары арқылы жасалатын бұл тәсіл қазақтың байырғы сөздеріне ғана емес, кірме сөздерге де тән заңдылық танытады. Бұл да тіл байытудың, оның ішінде ғылыми ұғымдарды терминдендірудің өте өнімді жолы болып есептеледі. 3. Қазіргі қазақ тілінің халықаралық сипаты бұрынғыдан әлдеқайда арта түскенін біз үнемі аңғара бермейміз. Шындығында тіл туындыдай қабылдануына тікелей байланысты. Яғни қазіргі қазақ әдеби тілінің сөздік құрамын қайсы бір салалары бойынша саралап қарағанда, оның 70, 80 процентке жуығын осы кірме сөздер құрайтыны анықталып отыр. Оның ішінде ертеректе еніп, өзінің түпкі нұсқасын жоғалтқан араб, парсы сөздері де, бірен-саран орыс сөздері де бар. Ал орыс тілінен, сол арқылы еуропа тілдерінен енген халықаралық терминдер терминжасамның аса бір өнімді тәсілі мен көзі болып отыр. Осы тәсіл арқылы терминдердің неше алуан құрылымдық модельдері жасалды. Терминжасамның бұл тәсілі де зерттеу үшін қыруар қызықты материал бере алады. 4. Зерттеушілердің назарына түссе де, қолы бармай жүрген бір сала терминдерді калькалау жолымен жасау, яғни калькалау тәсілі деп ойлаймыз. Терминжасам процесінде айрықша ролі бар бұл тәсіл арқылы тілімізде неше алуан жаңа қолданыс, мағына-

лық топтар, сөз жарату дағдысы пайда болды. Қазақ тілінде мұның да әлі аумағы мен шеңбері түгел анықталып, ғылым талқысына түскен емес. Бұл тәсіл бойынша өзге тілдегі ұғым мен түсініктің идеясы, мазмұны алынады да, ұлттық тіл құралдары тәсілдері арқылы жабдықталады. Соған байланысты алғашында калькалау арқылы пайда болған терминдік қолданыстар қазақ ұғымына тосындау көрінуі де ықтимал. Ал бірақ қолданыла келе сіңіп кеткен калька терминдердің есебі тіпті мол екені— бұл тәсілдің де қазақша терминжасамның сыннан өткен амалына айналғанына дәлел.

10. Сонымен қазіргі қазақ терминологиясы қазақ әдеби тілінің ең күрделі де қызықты, дербес тармағын құрайды. Оның өзіндік даму, қалыптасу жолдары, құрылымдық модельдері, тәсілдері, заңдылықтары бар. Тіл мәдениеті тұрғысынан бұлардың барлығы ескеріліп, сақталып отыруға тиіс. Бұл лексиканың тағы бір өзіндік ерекшелігі мынау: оны қоғам мүшелері саналы түрде саралап, реттеп, жүйелеп, қолданысқа келісе отырып енгізуіне болады. Мемтерминком тарапынан жарты ғасыр шеңберінде жүргізілген шаралар осының дұрыстығын дәлелдейді.

11. Арнайы лексиканың бұл саласы әлі түгел жинақталып сараланып біткен жоқ. Бұған деген құштарлық күн санап артып отырған бүгінгі таңда және екітілділік проблемасы көтеріліп отырған жағдайда сала-сала бойынша терминологиялық сөздіктерді қайта түзіп, сериялы түрде баспадан шығаруды қолға алатын мезгіл жетті деп ойлаймыз. Сонымен бірге түркі халықтары тілдері терминдерінің салыстырмалы сөздігінің қажеттігін де байқадық. Осыған орай, туыс тілдердің терминологиялық жүйелерін өзара байланыстыра зерттеу мол нәтиже берер еді деген ойымызды да ортаға салғмыз келеді.

ӘДЕБИЕТТЕР

Аманжолов С. Вопросы диалектологии и истории казахского языка. Алма-Ата, 1959. Ч. 1.

Әбілқасымов Б. Алғашқы қазақ газеттерінің тілі. Алматы, 1971.

Әбілқасымов Б. XIX ғасырдың екінші жартысындағы қазақ әдеби тілі. (Баспа нұсқалар тілі негізінде). Алматы, 1982.

Балақаев М. Қазақ тілінің мәдениеті. Алматы, 1971. 2-басылымы.

Балақаев М. Қазақ әдеби тілі және оның нормалары. Алматы, 1984.

Барлыбаев Р. Қазіргі қазақ тіліндегі қоғамдық-саяси лексика (Мұғалімдер мен студенттерге арналған көмекші құрал). Алматы, 1978.

Бюллетень Госуд. термин. комиссии при ҚазНҚП 5 мая, 1935 г., № 1; 15 мая 1935 г. № 2; 20 мая 1935 г. № 3; 25 мая 1935 г. № 4.

Вопросы развития литературных языков народов СССР // *Материалы Всесоюзной конференции.* Алма-Ата, 20—24 ноября, 1986 г.; Алма-Ата: Изд-во Акад. наук ҚазССР, 1964.

Вопросы терминологии // *Материалы Всесоюзного терминологического совещания.* М.; Изд-во АН СССР, 1961.

Дешериев Ю. Д., Протченко М. Ф. Развитие языков народов СССР в советскую эпоху. М.: Просвещение, 1968.

Жубанов К. Исследования по казахскому языку. Алма-Ата: Наука, 1966.

Исаев С. Қазақ әдеби тілінің қалыптасу, даму кезеңдері. [Методологиялық талдау]. Алматы, 1976.

Исаев С. Қазақ әдеби тілінің совет дәуірінде дамуы // *Мерзімді баспасөз материалдары бойынша.* Алматы, 1973.

Исаев С. Қазақтың мерзімді баспасөз тілінің дамуы. Алматы, 1983.

Қазақ тіл білімі мәселелері. Алматы, 1959.

Қазақ тілі тарихы мен диалектологиясының мәселелері. Алматы, 1963. 5-шығуы.

Материалы регионального совещания по переводу литературы с русского на языки народов Средней Азии, Казахстана и Азербайджана (15—18 января 1958 года). Алма-Ата: Қазгосизд., 1960.

Могучий фактор национального языкового развития. Фрунзе: Киргизстан, 1981.

Мусаев К. М. Лексикология тюркских языков. М.: Наука, 1984.

- Орузбаева Б. О.* Кыргыз терминологиясы. Фрунзе: Мектеп, 1983.
- Өрелі өнер //Тіл мәдениеті туралы.* Алматы, 1976.
- Петров Н. П. (Николай Петрович)* Чувашская терминология: Учебное пособие. Чебоксары, 1979.
- Проблемы современной тюркологии //Материалы II Всесоюзной тюркологической конференции, 27—29 сентября, 1976 года.* Алма-Ата: Наука, 1980.
- Прогрессивное влияние русского языка на казахский язык.* Алма-Ата: Мектеп, 1965.
- Протченко И. Ф.* Лексика и словообразование русского языка советской эпохи. Социолингвистический аспект. 2-е изд. допол.; Отв. ред. акад. Г. В. Степанов. М.: Наука, 1985.
- Развитие казахского советского языкознания.* Алма-Ата: Наука, 1980.
- Развитие лексики современного русского языка.* М.: Наука, 1965.
- Развитие стилистических систем литературных языков народов СССР.* Ашхабад: Ылым, 1968.
- Развитие терминологии башкирского литературного языка: [Исследования и материалы].* Уфа, 1981.
- Сауранбаев Н. Т.* Проблемы казахского языкознания: [Избранные труды]. Алма-Ата: Наука, 1982.
- Сөз өнері: [Тіл мәдениеті туралы].* Алматы, 1978.
- Тіл мәдениеті және баспасөз //Баспасөз тілінің мәдениеті жөніндегі ғылыми-практикалық конференцияның материалдары.* Алматы, 1972.
- Урекенова Р. А.* Образование терминов в казахском языке: (На материале относительных прилагательных). Алма-Ата: Наука, 1980.
- Языкознание: Тезисы докладов и сообщений.* Ташкент, 10—12 сентября 1980 г. Ташкент: Фан. УзбССР, 1980.

ТЕРМИНОЛОГИЯЛЫҚ СӨЗДІКТЕРДІҢ ТІЗІМІ

(Қоғамдық ғылымдар бойынша)

Абетов Г. Краткий русско-казахский словарь литературоведческих терминов. (Әдебиеттану терминдерінің қысқаша орысша-қазақша сөздігі). Алма-Ата, 1962.

Абдиров М., Кулкашев Т., Толыбеков С. Русско-казахский словарь терминов экономики (экономика терминдерінің орысша-қазақша сөздігі) //Русско-казахский терминологический словарь. Т. 7. Алма-Ата, 1962.

Агибаев. Русско-казахский терминологический словарь в помощь делопроизводству (іс жүргізушілерге арналған орысша-қазақша терминологиялық сөздік). Алма-Ата, 1935.

Аманжолов К. Русско-казахский толковый словарь военных терминов (әскери терминдердің орысша-қазақша түсіндірме сөздігі). Алма-Ата, 1982.

Асаинов М., Жампеисов Е., Таникеев М. Русско-казахский терминологический словарь. Физкультура и спорт (орысша-қазақша терминология сөздігі). Физкультура және спорт) //Русско-казахский терминологический словарь. Т. 8. Алма-Ата, 1962.

Аубакиров Ж., Казакбаев О., Қонкашбаев Г., Утемагамбетов М. Краткий русско-казахский словарь терминов физической географии (физикалық география терминдерінің қысқаша орысша-қазақша сөздігі) //Русско-казахский терминологический словарь. Алма-Ата, 1959. Т. 1.

Аубакиров Г., Абдрахманов С., Базарбаев Қ. Русско-казахский толковый географический словарь (орысша-қазақша географиялық түсіндірме сөздігі). Алма-Ата, 1966.

Балкашев У. Русско-казахский словарь терминов философии (философия терминдерінің орысша-қазақша сөздігі) //Русско-казахский терминологический словарь. Т. 7. Алма-Ата, 1962.

Географические термины (география терминдері) //Терминологический словарь. Алма-Ата, 1948.

Жарикбаев К. Б., Абдрахманов А. Русско-казахский словарь психологических терминов (психология терминдерінің орысша-қазақша сөздігі). Алма-Ата, 1976.

Жумабаев Ш. Термины истории (тарих терминдері) //Терминологический словарь. Алма-Ата, 1950.

Кенесбаев С., Жанузаков Т. Русско-казахский словарь лингвистических терминов (тіл білімі терминдерінің орысша-қазақша сөздігі). Алма-Ата, 1966.

Кенесбаев С., Жанузаков Т. Краткий русско-казахский словарь лингвистических терминов (лингвистикалық терминдердің қысқаша орысша-қазақша сөздігі): Алма-Ата, 1956.

Койбағаров К., Рақымбеков Г. Русско-казахский терминологический словарь терминов педагогики и психологии (педагогика-психология терминдерінің орысша-қазақша сөздігі) //Русско-казахский терминологический словарь. Т. 4. Алма-Ата, 1960.

Култелеев Т. М. Термины юридических наук (юристік ғылым терминдері) //Терминологический словарь. Кн. 2. Алма-Ата, 1950.

Мусабаев Г., Сулейменова Б. Термины делопроизводства (іс жүргізу терминдері) //Русско-казахский терминологический словарь. Т. 6. Алма-Ата, 1961.

Мусабаев Г., Цунвазо Ю., Адайханов Қ. Русско-казахский военный словарь (орысша-қазақша әскери сөздік). Алма-Ата, 1942.

Насырова М. Краткий казахско-русский толковый словарь социально-экономических терминов (әлеуметтік-экономикалық терминдердің қысқаша орысша-қазақша түсіндірме сөздігі). Алма-Ата, 1968.

Насырова М. Русско-казахский краткий словарь социально-экономических терминов (әлеуметтік-экономикалық терминдердің орысша-қазақша қысқаша сөздігі). Алма-Ата, 1979.

Русско-казахский общественно-политический терминологический словарь (орысша-қазақша қоғамдық-саяси терминологиялық сөздік). Алма-Ата, 1974.

Русско-казахский словарь военных терминов (соғыс терминдерінің орысша-қазақша сөздігі). Алма-Ата, 1941.

Русско-казахский словарь терминов юриспруденции (заң терминдерінің орысша-қазақша сөздігі) //Русско-казахский терминологический словарь. Т. 4. Алма-Ата, 1960.

Русско-казахский толковый словарь юридических терминов. Алма-Ата, 1986.

Сайко А. Ф. Краткий русско-казахский толковый словарь эстетических терминов (орысша-қазақша эстетикалық терминдердің қысқаша түсіндірме сөздігі). Алма-Ата, 1972.

Словарь библиотечных терминов (кітапхана терминдерінің сөздігі). Алма-Ата, 1981.

Словарь наименований (атаулар сөздігі). Қзыл-Орда, 1931.

Термины общественно-экономических дисциплин (қоғамдық экономика пәнінің терминдері) //Терминологический словарь. Кн. 1. Алма-Ата, 1948.

Термины социально-экономических дисциплин (әлеуметтік-экономика пәнінің терминдері). Алма-Ата, 1936.

Термины социально-экономических дисциплин (әлеуметтік-экономика пәнінің терминдері) //Терминологический словарь. Кн. 2. Алма-Ата, 1950.

Термины языкознания (тіл білімі ғылымының терминдері) //Терминологический словарь. Кн. 1. Алма-Ата, 1948.

Утвержденные термины и наименования (бекітілген терминдер мен атаулар). Алма-Ата, 1976.

Утвержденные термины и наименования (бекітілген терминдер мен атаулар). Алма-Ата, 1979.

МАЗМҰНЫ

Термин жайында жалпы түсінік	3
<i>Бірінші тарау</i>	
Қазақ терминологиясының жасалу көздері	
Термин жасауға негіз болған лексикалық қабаттар	24
Араб, парсы тілдерінен енген кірме сөздер	25
Монғол тіл-нен енген кірме сөздер	27
Орыс тілінен енген кірме сөздер	28
Алғашқы газет-журналдардың термин жасаудағы ролі	32
Баспасөз тілінің лексикалық құрамы мен терминдік жүйесі туралы	33
Жазу және терминология	60
Араб алфавитіне негізделген жазу және термин жасау мәселесі	60
Революцияға дейінгі қазақ жазуы	80
Латын әрпіне негізделген жазу және термин жасау мәселесі	81
Орыс графикасына негізделген қазіргі жазу және термин реттеу мәселесі	85
Мемтерминком және термин қалыптастыру мәселесі	88
Терминологиялық сөздіктер. Лексикографиялық жұмыстар	114
<i>Екінші тарау</i>	
Аударма және терминология	
Алғашқы аударма үлгілері және олардың терминге қатысы	122
Саяси және көркем әдебиет т. б. аудармаларының сөздерді терминдеуге қатысы	138
<i>Үшінші тарау</i>	
Термин жасаудың негізгі тәсілдері және олардың құрылымдық сипаты	
Терминология жұмысының жандануы (съезд, конференция, симпозиум, кеңестер т. т.)	145
Қорытынды	188
Әдебиеттер	196
Терминологиялық сөздіктердің тізімі (қоғамдық ғылымдар бойынша)	203
	205

Умирзак Айтбаевич Айтбаев

РАЗВИТИЕ И СТАНОВЛЕНИЕ КАЗАХСКОЙ ТЕРМИНОЛОГИИ
(на казахском языке)

*Утверждено к печати Ученым советом
Института языкознания Академии наук
Казахской ССР*

Редакция меңгерушісі *Т. Беркімбаев*
Редакторы *З. Егеубаева*
Көркемдеуші редакторы *Л. Г. Мироненко*
Суретшісі *Н. Ф. Чурсин*
Техникалық редакторы *Л. Ю. Уляницкая*
Корректорлары *С. Қаймолдина, А. Сулейменова*

ИБ № 2322

Теруге 07.09.87 тапсырылды. Басылуға 11.01.88 қол қойылды.
УГ11007. Форматы 70×108¹/₃₂. Тип. қағ. № 1.
Гарнитурасы әдебиеттік. Басылымы күрделі. Шарт. б. т. 9,1.
Шарт. бояу көлемі 9,1. Есепке алынатын б. т. 11,72.
Тиражы 1300. Заказ 174. Бағасы 2 сом.

Издательство «Наука» Казахской ССР
480100, Алма-Ата, ул. Пушкина, 111/113
Типография издательства «Наука» Казахской ССР
480021, Алма-Ата, ул. Шевченко, 28

